

В. П. ПЕТРОВ

Етнологенез слов'ян

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. П. ПЕТРОВ

ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН

ДЖЕРЕЛА, ЕТАПИ РОЗВИТКУ
І ПРОБЛЕМАТИКА

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ
ІСТОРИЧНИХ НАУК

НБ ПНУС

335904

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1972

Монографія присвячена одному з найважливіших і мало-в'ясованих історичних питань — походженню слов'ян. У праці використано найдавніші свідчення історико-писемних джерел, лінгвістичні та археологічні матеріали.

Використання різноманітних джерел дозволило автору по-новому висвітлити досі не розв'язане питання про спільно-слов'янську мову в її часовій і просторовій приналежності, критично переглянути питання про скіфську мову, встановити зв'язки прадавнього населення Подніпров'я з мовою і культурою колишніх народів Малої Азії.

Автор цієї монографії В. П. Петров був одним з провідних фахівців з індоевропейського порівняльного мовознавства на Україні, а також відомим дослідником у галузі ранньослов'янської археології.

✓ Проблема слов'янського етногенезу — одна з найважчих, найскладніших і до того ж найменш розроблених в радянській науці. Насамперед — і це головне — бракує належних джерел. Найважна джерелознавча база до краю обмежена. Історики, висвітлюючи цю проблему, змушені були в багатьох випадках брак документальних даних замінити викладом абстрактно теоретичних схем, позбавлених фактичної основи, компенсувати прогалини в джерелах створенням гіпотетичних реконструкцій.

Основних теорій, що панували й ще досі до певної міри панують в літературі, є, власне, дві — міграційна і автохтонна. Розгляд їх почнемо з першої. З нею ми зустрінемося майже на кожному кроці. Міграційна теорія побудована на визнанні руху як керівної застави етногенетичного процесу. Народи рухаються. З цього погляду етнічний розвиток — це просторова експансія, переселення, зміна території. Коли один народ відійшов, його заступає інший, який приходить, щоб посісти покинуті землі.

За цією теорією зміст історичного дослідження визначається головним і, власне, єдиним завданням — з'ясувати напрямки етнічних рухів. На географічних картах викреслюються пунктирні лінії етнічних переселень в їх черговій послідовності з півночі на південь або зі сходу на захід чи навпаки з заходу на схід. Нічого більше і нічого іншого!

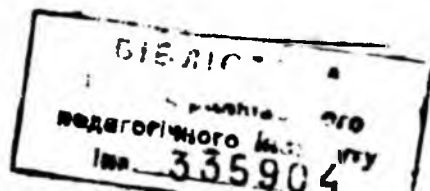
Історики з позицій міграціонізму намагаються виявити географічні підвалини історичного процесу. Етногенетична теорія набуває ознак географічної доктрини. На перше місце висувається питання, звідки, з якого географічного пункту почався рух і куди цей рух був скерований.

Найвидатнішим представником етногенетичної теорії, розробленої з позицій міграціонізму, як теорії просторових рухів, був у вітчизняній науці акад. О. О. Шахматов, «найкрупніше ім'я в історії російської філологічної науки», «учений з широкими філологічними концепціями», як каже про нього акад. С. П. Обнорський¹.

У відомій праці «Древнейшие судьбы русского племени» (1919) Шахматов підсумував свої погляди в галузі слов'янського

¹ А. А. Шахматов, Историческая морфология русского языка. Предисловие и примечание акад. С. П. Обнорского, М., 1957, стор. 3. «О. О. Шахматов перший в російській науці нарисовав загальну і струнку картину походження слов'ян і слов'янських мов, їх розвитку в так званій доісторичний час» (Ф. П. Филли, Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, стор. 24).

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є. А. Квятковський

етногенезу. Прагнучи «визначити ту географічну основу, звідки пішли рухи окремих руських племен»¹, він вказав на Прибалтику. Саме тут, стверджує Шахматов, виникло слов'янство як етнос. За його припущенням, «першою слов'янською прабатьківщиною» було двінське узбережжя Балтійського моря, приморський район в гирлі Західної Двіни.

В Прибалтиці слов'яни лишалися до кінця II ст. н. е. Звідси почався їх рух на південь. Наприкінці II ст. н. е. германські племена і перш за все готи покинули Надвісляння, де вони сиділи досі. Вони рушили з Вісли на Дунай та в Приазов'я на сході, створивши в Криму міцну готську державу. Покинуте готами Надвісляння спустіло і відкрилося для нових поселенців. З цього скористалися слов'яни. З Балтики вони переселилися на Віслу, де заступили готів².

В басейні середньої і нижньої Вісли став «другою слов'янською батьківщиною». Тут слов'яни затрималися з кінця II до середини V ст. Їх дальшому просуванню на південь перешкодило спочатку в III—IV ст. панування в Причорномор'ї готів, а потім, із занепадом готської державної могутності, з кінця IV ст., панування гуннів³.

З періодом перебування слов'ян на Віслі Шахматов пов'язав розпад первісної слов'янської спільності, поділ слов'ян на дві групи, західну і тоді ще не розчленовану південно-східну. Позбавлені можливості рухатись на південь, слов'яни скерували свої рухи в двох напрямках. Частина їх рушила на захід і заселила спустілу територію Германії вгору по Одеру і Ельбі і вниз по Мораві. Щодо другої частини слов'ян, які затрималися в Надвіслянні, то вони поширили свою територію на схід, просунулися на Прип'ять і досягли Дніпра⁴. Тільки в середині V ст. загибель Аттіли (453 р.) і кінець створеної ним гуннської держави звільнили для слов'ян шлях на південь. Вони змогли продовжити свою давню путь, досягти Чорного моря, Дунаю й імперських кордонів Візантії⁵.

¹ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Пг., 1919, стор. 4—5 і далі.

² У Шахматова читаємо: «Безперечно, що східні германці (готи) займали колись Надвісляння, але їх відхід на південь в II ст. н. е. очистив Надвісляння для слов'ян» (А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 12).

³ Шахматов так малює ситуацію, яка складалася, на його думку, для слов'ян протягом II—V ст., коли останні були позбавлені можливості рухатись і південь лишався закритим для них: «Потрапивши в Надвісляння (приблизно в II ст. н. е.), слов'яни виявили перші спроби рушити на південь слідом за готами в другій половині IV ст., в зв'язку з нашествиям гуннів і падінням готської могутності, що стримувала слов'янство з півдня» (там же, стор. 13).

⁴ «Рухаючись за готами, анти спочатку потрапили в Надприп'яття, звідси вони загрожували Надніпров'ю, але їх перші натиски були стримані остготами, а потім ствердженням гуннської могутності» (там же, стор. 13).

⁵ «Східні слов'яни, звільнившись від гуннського панування, скерували свої рухи до нижнього Дунаю». «Слов'яни лише в VI ст., а найраніше наприкінці V ст. просунулися до Дунаю і кордонів імперії» (там же, стор. 5, 6). «Тільки після падіння гуннів (битва при Недаді в Паннонії в 462 р.) слов'яни здобули можливість підійти до Чорного моря і Дунаю» (там же, стор. 13).

Така етногенетична концепція, над якою Шахматов працював протягом багатьох років і якій він віддав чимало творчих зусиль, наполегливої праці й запалу. Видатний учений з великою і всебічною ерудицією лінгвіста та історика, він не залежав від матеріалів, якими оперував. Він підпорядковував їх собі. Шахматов доповнював джерела, де вони уривалися, або виправляв їх, якщо свідчення джерел здавалися йому менш певними, ніж власні припущення.

Теорія слов'янського етногенезу, розроблена Шахматовим, користувалася широким визнанням. Вона імпонувала¹. Її викладали з університетської кафедри професорів-істориків, як-от, наприклад, О. Є. Пресняков, «один з найкрупніших істориків ХХ ст.» (Н. Рубінштейн), не кажучи вже про численних дії *minoros*². Про етногенетичну теорію Шахматова Пресняков писав: «Хай це тільки дуже гіпотетична побудова. Хай вона викликає сумніви, головним чином, надто північним розташуванням слов'янської прабатьківщини. Її великою позитивною якістю не можна не визнати визначеність поданої картини і спробу пов'язати лінгвістичні спостереження з історично-географічними, культурними і політичними відношеннями. Завдання береться в усьому його обсязі, в усій його складності і здобуває певне вирішення, гіпотетичне, в умовах всякого висновку з обмежених даних про доісторичні часи»³.

Визначеність картини слов'янського етногенезу, стрункність викладу, новизна постановки проблеми, дотепність комбінацій, блиск висновків були куплені дорогою ціною. Відокремлення західних, а тоді східних слов'ян, твердження про балтійську прабатьківщину, про перебування слов'ян спочатку на Двіні, тоді на Віслі, а згодом на Дунаї — усе викладено Шахматовим з позицій чистого міграціонізму. Реальна сторона етногенетичного процесу принесена

¹ Кажучи про «тривалі, протягом всієї наукової діяльності, пошуки суцільної концепції з основного питання про послідовні епохи утворення руської народності», акад. С. П. Обнорський високо оцінив етногенетичну концепцію О. О. Шахматова: «Ми не маємо іншої такої стрункої і науково аргументованої побудови на цю найважчу для дослідження тему» (С. П. Обнорський, Очерки по истории русского литературного языка, М.—Л., 1946, стор. 3—4).

² В картині, намальованій Шахматовим, Пресняков бачив «вдаду спробу реконструкції останнього доісторичного моменту російської древності напередодні нової доби в розселенні східного слов'янства» (А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, т. I, М., 1938, стор. 21). Оцінку Преснякова див. у статті Н. Рубінштейна «Від редакції» (там же, стор. III—IV).

³ А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, т. I, стор. 16. З такою ж оцінкою досліджень Шахматова про давньоруський літописист виступив Пресняков у статті «Древнерусское летописание» (История русской литературы, в-во т-ва «Мир»). Пор. у акад. В. М. Істрина: «Стаття Преснякова становить собою докладний виклад висновків Шахматова, з застереженням про те, що, хоч в наслідках такої праці, яку проробив над літописом Шахматов, «завжди буде значним елементом гіпотетичних висновків, але це неминуче для правильного розуміння досліджуваного літературного явища...» (стор. 150). «Усіх,— пише далі Істрин,— вражала новизна постановки самого способу досліду руського літописання, усі дивувалися дотепним комбінаціям і висновкам автора з низки найцікавіших питань в ділянці літописання, але всі погляди автора або приймалися на віру, або, в крайнім разі, супроводилися зауваженнями, на зразок

без жалю в жертву єдиній вихідній настанові — визнанню ідей про «рух слов'ян на південь»¹.

Теорія міграціонізму не одна в науці про етногенез. Існує і діаметрально протилежна їй теорія автохтонізму. Згідно з цією теорією слов'яни були визнані незмінними жителями тієї самої території з часів неоліту. Жодних територіальних зрушень. Змінюються культури, етнос лишається той самий. Слов'яни — аборигени. Причому одні дослідники називали Середнє Наддніпров'я, інші — межиріччя Одеру — Вісли. Основоположником автохтонної теорії в її середньодніпровському варіанті виступив видатний київський археолог В. В. Хвойка. Висуваючи думку про безперервний розвиток тубільної хліборобської людності від неоліту до часів Київської Русі, він бачив в носіях трипільської культури прямих предків слов'ян. На його погляд, саме середній Дніпро, а ніяк не Прибалтика або Вісла, повинен вважатись місцем найдавнішої праатьківщини слов'ян².

Теорію споконвічного слов'янства середньодніпровської території, з якою в 1901 р. виступив В. В. Хвойка, підтримав акад. Б. Д. Греков³. На позиціях слов'янського автохтонізму послідовно стоїть П. М. Третьяков. Як і Б. Д. Греков він посилався на Хвойку⁴. На відміну від П. М. Третьякова, що називає лісову смугу від Дніпра до Одеру, Б. О. Рибаків, замість Правобережного Полісся, вказує на лісостеп в Надроссі. На погляд Б. О. Рибаків, Середнє Наддніпров'я, саме «землеробський

зроблений О. Є. Пресняковим» (В. М. Истрин, Замечания о начале русского летописания. По поводу исследований А. А. Шахматова в области древнерусской летописи. — Изв. ОРЯС. РАН, т. XXVI, 1923, стор. 47). Нотатки акад. Истрина можна прикласти так само до оцінки етногенетичних студій О. О. Шахматова.

¹ «Слабкою стороною концепції є хибне розуміння історичного процесу. О. О. Шахматов без всяких підстав зводить в абсолют міграцію (переселення) давніх племен... Ставши на позиції абсолютизованої міграційної теорії, О. О. Шахматов робить чимало гіпотетичних припущень, які не можна ствердити якими-небудь фактами. Наприклад, рух руських предків з районів сучасної Польщі до узбережжя Чорного моря між Прутом і Дніпром, тоді зворотний їх рух на північ є лише продуктом творчої фантазії О. О. Шахматова» (Ф. П. Филин, Образование языка..., стор. 24—25).

² В. В. Хвойка, Поля погребеній в Среднем Поднепровье (раскопки в 1899—1900 гг.). — Записки Русского археологического общества, том XII, вып. 1—2, новая серия. Труды отделения славянской и русской археологии, кн. V, СПб., 1901, стор. 172—190; його ж, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 61.

³ «Історик народного господарства не може за наших часів ігнорувати блискучі відкриття археологів. Маю на увазі насамперед успіхи в вивченні т. зв. трипільської культури. Це культура Наддністров'я і Наддніпров'я, датована III—II тисячоліттям до н. е. У нас немає підстав сумніватись, що племена, які заселявали цю територію, генетично пов'язані з Руссю» (Б. Д. Греков, Киевская Русь, Л., 1953, стор. 35). Пор.: «Не тільки для «слов'янської доби», але й для періодів більш ранніх В. В. Хвойка з певністю говорить про панування тут хліборобства, пов'язуючи тим самим трипільську культуру з більш пізньою, дослов'янською і слов'янською» (там же, стор. 41).

⁴ Наступні дослідження цілком ствердили спостереження В. В. Хвойки. Вони показали, що трипільські та інші хліборобсько-скотарські племена

район Лісостепу на берегах р. Росі», становить район, «з глибокої давнини (з бронзового віку) заселений слов'янами»¹. Так накреслюється в радянській історіографічній літературі провідний напрям, започаткований В. В. Хвойкою. В I томі «Истории СССР с древнейших времен» за основу викладу взято принцип автохтонізму².

Чеські і польські вчені виступили з дещо іншим варіантом слов'янського автохтонізму. Вони розвинули західний, вісло-одерський варіант слов'янської етногенетичної теорії. Замість того щоб називати трипільські племена і вказувати на Середнє Наддніпров'я, вони кажуть про лужицьку культуру і лужицькі племена в I тисячолітті до н. е., які займали простір в басейні Вісли і Одеру на півночі та до Морави, Вару і Грону, приток Дунаю, на півдні.

На погляд Я. Філіпа, Я. Костржевського, К. Яжджевського і багатьох ін., давні лужичани є правдиві протослов'яни, а межиріччя Одеру — Вісли — первісна слов'янська батьківщина. Саме звідси, мовляв, пішло далі розселення слов'ян³.

Відповідно до цього дехто з польських дослідників, у тому числі К. Тименецький, Т. Лер-Сплавінський, М. Рудницький, ототожнюють носіїв лужицької культури з лугіянами. Воці обстоюють твердження про слов'янську етнічну приналежність могутнього племені лугів (лугіїв), згадуваного античними авторами. З античних авторів лугіїв називають Тацит, Страбон, Птолемей. Згадуються лугії також і в Певтингерових таблицях. Тацит містить лугіїв між Свевськими горами (Sithra quod plurimae gentes agunt, ex quibus latissime patet Lygionorum nomen) та територією готів (trans Lygier Gotones regnantur).

Свідчення Тацита, що «ім'я лугіїв розповсюджене якнайширше (latissime)», знаходить собі підтримку у Страбона (VII, 1, 3). Подіб-

справді послужили немовби основою тривалого наступного розвитку хліборобсько-скотарських племен Середньої та Східної Європи, що завершився, зокрема, виникненням слов'янства» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 29). Щоправда, П. М. Третьяков запроваджує деякий коректив у висловлення Хвойки. Як він пише, «є серйозні підстави вважати, що головні предки слов'ян — найдавніші протослов'яни — знаходяться не серед трипільців, як гадав В. В. Хвойка, а в середовищі інших, більш північних хліборобських племен, які жили в IV і III тисячоліттях до н. е. в лісових областях між середнім Дніпром і Одером» (там же, стор. 30).

¹ Б. А. Рыбаков, Первые века русской истории, М., 1964, стор. 15.

² В рецензії на I том «Истории СССР с древнейших времен...» читаємо: «По-новому висвітлено в томі багато суперечливих питань етногенезу... В томі переконливо доведено, що слов'яни були найдавнішим автохтонним населенням Дніпро-Віслянського межиріччя, а висока культура перших століть н. е., яку численні дослідники вважали готською, тепер науково обґрунтовано і цілком аргументовано пов'язується авторами з слов'янами» (П. Волобуєв, Н. Смирнов, Родина — век за веком. — «Правда» від 15 січня 1967 р.).

³ J. Filip, Počátky slovenského osídlení v Česko-Slovensku, Praha, 1946; Evropský pravěk, Praha, 1962; J. Kostřzewski, Od mezolitu do okresu wędrówek lubów. Prehistoria ziem Polskich, Kraków, 1948; K. Jazdzewski, Atlas pradziejów słowian, I—III, Łódź, 1948, 1949; T. Leher-Spiawinski, O pochodzeniu i przojczyźnie słowiań, Poznań, 1946.

но до Таціта, Страбон називає лугівців «великим народом» (το μέγα εὖνος). До цього варт прилучити ще дві дуже важливі звістки. Згідно з Тацітом, лугії були сусідами готів. «За лугіями готони», — каже Таціт. Аналогічне повідомлення наводить Птолемей, але замість лугів він називає венедеів. Як стверджує Птолемей, на Віслі «над венедами — готи» (παρα μὲν τῶν Ουιστοῦλων Ἰοταίμων ἢ τοῦ Ουενεδαῶς Γυθόνες)*.

З наведених свідчень довідуємося, що лугії і венедеї — два великі народи. В I—II столітті до н. е. вони жили в Надвіслянні. Вище за них на Віслі жили готи («готони», «гютони»). Якщо виключити можливість того, що Птолемей замінив одне ім'я другим, замість Тацітових лугівців назвав венедеів, то довелося б визнати, що лугії були в Надвіслянні західними, а венедеї — східними сусідами готів.

Це все, що можна сказати на підставі наявних джерел. Усе інше лишається в межах припущень. Певне, було б спокусливо припустити, що лугії і венедеї, які сиділи поруч на Віслі, нижче готів, були етнічно споріднені. Та для цього у нас немає будь-яких скільки-небудь достатніх підстав. Етнічна приналежність лугівців невизначена. Тим часом Л. Козловський і Я. Костржевський, незважаючи на брак джерел, дозволили собі йти якнайдалі. Виступивши на захист автохтонізму, вони висунули західну теорію походження слов'ян. Початок слов'янства вони пов'язали з лужицькою культурою доби бронзи. Їх підтримали антрополог Я. Чекановський та мовознавець М. Рудницький¹.

До автохтоністів приєднався також Т. Лер-Сплавінський. За його словами, він «переконався в перевагах західної, автохтонної теорії етногенезу». За обстоюванням ним припущенням, «спільно-слов'янський комплекс», як висловлюється Лер-Сплавінський, склався наприкінці неоліту, з кінця III тисячоліття до н. е. на території Одеру — Вісли — Бугу. «Заселюючи території басейнів Одеру і Вісли разом з Бугом, вони утворили чітко визначений в мовному і культурному відношенні етнічний комплекс, що дав основу наступній широкій експансії поступово диференційованих слов'янських народностей»².

Експансія завойовників — ось принцип, яким в своїх етногенетичних студіях волів оперувати Лер-Сплавінський. Етногенетичний процес, на його погляд, — зміна експансій. Саме в цей спосіб він висвітлює історичний процес етнічних змін. Спочатку з заходу рушили на схід «шнуровики», носії культури т. зв. шнурової кераміки. Вони підкорили собі давню людність, носіїв культури «гребінцевої» кераміки³. Наступну експансію на схід за доби бронзи здій-

* З технічних причин старогрецькі тексти подано без наголосів і пом'якшень. — *Ред.*

¹ J. Czekanowski, Wstęp do historii słowian, Poznań, 1957; M. Rudiński, Prasłowiańszczyzna-Lechia-Polska, Poznań, 1961.

² Т. Лер-Сплавінський, К современному состоянию проблемы происхождения славян. — «Вопросы языкознания», 1960, № 4, стор. 22—23.

³ «Картина розвитку культурних комплексів, відтворена працями наших археологів (насамперед Я. Костржевського, Л. Козловського і К. Яжджев-

ськи носії лужицької культури. Вони поглинули «шнуровиків»¹.

Безперечно, було б цікаво ствердити генетичний зв'язок плн (племінної назви) луги, лугії, засвідченої в античних джерелах I—II ст. н. е.² з сучасною плн лужичани, самоназва яких серби або сорби (лужицькі серби)³. Плн лужичани цілком правдоподібно пояснюється з слов'янського апелятиву луг. Та в нас немає такої певності щодо плн Λουγῶν, як і для визнання слов'янської етнічної приналежності лугівців⁴.

«Західна автохтонна теорія слов'янського етногенезу з покладеним в її основу трактуванням лужицької культури як слов'янської, викладена Костржевським, Яжджевським, Лер-Сплавінським і т. д., знайшла для себе визнання і прихильників. Так, проф. С. Б. Бернштейн, закидаючи Шахматову, що той в своїх етногенетичних «побудовах ігнорував історичний (археологічний) матеріал», протиставив йому працю Т. Лер-Сплавінського «О происхождении...» як значний внесок у вивчення історії слов'ян»⁵. На жаль, С. Б. Бернштейн, викладаючи етногенетичну теорію останнього, не звернув уваги, що концепція західного автохтонізму слов'ян у

ського), уявляється в такий спосіб. В останні періоди неолітичного віку (тобто наприкінці III тисячоліття до н. е.) області від басейну Ельби і балтійського узбережжя до кордонів середнього басейну Дніпра займали племена т. зв. культури шнурової кераміки, які нашарувалися на давніші поселення племен т. зв. культури гребінчастої кераміки...» (там же, стор. 27).

¹ «Носії лужицької культури дали початок слов'янам лише на території Одеру — Вісли, на яких вони змішалися з давнім, «шнуровим» населенням» (там же, стор. 28).

² Відзначаючи відміни в записах Птолемея (II ст.) Λουγῶν, Λυγῶν і т. д., М. Рудницький пише: «Різниця в суфіксах -οῖ, -ιοῖ вказує, що записи на -οῖ означають край.* Lugī... Край, очевидно, той самий, що сучасна Лужиця, назва якої утворена від того самого кореня з суфіксом -іса» (M. Rudiński, Prasłowiańszczyzna..., t. II, 1961, стор. 7, 180—181).

³ Німецька назва лужицьких сербів — венди; їх етнографічна територія знаходиться в басейнах рр. Сали, Гавели, Одеру, Бобрі, Квіси та в Судетах (див. A. Fischer, Lużyczanie, Львів — Варшава, 1932, стор. 42—52; М. И. Семиряга, Лужичане, М.—Л., 1955, стор. 1—51).

⁴ Слов'янське походження лугівців заперечує А. Брюкнер («Slavia», I, 1922, стор. 388). Етимологічне посилання на слово луг відкидає Л. Нідерле: «Автохтоністи звичайно отожднюють давніх лугівців з пізнішими слов'янами лужичанами (сербами, які заселювали Верхні і Нижні Лужиці на півночі Чехії), виводячи обидві форми з слов. луг, праслов. лонг «ліс». Однак таке лінгвістичне тлумачення є неслухне... За тієї доби слово «луг» мало носовий звук ǫ» (Л. Нідерле, Славянские древности, М., 1956, стор. 100).

⁵ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961, стор. 54, пор. 58. Пор. виклад етногенетичної теорії Лер-Сплавінського у Бернштейна: «Експансія почалася з заходу. Археологічною ознакою цієї нової західної культури є шнурова кераміка... Між Одером і басейном Оки нові пришельці підкорили собі фініські племена... В перші століття бронзи (середина II тисячоліття до н. е.) почалася нова експансія індоєвропейських племен з заходу... Культура нових пришельців відома в археології під назвою лужицької. Лер-Сплавінський називає її венетською. Наслідком експансії носіїв цієї культури на сході був розпад єдиної етнічної і мовної протобалтійської спільності на дві: праслов'янську і прабалтійську» (там же, стор. 59).

Лер-Сплавінського, з посиланням на «експансію», «підкорення» і «поглинення», є не більш як прикрий переспів відповідно перероблених пангерманських експансіоністських теорій Г. Коссіні¹.

Заміна міграціонізму автохтонізмом не поліпшила постановки питання. Автохтонізм має такі ж вади, як і міграціонізм. Самих голих абстракцій не досить, щоб в посиланні на рух і переселення або на незмінність автохтонної осілості знайти розв'язання проблеми слов'янського етногенезу. В основі дослідження повинні лежати не правдоподібність припущень, а джерела і їх аналіз. З цього треба починати і на це спиратись.

Досить звернутись до джерел, щоб побачити хиткість етногенетичної теорії, викладеної Лер-Сплавінським. Поки бракувало джерел можна було в першій-ліпшій спосіб висвітлювати наявність пам'яток культури шнурової кераміки на Сході в їх взаєминах з територією Одеру—Вісли. Тим часом розкопки 30-х років в с. Городську на р. Тетереві, поблизу м. Коростишева, що призвели до відкриття городсько-волинської культури, розширені згодом Є. Ю. Кричевським, М. Л. Макаревичем, Т. Д. Белановською та М. М. Шмаглієм, переконливо показали зв'язки культури «шнуровиків» з Трипіллям і її близьку спорідненість з Усатовим під Одесою в степовій смузі². Неважко бачити, що ці дані не тільки не вкладаються в ту етногенетичну схему, з якою виступив Лер-Сплавінський, але й явно суперечать їй.

Неперевершена творча заслуга В. В. Хвойки перед наукою полягає не в тому, що він виступив як поборник автохтонізму і проголосив тубільне населення Наддніпров'я слов'янами вже з доби неоліту, а в тому, що він, як польовий дослідник, відкрив низку невідомих до того культур і розташував їх в періодичній послідовності. Він ішов єдиною вірною шляхом: від розкопок пам'ятки до визначення культури. Його польова археологічна практика виросла в наукову теорію, що протягом всього часу не зазнала поразки або спростовання. Розроблена Хвойкою класифікація археологічних культур досі зберігає свою цінність. Вона донині лишається неперевершеною і непереборною.

В цьому, гадаємо, полягає завдання — зберегти історичну конкретність проваджуваних досліджень. Обов'язок дослідника — рахуватись із свідченнями джерел, зважати на факти, покладатись на фактографічну основу історичного процесу.

Найголовніші з наявних джерел це: 1) писемно-історичні, 2) мовно-лінгвістичні і 3) археологічні, значення яких дедалі все зростає і з часом стає вирішальним.

¹ На цілковиту неповноцінність цих псевдонаукових теорій Г. Коссіні вказують П. М. Третьяков (Востоочнославянские племена..., стор. 68, 82) і Ф. П. Філін (Образование языка..., стор. 40—45).

² В. Петров, Поселення в Городську. — Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 355—376. «Поселення городського типу поширені в південній зоні волинського Полісся, головним чином в басейнах річок Случ, Тетерів і Роставиця. Тут відкрито близько 50 поселень, з яких розкопувалось 7». (М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури. — Археологія, т. XX, К., 1966, стор. 16, табл. 1).

I. ПИСЕМНО-ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Писемно-історичні джерела подають найпевніші відомості про слов'ян. За основу нашої аргументації ми візьмемо свідчення з «Гетики» Йордана (551 р.), «Війни з готами» Прокопія (554 р.) та Літопису Нестора.

На жаль, в історіознавчій літературі тепер існує аж надто багато положень, які не тільки не стверджуються жодними джерелами, а й цілком спростовуються ними. Досить назвати хоча б звичайно повторюване твердження про готське панування над антами в III—IV ст., про розгром слов'ян гуннами в 375 р., про колонізаційний рух слов'ян на Балкани в V—VI ст. і т. д.

За цих умов доцільніше зосередити нашу увагу саме на детальному аналізі писемних джерел, що їх звичайно лише побіжно цитують, а не коментують.

ЙОРДАН

Для вирішення питання про етногенез слов'ян особливо важливе значення мають відомості, що їх в своєму славетному творі «Про походження і дії гетів» («Гетика») [551 р.] подав Йордан. Алан за походженням, придворний готський літописець, уродженець Нижнього Наддунав'я, він, певне, особисто стикався з слов'янами, знав їх, мав про них живе і безпосереднє уявлення. У жодного іншого з ранньосередньовічних авторів ми не знайдемо таких історично-конкретних звісток, як у Йордана, наприклад, про тодішні племінні назви слов'ян, про їх поділ на союзноплемінні групи, територіальну осілість, про війни готів з антами за часів Германарика і Вінітарія в IV ст. і т. д.

На жаль, дослідники значно менше зважають на відомості, подані Йорданом, ніж ці звістки на те заслуговують. Свідчення Йордана часто і охоче цитують, але на них рідко спираються. Іноді їх значення взагалі заперечується. Вказівка на «явну недоброяркісність» стає передумовою в оцінці Йордана.

Навіть Є. Ч. Скржинська, в перекладі якої 1960 р. вийшла «Гетика», оцінюючи цей твір, висловлює чимало застережень на зразок: «Славетний твір Йордана, який для зручності зветься «Гетика», виключно багатий цінними історичними повідомленнями, нерідко темними або до невиразності короткими, та при цьому іноді й єдиними. Відомості про слов'ян належать саме до подібних рідких і

прикро малослівних повідомлень. Їх дуже небагато. Це не сторінки, це лише рядки»¹.

Таку оцінку підтримав і Ф. П. Філін. Зауваживши, що «Відомості про слов'ян в літературі VI—VII ст. незначні, суперечливі і часто дуже невиразні, він називає саме Йордана: «Для прикладу візьмо повідомлення про слов'ян Йордана. Уся його увага зосереджена на опису й вихвалянні історії готів. Про слов'ян сказано дуже небагато»².

Згодимося. Уся увага Йордана віддана готам. Відомостей про слов'ян у нього небагато. До того ж вони надто стислі і небагатослівні. Це лише рядки, а ніяк не сторінки, як того ми хотіли б сподіватись. Але я не наважився б назвати їх темними і невиразними або суперечливими. Точність племінних розмежувань, територіальних визначень, хронологічних вказівок у Йордана бездоганна.

Без свідчень Йордана ми майже нічого не знали б про слов'ян в період з IV до VI ст. Звістки про них починають з'являтися у візантійських письменників звичайно за доби Юстиніана в зв'язку з грабіжницькими слов'янськими нападами на імперію. Йордан висвітлює попередній час. Він відтворює становище напередодні слов'яно-візантійських війн, коли масовий колонізаційний рух слов'ян на Балкани ще не починався.

Тут бажана особлива чіткість. В період швидких суспільних змін і ґрунтовних зрушень, на зламі двох історичних епох, коли рабовласницьке суспільство агонізувало і зароджувався феодальний лад, ми не повинні обминати окремі ланки процесу, ігнорувати перехідні явища, переставляти і пересовувати етапи, недоречно замовчувати одні явища задля інших.

За часів Йордана в першій половині VI ст. слов'яни, — Йордан знав їх як антів і склавинів — ще зберігали багато ознак, властивих добі первіснообщинного суспільства. Слов'яни в цей час ще стало жили на лівому, північному березі Дунаю. Їх поки що не вабили чужинецькі землі, примари візантійського півдня. Вони не прагнули збагачення через грабіжництво як мирні хлібороби-общинники, вони жили в лісах, прорізаних річками. Висіваючи збіжжя на дрібних тимчасових випадах лядах, змінюваних кожного року або що 2—3 роки, вони ще не дбали про те, щоб, покинувши свої ліси і болота, почати освоювати масиви здавна оброблюваних польових земель благодатного задунайського півдня.

Йордан висловлюється лапідарно й стисло. Про дністровсько-дунайських склавинів він відзначає: «Болота і ліси вони мають замість громад (міст)» (hi paludes silvasque pro civitatibus habent) (§ 35), але цього досить, щоб сприйняти цю звістку в цілому. Протягом лише півстоліття етап за етапом слов'янство докорінно

¹ Е. Ч. Скржинская, О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне. Из комментария к Йордану. — «Византийский временник», т. XII, 1957, стор. 3.

² Ф. П. Ф и л и н, Образование языка..., стор. 53.

змінилося. Мирний народ зробився войовничим, безбройний — озброєним. Війна втратила функцію народного повстання і стала професією окремої станової групи. Переглядаючи свідчення візантійських письменників, неважко простежити, як перші принагідні напади, епізодичні поодинокі вторгнення, вчашаючись, з часом поступово ввійшли в систему, з короточасних стали тривалими. Зростало багатство, здобуте війною і грабіжництвом. Стародавня вікова общинна рівність поступилася народжуваній соціальній нерівності. Ослаблювалося народоправство («демократія»). Міцніла влада племінних ватажків. Цей процес не пройшов мимо уваги візантійських авторів. Але про це в наступному розділі.

Завоювання Балканського півострова, його колонізаційне освоєння, приєднання нового великого земельного масиву до корінних земель основної слов'янської етнічної території, сформування трьох окремих груп — південних, західних і східних слов'ян — поділ, який зберігся так виразно до наших днів, — ніщо з цього не прийшло відразу. «Завоювання» Балканського півострова — не передумова процесу, а його наслідок. Посилатися на «колонізаційний рух», говорити про «міграцію слов'ян на Балканський півострів», про «походи слов'ян на Візантію» — значить відмовлятися від розчленування етапів, так не схожих між собою. На початок VI ст. довільно переносяться явища, що мали місце не раніше середини століття або другої половини, які припадають, власне, на час з третьої чверті VI та переважно на VII ст.¹

¹ На жаль, перенесення подій і явищ, властивих пізнішим етапам історичного процесу, на більш ранні періоди, для яких ці явища аж ніяк не були характерні, а саме: «рух на Балкани», «походи на Візантію», «дружини» як провідний суспільний чинник — таке перенесення стало історіографічною нормою, хоч і без всяких для того підстав.

Мілітарний і міграційний підхід ліг в основу постановки проблеми. Порівняймо, приміром, огляд літератури про слов'яно-візантійські взаємини VI—VII ст., що його подав акад. В. І. Пічета. В ньому все зведено до вказівки на «міграцію», «колонізацію» і «походи»: «Між дослідниками (А. Погодін, Л. Нідерле, Ф. І. Успенський) немає розбіжностей в питанні про час масової міграції слов'ян на Балканський півострів. Цих розбіжностей не могло бути тому, що дослідники суворо трималися позитивних даних відомих нам джерел». «А. В. Мішуліну належить пріоритет в постановці і розробці питання, яке саме значення мала для Східно-Візантійської імперії колонізація Балканського півострова». «На думку Б. Т. Горянова, історія походів слов'ян на Візантію в V—VI ст. є початок великого і складного процесу взаємовпливу слов'ян і Візантії». «На таких же позиціях стоїть і М. В. Левченко» (акад. В. И. П и ч е т а, Славяно-византийские отношения в VI—VII вв. в освещении советских историков (1917—1947 гг.). — ВДИ, 1947, № 3, стор. 95—99). Пор.: «На початку VI ст., коли наступила Риму — Візантія — ще не відпочила від бурхливого натиску «варварських» племен, для об'єднання дружин відкрилась можливість далеких походів на південний захід до балканських володінь Візантії (Історія СРСР, т. I, М., 1966, стор. 343).

Слов'яни — не готи і не гунни. Йордан знає їх на північному березі Дунаю не як чужинців і пришлих, а як сталих мешканців краю. Для етнічної історії слов'ян характерно, що, живши в прикордонній смузі Візантії, вони довгий час не прагнули переходити через Дунай, не порушували кордонів імперії і не чинили систематичних нападів.

Значення свідчень, що їх наводить Йордан, полягає не тільки в тому, що ними спростовується хибна трактовка історичних подій VI ст. в нашій сучасній історіографічній літературі, а також і в тому, що подані ним відомості дають можливість заглибитися в минуле принаймні на 2—3 століття.

✓ Для цих часів Йордан ще не знає назви «слов'яни» як єдиної спільної назви для цілого народу. Замість того він вживає назву «венети». За його повідомленням, венети — велике, численне плем'я (*Venetharum patio populosa*). Вони, каже про них Йордан, займають величезні простори (*per immensa spatia consedit*). Їхня територія починається від витоків Вісли (*ab ortu Vistulae*) (§ 34).

Сказаним вноситься значна ясність у питання про етап слов'янського етногенезу, засвідчений Йорданом і датований першою половиною VI ст. У венетський період етнічного становлення слов'ян їхня територія визначається вказівкою на область північних Карпат. Вони — вісляни, жителі Надвісляння.

• Крім венетів, Йордан наводить ще дві назви — склавинів і антів. За його свідченням, «назви величезного народу венетів» змінюються тепер (пипс) в залежності від родів (*per familias*) та місця мешкання (*loca*), однак, головним чином, вони зветься склавини і анти. Слово пипс («тепер»), вжите Йорданом, вказує, що він оцінював плн венети як більш давню, в протиставленні новим назвам, серед яких він відрізняв, з одного боку, сутоплемінні за родовою спорідненістю та з другого — територіальні, в залежності від місця географічної осілості.

Венетів Йордан пов'язав з верхів'ями Вісли, склавинів — з територією, яка простяглася від Дунаю на півдні, від міста Новіетуна (*a civitate Novietunense*) і озера, що зветься Мурціанським (*laco qui appellatur Mursiano*), до Дністра на сході (*ad Danastrum*) та до Вісли на півночі (*in boream Viscla tenus commorantur*) (§ 35). До річч, саме племінну територію склавин Йордан описав як болотянолісову (*hi paludes silvasque pro civitatibus habent*) (там же, § 35)¹.

✓ Славини на півночі, в Надвіслянні, межували з венетами, на сході, в Наддністров'ї, — з антами. Дністер розмежував їх. Славини жили на правому березі, анти — на лівому, «від Дністра (простягаються) до Дніпра» (*a Danastro extenduntur usque ad Danaprum*), де «Понт вигинається лукою» (*qua Ponticum mare curvatur*) (§ 35).

До згадок про венетів Йордан повертається знову в оповіданні про готто-венетські війни (§ 114). Тут він подає ті ж відомості, що їх він наводив вперше в § 34—35. «Вони (венети), як ми розповідали на початку викладу, отже в списку народів (*catalogo gentium*), походять від одного кореня (*ab una stirpe exorti*) і тепер відомі під

¹ Цікаво, що в «Стратегіконі» Маврикія майже дослівно повторена характеристика, що її подав Йордан: «Вони (племена склавинів і антів. — В. П.) оселяються в лісах, коло важкопрохідних річок, боліт і озер» (уринок 45, XI, 6; Л. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. е. — ВДИ, 1941, № 1, стор. 253).

трьома іменами (*tria nunc nomina ediderunt*) — венети, анти, склавини» (§ 11).

Слід підкреслити важливість цих згадок про спільність походження і потрійний племінний поділ. Слово «тепер» (пипс) вказує, що вживання трьох назв є здобуток пізнішого часу, привнесений сучасністю.

Нагадаймо, що племінний поділ сполучається у Йордана з вказівкою на територіальне розчленування. Йордан відрізняє три групи: віслянську, дніпровську і дунайсько-дністрянську. Віслянська група — це венети, дунайсько-дністрянська — склавини, анти — між Дністром і Дніпром. Ніхто інший з раних середньовічних авторів не подав таких виразних свідчень про географічно-племінну територію слов'ян в першій половині VI ст., як це зробив Йордан. На півдні область слов'янського заселення простяглася від Дніпра до Дунаю та на північ (*in boream*) — до верхів'їв Дністра і витоків Вісли.

Певне, далеко не на всі питання ми зможемо знайти відповідь у Йордана. Так, вказуючи, що венети сидять на північних схилах Карпат від Вісли (§ 34), він нічого не згадує про слов'ян-венетів на захід від Вісли в області Лівобережного Надвісляння.

Не можна знайти у Йордана скільки-небудь певних свідчень про племінний устрій антів і склавинів. Дехто з дослідників вважає, що у Йордана йдеться про союзи племен, про Антський і Славинський племінні союзи, про той етап, коли кровно-родові контакти і зв'язки починають уриватися й слабшати, а територіально-політичні — міцніти і превалювати¹.

Не варт закидати Йордану, що він обминув важливі для нас питання. Багато з того, що було для нього ясним, для нас зробилося темним і невиразним. Так, ми змушені вагатись щодо суспільної функції назви венети. Подекуди Йордан вживає назву венети як загальноетнічну в широкому розумінні слова, а іноді як вузьку і однофункційну, однозначну з обома іншими, — анти і склавини.

В широкому загальноетнічному розумінні Йордан вжив назву венети в § 34, де він каже про «численний народ венетів» (*Venetharum patio populosa*), і там, де він описує війну готів з венетами: «Після поразки герулів (*post Herulorum caedem*) Германарик повернув зброю проти венетів (*in Venethos arma commovit*), які хоч

¹ Пор.: «В південній частині слов'янських земель в цей час утворюються два великих союзи племен — Антський і Славинський» (М. Ю. Брайчевський і Радянська наука про походження слов'ян, К., 1959, стор. 19). «В процесі створення Антського і Славинського союзів... приймав участь ряд неслов'янських племен» (там же, стор. 20).

З цього погляду, за даної доби відбувається процес, коли давні форми племінного співжиття занепадають, колишні зв'язки гублять свою силу і їх заступають нові, що відповідають рівною мірою процесу формування територіальної общини. Однак брак джерел не дозволяє сказати щось остаточно певне, до яких меж в цей час дійшов розпад родових засад тодішнього племінного життя. Тут можливі лише більш-менш ймовірні припущення в залежності від загальної концепції даної історичної доби.

погано озброєні (*quamvis armī despecti*), але дуже численні (*sed numerositate pollentes*)» (§ 119). «Спочатку вони [венети] намагалися чинити опір (*primum resistere conabantur*), але нічого не варта невойовнича безліч (*multitudo inbellium*), особливо якщо і бог попускає і наступає озброєна множина (*multitudo armata advenegunt*)» (§ 119).

Так, мовляв, було в минулому за часів Германарика. Пізніше все змінилося, і Йордан завершує свій екскурс зіставленням сучасності (*nunc*) і давнини (*tunc*): «Хоч тепер (*nunc*) вони, через гріхи наші, скрізь лютують (*deseviunt*), однак тоді (*tunc*) всі підкорялись владі Германарика (*Hermanarici imperiis servierunt*)» (§ 119).

Щоб в належний спосіб оцінити цей опис війни готів з венетами, треба зважати на ціле. У Йордана все побудовано на протиставленні минулого (*tunc*) і сучасного (*nunc*). Величному минулому готів протистоїть їх жалюгідна сучасність. Йордан славетне минуле пов'язав з часами Германарика (270—375 рр.). Царювання Германарика почалося, — розповідає Йордан, — з підкорення «багатьох і найбільш войовничих північних племен» (*arctoi gentes*), що їх готський король примусив «коритись своїм законам» (*suisque parere legibus*). В перелік Йордан включив 13 народів: «Підкорив він гольтескіфів, тіудів, інавнксів, васінабронків, меренс, морденс, імніскарів, рогів, тадзанс, атаулів, навего, бубегенів, колдів» (§ 116)¹. Хоч більшість з цих назв не піддається розшифруванню, але досить навіть чотирьох «чудь», «весь», «меря» і «мордва», щоб збагнути про які «північні народи» каже Йордан. Йдеться про фінські народи від Балтійського моря до Оки і Волги.

Немає сумніву, Йордан згадав про підкорення північних народів задля звеличення Германарика як нового Александра Македонського². З цією метою він або довільно вставив в свій текст список племен, що йому трапився з якого-небудь твору, ітинерарія тощо, або він скористався з давніх епічних переказів і, порушуючи часову послідовність, приписав Германарикові події, які відбувалися за давнини, ще десь в I—II ст., коли готи в Прибалтиці чинили напади на тамтешні народи — фіннів, балтів, венетів. Важко припустити, щоб готи, які в IV ст. жили на півдні Кримського півострова, воювали в цей час з мордвою та чуддю десь в лісових глибинах Оки або Волги.

¹ Йордан явно прагнув підкреслити могутність Германарика. Однак, щоб точно і переконливо повідомити про його завоювання, Йордану не вистачало відомостей. Надто коротке і поверхове його оповідання про Германарика, який підкорив низку «північних племен» і цим нібито примусив порівнювати себе з Александром Македонським... Йордан наводить довгий список етнічних назв, певне, чужих як його читачеві, так і йому самому. Він не робить найменшої спроби пояснити їх, а просто виписує 13 слів... Серед назв: *Thiudos* «чудь», *Vas* «весь», *Megens* «меря», *Mordens* «мордва»... Інші назви в списку Йордана лишаються неясними (Е. Ч. С к р ж и н с к а я, Йордан, М., 1960, стор. 265, прим. 367).

² Чимало давніх письменників порівнювали його (Германарика. — В. П.) з Олександром Великим (Йордан, Гетика, § 116).

Інша справа, згадка у Йордана про війни готів, що їх вони провадили в Приазов'ї з герулами, «племенем стільки ж рухливим, як ще більшою мірою найгордовитішим» (*gens quantum velox eo amplius superbissima*) (§ 118). У Йордана читаємо: «Прославлений підкоренням стількох [народів] він [Германарик] не потерпів, щоб плем'я герулів, очолюване Алариком, не підкорилося його владі (*suas subegeret dicioni*). За повідомленням історика Аблавія, це плем'я [герули] жило поблизу Меотійського болота в багнистих місцях» (§ 117). Кажучи про рухливість (*velocitas*) герулів, Йордан має на увазі їх бойові якості. Герулів охоче наймали як ландскнехтів: «Тоді жодного не було племені, яке не набирало б з них легкоозброєних воїнів» (§ 118). Та, незважаючи на всю свою жвавість і спритність, герули в війні з готами не змогли протистояти «упертості» (*stabilitas*) і «повільності» (*tarditas*) готів. «Рухливість їх поступилася упертості і повільності готів». «Волею долі, подібно до інших народів, вони служили королю готів Германарику» (§ 118)¹.

Про війни з венетами Йордан розповідає після герульських війн. «Завдавши поразки Герулам, Германарик рушив військо проти венетів» (*in Venethos arma commovit*) (§ 119). Після венетів прийшла черга балтів, що їх Йордан називає айстами. «Своїм розумом і добродетельністю (*prudencia et virtute*) Германарик підкорив (*subegit*) також споріднений народ айстіїв, який заселює найдовший берег Германського океану» (§ 120).

Наприкінці, підсумовуючи, Йордан нотує: «Таким чином він [Германарик] владарював (*imperavit*) над усіма народами Скіфії і Германії як над своєю власністю (*ac si propriis laboribus*)» (§ 119). Як і Александр Македонський, Германарик — триумфатор, переможець, володар світу. Та, проklamуючи все це, не спиняючись перед найсміливішими порівняннями, Йордан змушений був якнайшвидше згорнути триумфальні прапори, які він розгорнув з такою пишною урочистістю. Йордан говорить, що всі оці триумфи тривали недовго. Панування готів незабаром урвалося. Пославшись на Орозія, Йордан пише: «Після недовгого проміжку часу (*post autem non longi temporis intervallum*), як розповідає Орозій, плем'я гуннів розлютувалося на готів» (*exarsit in Gothos*) (№ 121).

«Гунни підійшли до готських кордонів» (*Gothorum finibus advenegunt*) (§ 122—123) і почали турбувати готів своїми нападами. Поляга готів збентежила Германарика². «Старезний і здряхлілий Германарик не перенісши гуннських набігів (*Hunnozum incursionibus non ferens*), помер на 109 році свого життя» (§ 130). «Його смерть

¹Цікаві повідомлення про відміни в озброєнні в окремих племен ми знаходимо у Йордана. За свідченням останнього, готи були озброєні списами (*copitis rugnantem Gothum*), гепіди — мечами (*ense furentem Gepida*), руги — дротиками (*Rugam tela*), свави — кийками (*Svavum pede*), гунни — стрілами (*Hunnum sagitta*), алани мали важку зброю, герули — легку (§ 261).

² Германарик, король готів, хоч і був переможцем багатьох народів, замислився, однак, з приходом гуннів» (Йордан, Гетика, § 129).

дала нагоду гуннам перемогти готів (*occasio dedit Hunnis praevalege in Gothos*), які сиділи на Сході і звалися остготами» (§ 130).

Неважко зрозуміти, чому у Йордана весь виклад побудований на антитезі. Він буде протиставлення. Тепер з появою гуннів, цього «лютого люду», готи зганьблені і переможені. Вони примушені коритися гуннам, цим зплоткам пекла, породженим від шлюбу відьом-чаклунок з нечистою силою. Але колись готи, хоч і на короткий час, підкорили собі всі народи Скіфії і Германії, від Чорного до Балтійського моря. Щоб затушкувати приниження, Йордан забарвлює минуле в яскраві кольори.

Однак не тільки це заважає відтворити дійсність. В сучасній історичній літературі накопичилося чимало плутаних псевдоістин, які не тільки нічого не пояснюють, але остаточно затьмарюють так мало відому нам давнину. Візьмімо для прикладу, як висвітлюється досліджуваний період у Л. Нідерле. Кінець IV ст. Нідерле описує як добу, коли гунни, покинувши Надволжя під тиском не знати якогось племені, перейшли через Дон і звідси відтиснули готів на захід. Слов'яни, над якими досі панували готи, потрапили під владу гуннів. На зміну готському пануванню прийшло новогуннське¹.

Так в основу всього кладеться посилання на гуннську навалу. Мовляв, гуннське вторгнення позначилося на історичній долі не лише готів, але й усіх інших народів Східної Європи, зокрема антів. Поселення антів, інакше кажучи, пам'ятки черняхівської культури, були винищені, спалені і зруйновані гуннами наприкінці IV ст. Черняхівська культура припинила своє існування внаслідок гуннського розгрому².

Викладена схема набула значення історіографічної норми, беззастережно визнаної як у нас, так і в зарубіжній літературі³. Тим часом неважко переконатись, що змальована Л. Нідерле картина позбавлена історичної правди й основи. Вона штучно витворена на

¹ Л. Нідерле пише: «Гунни вже за часів Птолемея жили на захід від Волги (П т о л., III, 5, 10)... На історичну арену вони вийшли лише в 375 р., коли, під тиском якогось іншого заволзького племені, перейшли Дон, розбили війська готів і відтиснули останніх на захід, в Карпати і на Дунай, та, певно, підпорядкували собі всю колишню державу Германарика, який панував не тільки над готами південної Росії, але й над північними литовцями і слов'янами» (Л. Н і д е р л е, Славянские древности, стор. 132).

² Саме так описано цю добу в «Истории СССР»: «Розвиток мирного життя в Північному Причорномор'ї урвався з гуннською навалою... В 375 р. н. е. гуннські орди перейшли Дон і під керуванням ватажка Баламера зруйнували «державу Германарика». Гуннська навала лишила жахливий слід на території Східної Європи. Були пограбовані і спалені всі поселення. Селища і більшість могильників черняхівської культури датуються II — кінцем IV ст. н. е. Інакше кажучи, їх кінець збігається з навалою гуннських орд» (История СССР, т. I, стор. 311).

³ «В VI ст. ...слов'яни оправилися від гуннського розгрому» (Б. А. Р ы б а к о в, Первые века русской истории, стор. 15).

«Проникнення готів позначилося на знищенні багатьох поселень черняхівської культури» (J a n F i l i r, Europiský pravěk, Прага, 1962, стор. 141).

підставі умоглядних теорій, де все зведено до вказівки та «тиск» і «поштовх». За поштовхом визнається функція вирішальної етногенетичної категорії. Рух одного племені, викликаний тиском іншого, породжує в ланковій послідовності рух дальших племен і народів.

В першоджерелах немає нічого подібного. Йордан малює події кінця IV ст. зовсім інакше. Він нічого не каже про тиск якого-небудь заволзького племені, що примусило гуннів покинути Надволжя і перейти Дон та, напавши на готів, відтиснути їх на Дунай. Цього всього немає у Йордана. В «Гетиці», посилаючись на Пріска, Йордан каже про гуннів: «Іх люте плем'я (*natio*), — як повідомляє історик Пріск, — сидячі (*insidens*) на далекому березі Меотійського болота, було досвідчене (*experta*) тільки в ловецтві, а не в якій-небудь іншій праці, але тоді, як (*nisi quod*) вони виростили в народ, почали підступництвом і грабунками турбувати спокій сусідніх народів» (§ 123).

Згідно з Л. Нідерле, гунни жили в Надволжі, згідно з Йорданом, — «на березі Меотиди», по той бік Азовського моря, — дрібний маловідомий народець, що існував з ловецтва і скотарства, досвідчені вершники, «спроможніші до верхової їзди» (*ad equitandum promptissimi*), лучники, «вправні в стрілянні з лука» (§ 128).

Згідно з Л. Нідерле, гунни рушили в Причорномор'я «під тиском якогось заволзького племені»; згідно з Йорданом, «гунни підійшли до кордонів готів» (*Hunni Gothorum finibus advenerunt*) (§ 122) «після того, як виростили в народ» (*postquam crevisset in populis*) (§ 123).

Йордан нічого не згадує про тиск на гуннів ззовні, замість цього він вказує на внутрішній процес етнічного росту: з *natio* (племені) гунни переростають в *populus* (народ). Це протиставлення двох становищ в етносі, перетворення племені в народ відзначено у Йордана якнайвиразніше¹.

Згідно з Л. Нідерле, гунни, рушивши з Волги, перейшли Дон, тоді як Йордан каже, що вони перейшли Меотійське озеро². Згідно з Л. Нідерле, гунни «розбили військо готів», Йордан натомість каже про «грабунки» і про «порушення спокою» (*rapinis conturbans*) (§ 123), про «набіги гуннів» на готів (§ 130). Германарик помер не на чолі війська і не в поході проти гуннів, а не знісши «гуннських нападів» (*Hunnozum incursionibus non ferens*) (§ 130).

Згідно з Л. Нідерле, гунни, завдавши поразки війську готів, «відтиснули їх на Захід, в Карпати і на Дунай», тоді як Йордан твердить

¹ У своїх коментарях до «Гетики» Є. Ч. Скржинська зазначає: «Слово *gens* в уявленні Йордана визначає більш значне етнічне об'єднання, ніж *natio*. «Дрібніший і менш організований осередок *natio* виростає в *gens* або *populus*. Найменший колектив — це *natio*, з'єднання *nationes* дає *gens* (Є. Ч. С к р ж и н с к а я, Йордан, стор. 254, 256, прим. 313, 316).

² «Коли вони перейшли це величезне озеро (*ingentem illam paludem transierunt*), там вони захопили алпідзурів, алцілдзурів, ітмарів, тункарів і боїсків, які посідали крайні межі (*grae*) власне Скіфії» (§ 126).

протилежає, що готи нікуди не пішли, лишившись у тій же країні. У Йордана все це засвідчено якнайвиразніше: «Про них [остроготів] відомо, що після смерті короля їх Германарика вони, відокремлені від везеготів і підлеглі владі гуннів (Hunnogum subditos dicitur), лишилися в тій же батьківщині» (in eadem patria remorasse) (§ 246). Навіть більше. Готи не тільки лишилися там, де жили, але навіть династія амалів, королівський рід їх зберіг за собою свою спадкову владу: «Амал Вінитарій утримував інсигнії [ознаки] свого принципату (зверхності)» (Vinithario tamen Amalo principatus sui insignia retinente) (§ 246).

Прикрі розбіжності тривають. Історики воліють не рахуватися з джерелами. В джерелах повідомляється одне, а історики на власний розсуд стверджують цілком відмінне. Лише зневажливим ставленням до джерел можна пояснити те, що в літературі так поширене твердження про «готське панування в Наддніпров'ї в III—IV ст.».

Якщо покладатись на Йордана, то він одночасно стверджує і разом з тим заперечує, говорить про «панування» і тут же відкидає сказане. Текст «Гетики» вимагає ретельного й уважного розгляду.

Йордан розмежовує дві доби: часи Германарика і після нього. Часи Германарика він малює як добу, коли готи, завдавши поразки герулам і повернувши зброю проти венетів, підкорили останніх (§ 119). Готи, керовані Германариком, стверджує Йордан, «панували над усіма народами Скіфії і Германії» (§ 120).

Здавалось би, спираючись на цю заяву, ми мали б всі підстави говорити про готське панування в Європі в III—IV ст., як це й робиться звичайно з посиланням на § 119—120 «Гетики». Однак, вся справа в тому, що автори, які досліджують цей період, беруть у Йордана одне і не згадують про інше, що теж є в нього.

При всьому бажанні оточити Германарика ореолом «переможця» і «тріумфатора» Йордан змушений був виступити з самоспростуванням. Він обмежує власну гордовиту заяву. Після якнайширшого переліку численних перемог Германарика над усіма народами від Чорного моря до Балтійського Йордан закінчує короткою підсумковою фразою: панування готів було короточасним.

Панування готів урвалося «після недовгого проміжку часу» (post autem non longi intervallum) (§ 121). Ми припустились би великої погрішності проти історичної правди, коли б, згадуючи про походи готів проти герулів, росомонів, венетів, айстів Прибалтики, проти весі, мері, мордві й інших фіннських племен Надволжя, не зауважили останньої нотатки: усі намагання ствердити владу над народами Скіфії і Германії завершилися для готів катастрофою.

Йорданові закидають фантастичність окремих його звісток¹. Це слушно, але, при всьому тому, він намагався уникати фікцій. Наприкінці своєї «Гетики» він писав, доводячи свою об'єктивність:

¹ «Фантастичність багатьох місць у творі Йордана цілком очевидна; їх могли прийняти за істину лише реакційні германські буржуазні історики» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 144).

«Хай ніхто не гадає, що я щось додав до того, що я прочитав або пізнав, на користь племені, з якого походжу» (§ 316). Гадаємо, що Йордан був щирий в цьому своєму визнанні. Часто у викривленнях проти історичної дійсності був винен не стільки він, скільки історики, які брали у Йордана те, що їм було до вподоби, тоді як небажане для себе замовчували і обминали.

Саме так, наприклад, сталося і в даному разі. «Короткий проміжок готського панування» обернувся в твердження про тривале панування, в загальник, на який можна раз у раз натрапити навіть у найповажніших дослідників, хоч за це Йордан, розуміється, не несе жодної відповідальності¹. До того ж дослідники не задовольняються лише цим. Вони йдуть значно далі. Кажучи про «панування готів над всім слов'янством» в III—IV ст., вони додають до цього посилання на «культурний вплив готів» з вказівкою на давнішню добу в Надвіслянні і на «готські могильники VI і VII ст. в Криму, в околицях Гурзуфа», як на доказ, що вплив зберігався ще й необмежено довго згодом².

Питання про «культурний вплив» заслуговує на спеціальний критичний розгляд. До нього ми ще повернемося в III-й частині нашої розвідки. Тут нам важливіше з'ясувати інше: висвітлити перебіг гото-антських війн на рубежі IV—V ст., встановити роль гуннів в цих війнах, визначити, де ці війни відбувалися і т. д.

Свідчення Йордана щодо цього має вирішальне значення. Звернімо увагу на одну характерну обставину. Говорячи про війни за часів Германарика, Йордан називає венетів: «Германарик повернув зброю проти венетів» (§ 119). Для наступної доби, часів Вінитарія,

¹ Пор., наприклад, у Л. Нідерле: «Готи підкорили всі слов'янські племена» (L. N i e d e r l e, Slovanské starožitnosti, ч. II, 2, Praga, 1904, стор. 383). Або у Шахматова: «Остготи панували над всім слов'янством» (А. А. Ш а х м а т о в, Древнейшие судьбы..., стор. 10).

² Концепція «впливу готської культури» здобула якнайширше визнання. Так, Л. Нідерле писав з цього приводу: «Період панування готів над слов'янами характеризується великим культурним впливом готів. Так, наприклад, готське походження мають такі спільнослов'янські вирази і поняття, як меч, шлем, хораги, бради, плъкъ, кънзъ... Це є свідченням безпосереднього і великого впливу готів. Питання про вплив готської культури заслуговує серйозної уваги, проте не слід забувати, що воно не обмежувалося лише добою III і IV ст., коли готи панували в Наддніпров'ї, але, очевидно, позначалося і за давнішої доби, коли готи знаходилися ще на Віслі» (Л. Н и д е р л е, Славянские древности, 142—143). Те саме з тією ж аргументацією обстоює Ернест Шварц: «До народів, які потрапили під готське панування, належали також слов'яни. Про це свідчать найдавніші слов'янські запозичення з германського, що є спільнослов'янські, як-то давньослов'янські хльвъ < гот. hlaiws, хлѣбъ < гот. hlaiþs, гонозити «годувати» < гот. ganazjan...» (E. S c h w a r z, Germanische Stammeskunde, Heidelberg, 1956, стор. 89). Аргументація більш ніж дивна! З ймовірності слов'яно-германського лексичного взаємопроникнення, час якого до того ж досить невиразний, робиться несподіваний висновок про «панування готів над слов'янами», хоч з визнання лексичного взаємопроникнення ніяк не витікає висновок про панування. Ані «хліб», ані «хлів» тощо аж ніяк не були і не могли бути здобутком того «короткого проміжку», що його одвів Йордан для «готського панування» над венетами.

Йордан замість венетів каже про антів. Не нехтуймо з цих відмін у слововживанні. Вони не випадкові. Венетів Йордан пов'язував з Надвіслянням, склавинів — з територіальним трикутником між Дунаєм, Дністром і верхів'ями Вісли в Карпатах, антів — з Наддніпров'ям. «Найдужчі з них анти простягаються від Данастра до Данапра там, де Понтійське море вигинається лукою» (§ 35).

Йордан нічого не каже ані тут, ані в іншому місці, як далеко на північ простягалася територія антів. Цього в нього немає, але він вказує, що на півдні антська територія досягала берегів Чорного моря. Щоправда, ці відомості походять з першої половини VI ст., і з цим не можна не рахуватися. З кінця IV до VI ст. могли статися певні зрушення, але навряд чи вони були значні¹.

Спробуємо відтворити етнічну карту півдня Східної Європи на рубежі IV—V ст. Для цього ми скористуємося з даних, які про цей час подає Йордан. Почнім з відомостей про вторгнення гуннів і про місця їх першого перебування.

Гунни доти жили по той бік Меотиди, на схід від Азовського моря. В третій чверті IV ст. вони перейшли Азовське море через Керченську протоку². Згадку про цей перехід Йордан пов'язав з переказом відомої легенди про оленя³.

Перейшовши через Кіммерійський Боспор, гунни вторглися в Тавріку, де разом з тубільною людністю в цей час з початку III ст. сиділи готи⁴.

Незважаючи на всю конкретність свідчень Йордана, що готи в III—IV ст. сиділи коло Меотиди і що гунни напали на готів саме в Тавріці, з цими повідомленнями мало хто рахується. Замість Таврійського півострова готів поміщують або в Наддніпров'ї, або від-

водять їм всю Південну Росію, хоч це ніяк не в'яжеться з тим, що ми маємо у Йордана¹.

Гунни напали спочатку на аланів і після них — на готів. Згідно з Йорданом, в Тавріці склалася строката етнічна ситуація. Він називає в Припонтиді булгар і різні гуннські племена, зокрема альтціагірів, савірів і гуногурів: «Над Понтійським морем тягнуться селища булгар, яких вславили нещастя, [що сталися] по гріхах наших. А там уже й гунни, як найдужча парость з найдужчих народів. З них одні звуться альтціагірами, інші — савірами, та місця своїх поселень вони мають окремо: альтціагіри біля Херсонеса, куди пожадливий купець привозить багатство Азії; влітку вони блукають степами, розташовуючи стійбища, де їх привабить корм для худоби, взимку вони вертаються до Понтійського моря. Гуногурі ж відомі тим, що від них іде торгівля шкурками ховрашків» (§ 37)².

Відомості, що їх подав в цьому уривкові Йордан, варто зіставити з тим, що розповів про гуннів, їх вторгнення і про територію, де вони осіли в Приазов'ї, сучасник Йордана Прокопій Кесарійський. Обидва автори не розходяться між собою і найкраще доповнюють один одного. Прокопій пише: «За Меотійським болотом і рікою Танаїсом більшу частину тутешніх полів заселили кутригури-гунни. За ними всю країну займають скіфи і таври, частина якої ще й досі називається Таврікою... За цими племенами розташовано місто на ім'я Боспор. Якщо йти з міста Боспор в місто Херсонес, який лежить в приморській області і з давніх пір теж підлеглий римлянам, то всю область між ними займають варвари з племені гуннів» (VIII, 5, 23, 26—27).

Ця прикінцева нотатка у Прокопія, його свідчення, що «варвари, гуннські племена володіють всім між Боспором і Херсонесом», має для нас виключне значення. Як бачимо, у Прокопія, як у Йордана, немає найменшого натяку на Дніпро і Наддніпров'я. Кожен з них знає лише Меотиду і південний берег Криму. Сумнівів не може бути, саме південне узбережжя Криму було територією

¹ На користь того, що зрушення не були значні, кажуть археологічні дані. Матеріальна культура тої доби (II—V ст.) позначається типологічною і територіальною суцільністю і стабільністю. Це так звана «черняхівська культура». Територія її поширення в основному збігається з етнічними межами території антів, склавинів і венетів, як ці межі відзначив Йордан. Про це див. докладніше в III частині розвідки.

² Амміан Марцеллін, антиохійський грек, в своєму творі, закінченому близько 390 р., називає точну дату переходу гуннів — 371 рік (XXXI, 3,1) (Ю. Кулаковскій, А. Сонни, Аммиан Марцеллин. История, вып. I, К., 1906, стор. XIV; Ю. Кулаковскій, Прошлое Тавриды, К., 1914, стор. 54).

³ «Історичну цінність в легенді про оленя має вказівка на місце, де стався перехід гуннів [точніше деякі частини їх] в Скіфію; в більшості версій йдеться про перехід саме через Кіммерійський Боспор. Прямо згадує що назву Зосим. Прокопій називає «гирло» (εχροη) Меотиди. Агафій теж пише про гирло Меотійського озера (εχροη της Λιμνης), що впадає в Євксинський Понт» (Е. Ч. Скржинская, Йордан, Гетика, стор. 273, прим. 386).

⁴ Йордан кілька разів згадує, що готи, опинившись в Припонтиді, осіли в Тавріці поблизу Меотиди. «Готи, що були з Філімером, досягли (prorepant) крайньої частини Скіфії, сусідньої з Понтійським морем» (§ 28). Пор.: «Коли згадані племена, про які ми тут говоримо, жили на першому місці свого поселення (in prima sede) в Скіфії, то королем вони мали Філімера» (§ 39). «Перше поселення (mansione prima) вони [готи] мали на скіфській землі поблизу Меотійського болота, друге — в Мізії, Фракії і Дакії» (§ 38).

¹ Ось як, наприклад, висвітлює це питання Ю. Кулаковський: «Остготи ствердили своє панування на широких просторах сучасної Південної Росії, і їх славетний цар Германарик, що лишився жити в германських народних сагах, підкорив велике число різних народів» (Ю. Кулаковскій, История Византии, т. I, К., 1913, стор. 135). Або у нього ж: «З'явившись величезними масами з степів Середньої Азії, гунни напали спочатку на аланів, а потім разом з ними зруйнували остготську державу Германарика, підкорили собі остготів і відтиснули їх на захід від Наддніпров'я» (Ю. Кулаковскій, Прошлое Тавриды, стор. 54).

На тих же позиціях стоїть Е. Шварц. Він приділяє готам весь південь Східної Європи з правобережним Наддніпров'ям. «Готи сиділи на дніпровському Правобережжі», — пише він. Для Шварца готи ein Herrenvolk (E. Schwa g z, Germ. Stammeskunde, карта V, стор. 84, 87, 89).

² Ледве чи можна переконливіше визначити господарський лад гуннів, ніж це зробив тут Йордан. Гунни — скотарі, пастуший народ, з сезонними перекочуваннями, з чергуванням випасів, з відмінною територією для кочового літування й іншою — для сталої зимівлі.

гуннських зимівель після того, як вони вторглися через Керченську протоку в Тавріку¹.

В світлі наведених матеріалів ми здобуємо можливість наблизитися до розв'язання питання про територію антів, про відміни між гото-венетськими і гото-антськими війнами за часів Германарика і за часів Вінтарія. З радянських учених, торкаючись питання про готські війни з венетами і антами, П. М. Третьяков слушно відзначив: «Йордан поширив володіння Германарика в Східній Європі, очевидно, настільки, наскільки дозволяли йому його географічні знання, аж ніяк не рахуючись з реальною історичною дійсністю. Більш правдоподібним уявляється оповідання про війну Вінтарія з антами, наведене Йорданом під 375 роком... Щоправда, лишається невідомим, де жили ті анти, що їх прагнули підкорити собі готські королі»². Разом з цим Третьяков зауважує: «Походи Вінтарія, проваджені в умовах гуннських вторгнень, в кожному разі не могли бути особливо далекими. Його зустрічі з Божом відбулися, ймовірно, десь в Середньому Наддніпров'ї або Надбужжі»³.

Зіставлення даних Йордана і Прокопія дозволяє зробити деякі уточнення. Перебуваючи в Тавріці, гунни не витиснули готів з обжитих ними місць. Хоч Йордан і називає «гуннське плем'я найжорстокішим» (§ 121), однак вони, опанувавши країною і використовуючи степову смугу Криму для випасів, а Причорномор'я для зимівлі, не прагнули позбутися давньої тутешньої людності. «Підлеглі владі гуннів, готи лишилися в тій же батьківщині» (§ 246). Цю підлеглість гунни не зробили для готів надто суворою. Вони зберегли у них їх спадкову владу за родом амалів, більше того — лишили готів без особливого догляду. З цього скористалися готи. Нарікаючи на залежність, обвинувачуючи гуннів в дикунстві, вони спромоглися потайки готуватися до війни.

Щоправда, готи не наважилися виступити проти гуннів. Від цього вони утрималися, але в них вистачило рішучості напасти на антів. Про це Йордан розповідає з докладними подробицями. Вінтарій, «подібний доблестю до свого діда Вультульфа, хоч і менш щасливий, ніж Германарик, тяжко зносив залежність від влади гуннів» (§ 247). «Потроху звільняючись від їх влади і пробуючи про-

¹ Певне, як видно із згадки Прокопія про гуннів-кутригурів («за Меотійським болотом і р. Танаїсом»), гунни-скотарі не обмежилися самою Таврікою, а захопили також випаси в степах на Нижньому Танаїсі — Дону. Е. Ч. Скржинська з цього приводу слушно зауважує: «Незважаючи на точну вказівку місця переходу гуннів через Меотиду (Зосим в V ст. і Агафій в VI ст. певно називають Боспор Кіммерійський), ледве чи можна сумніватися в тому, що пізніше вони рухалися по всіх степах за Меотідою, а не тільки по Тавріці, на грунт якої вони вступили після переправи через протоку... Це була та «Скіфська земля», що на ній задовго до того з'явилися готи з королем Філімером і яка для часів приходу гуннів визначалася Йорданом, розуміється, в дуже широкому сенсі, як «готські краї» («gothorum fines») (Е. Ч. Скржинська, Йордан, Гетика, стор. 274, прим. 387).

² П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 147.

³ Там же.

явити свою доблесть, він рушив військо в межі антів» (in Antogum fines) (§ 247).

Звичайно в літературі анто-готська війна, проваджена Вінтарієм, висвітлюється в тих же мажорних тонах, як і колишні війни Германарика. Тимчасом у Йордана вона змальована як поразка за поразкою. «Коли він увійшов в країну антів (eosque dum agreditur), то в першій же битві був розбитий» (prima congressione separatus) (§ 247).

Зазнавши поразки в своєму авантюриницькому підприємстві, Вінтарій перейшов до терору. Він почав робити те, чого не робили з готами в Тавріці «дикунсько жорстокі» гунни, почав винищувати місцеву людність. Нищення було суцільним. Вінтарій діяв рішуче (deinde fortiter egit), не спиняючись ні перед чим. Він «розп'яв їхнього царя Боза (Божо?) з синами і 70-ма приматами, in exemplum terrois», як висловлюється Йордан, «щоб трупи повішених подвоїли страх підкорених» (§ 247).

Звичайно, що згадку Йордана про терор, запроваджений готами в країні антів, розглядають як вказівку, що хоч «в першій сутичці він (Вінтарій) був переможений, але потім йому вдалося здобути перемогу»¹. Однак це не була перемога. Йордан каже про це цілком ясно: «з таким свавіллям він керував менше року» (sed tum tali libertate vix anni spatium imperasset) (§ 248).

Перемоги не було, а було свавілля (libertas), як висловився Йордан. На боці антів виступили гунни. Супроти загальнопоширеної думки про «гуннський розгром», нібито гунни спричинилися до руїни черняхівської культури², Йордан стверджує протилежне. Саме гунни підтримали антів в боротьбі з готами³.

¹ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 9. Взагалі у Шахматова весь цей період змальований зовсім не так, як оповідає про події того часу Йордан: «Остготи панували над усім слов'янством, але, коли їх підкорили гунни, їм довелося ввійти в збройні сутички і зі слов'янами, а саме з антами наприкінці IV або на початку V ст.» (там же, стор. 10—11).

² «Гуннська навала лишала жакхливий слід на території Східної Європи». «375 рік н. е. одкрив жакхливий період в історії Європи. Дикі орди гуннів вдерлися в її межі, почавши руїницьку війну, яка призвела до занепаду величезну країну» (История СССР, т. I, стор. 311, 321).

³ Коли Йордан стверджує, що Вінтарій з власної ініціативи пішов війною на антів, то Шахматов каже зовсім інше. Не рахуючись з свідченням Йордана, він висвітлює розгортання подій на власний розсуд, ніби готи, опинившись під погрозою антського вторгнення, змушені були розпочати превентивну війну проти антів. «Йордан оповідає про похід Вінтарія в країну антів, але похід цей був викликаний, певне, не бажанням Вінтарія виказати свою хоробрість, а необхідністю забезпечити себе від вторгнення антів; це вдається Вінтарію; пізніше, в VI ст., ми бачимо антів саме там, де раніше сиділи остготи» (А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 11). Так одна вигадка нагромаджується на другу. Ніде в джерелах немає й найменшої згадки, ніби готам загрожувало вторгнення антів. Навпаки, Вінтарій пішов війною на антів, бажаючи виказати свою доблесть (nititur ostendere virtute) (§ 247). Дивно читати у Шахматова, що похід Вінтарія був вдалий. Похід закінчився для готів жорстокою поразкою і загибеллю Вінтарія. Знову ж, анти в VI ст. займали Наддніпров'я, тоді як готи в IV ст. сиділи в Тавріці, а ніяк не на Дніпрі.

Розгортання подій достеменно і послідовно зафіксовано у Йордана. Як уже згадувалось, гунни залишили готів на їх батьківщині (in eadem patria remogasse) в Тавриді, де вони жили доти, більше того, гунни надали можливість готам зберегти владу роду Амалів, утримати родові ознаки влади (insignia) (§ 248), але похід Вінитарія на антів примусив гуннів діяти. Гунни рішуче втрутилися в хід подій. Вони виступили на боці антів.

Гунни підтримали антів. «Баламбер, король гуннів, не стерпів» (non est passus) свавілля готів. Він «рушив військо проти Вінитарія» (super Vinitharium duxit exercitum) (§ 248). За свідченням Йордана, боротьба була жорстокою і тривалою (diu certat). «В першій і в другій битві переміг Вінитарій. Ледве чи хто може згадати, які втрати завдав Вінитарій війську гуннів. В третій битві на річці Ерак, коли вони зблизилися, Баламбер послав стрілу і, потрапивши в голову Вінитарієві, убив його» (§ 248—249).

Гунно-готська війна закінчилася перемогою гуннів. Анти були врятовані. Характерно, однак, що, здобувши перемогу над готами, гунни залишили готів у спокої (in pace). «Відтоді [Баламбер] в мирі панував над підкореним народом готів (Gothorum populum subactum), однак так, що племенем готів завжди урядовав власний царок (proprius regulus), хоч і за радою гуннів» (§ 249).

Можна пошкодувати, що нам лишається невідомим, яку річку мав на увазі Йордан, назвавши її Ерак. Через це ми не знаємо, як далеко просунулися готи в їх поході на антів, як далеко на північ по Дніпру або ж на захід по Бугу дійшов Вінитарій, яке спустошення він завдав антській території, де власне урядовав розіп'ятий ним Бож і ті принципати, що про них згадав Йордан. Нищення було жорстоке, але ми не знаємо ні того, де билися готи з антами, ані того, де сталися бої між гуннами і готами.

На цьому звістки Йордана про антів уриваються. Він дав багато; від нього ми знаємо чимало: про тричленний племінний поділ тодішніх слов'ян на венетів-склавинів-антів, про слов'ян в період часу з IV до середини VI ст., про територію їх заселення від Дніпра до Дунаю на півдні і до Вісли на півночі, про анто-гуннські війни і т. д. Дальші історичні відомості ми знайдемо у Прокопія з Кесарії.

ПРОКОПІЙ З КЕСАРІЇ

Видатний письменник і політичний діяч часів Юстиніана (527—565 рр.), сучасник Йордана «Прокопій, природжений грек, друг полководця Велізарія, радник і секретар, що жив у 540—562 р. в Константинополі, поза сумнівом, знав добре як слов'ян, так і готів», — пише про нього П. Шафарик¹. В 550 р. Прокопій закінчив сім книг

«Історії війн» (I—III книги «Війни з готами»). В 554 р. він написав останню восьму книгу «Історії війн» (IV книгу «Війни з готами»).

Так виникає можливість порівняти твір Прокопія (550—554 рр.) з одночасним твором Йордана (551 р.), зіставити свідчення обох авторів, доповнити звістки одного повідомленнями другого і в цей спосіб відтворити більш-менш певно події тієї бурхливої доби на злам двох епох, рабовласницької і феодальної формацій.

Записи щоденникового типу, залишені Йорданом, дозволяють відповісти на багато істотних питань в етногенезі слов'ян. Почнімо з племінного поділу тодішнього слов'янства. Прокопій, як і Йордан, розрізняє склавинів і антів. Однак, на відміну від Йордана, Прокопій нічого не каже про венетів. Ця давня і далека галузь слов'янства з Верхнього Надвіслля лишилася йому невідомою¹.

Слід гадати, що Прокопію взагалі були невідомі північні межі слов'янського розселення. Принаймні, він про них нічого не згадує, і нам доводиться задовольнятися свідченням Йордана, що склавини жили на північ від Вісли (in boream Viscla) (§ 35).

Як видатного імперського діяча, активного політика, Прокопія не цікавили північні межі слов'ян. Він обминув це питання. Натомість Прокопій подав докладні й цінні відомості про склавинів та антів на краще відомому йому Дунаї в прикордонній смугі з імперією.

За часів Прокопія, отже в першій половині VI ст., слов'яни, як і готи, жили на лівому, північному березі, до того ж — і це підкреслює Прокопій — на деякій відстані від берега. «Гунни, склавини і анти мають свої оселі по той бік ріки Дунаю недалеко від його берега» (I—V, 27, 2). Тут, за свідченням Йордана, вони жили, «...займаючи більшу частину берега Істра, по той бік ріки» (III—VII, 14, 30).

Анти і склавини жили поруч, в безпосередньому сусідстві. «Анти найближчі сусіди склавинів» (III—IV, 40,5), — зазначає Прокопій. Інакше кажучи, — і це є характерною особливістю етногенетичного процесу слов'ян — при наявності територіально-племінного розчленування слов'янство зберігало етнічно-просторову суцільність, чого аж ніяк не можна сказати, наприклад, про германців. Для них характерна просторова розпорошеність.

Склавини в складі тодішнього слов'янства становили західне угруповання, анти — східне. Щодо цього, то між Прокопієм і Йорданом немає розходжень, але вони розходяться між собою у визначенні тієї межової лінії, на якій анти стикалися з склавинами. Йордан називає Дністер. За його твердженням, склавини жили від Дунаю до Дністра, анти — далі на схід, від Дністра до Дніпра (§ 35).

¹ Цю обставину відзначає й П. М. Третьяков: «Нічого не було відомо давнім авторам про північну межу між антськими і склавинськими племенами. Північні слов'янські племена в верхів'ях Дніпра або в басейні нижньої Вісли лишалися, безперечно, поза межами антського і склавинського союзів» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 157). Це, без сумніву, так, хоч і з одним застереженням: в своїх північних межах племінна територія склавинів досягла Вісли.

¹ П. И. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. I, М., 1837, стор. 164.

Згідно з Прокопієм, на Дунаї жили не тільки склавини, але й анти.

Тут можливі різні пояснення. Найпростіше було б припустити, що раніше анти і склавинів поділяв Дністер, згодом, з початком слов'янських вторгнень на Балкани, анти пересунулися далі на захід, в Наддунав'я¹. Така думка взагалі не виключена, хоч проти неї свідчить те, що Прокопій спільне перебування склавинів і анти на Дунаї пов'язує з часом, коли слов'яни ще не переходили через ріку і на територію імперії не вторгались.

Кінець кінцем, можна не надавати значення цим розбіжностям. Від гирла Дністра до гирла Дунаю відстань не дуже значна, а міжплеменні кордони не були остаточні і сталі. В даному разі важливо не стільки це, тобто питання про район географічного розмежування склавинів і анти, скільки питання про спадкові, генетичні зв'язки між антами і пізнішими східними слов'янами та склавинами і предками західних слов'ян, сучасних чехів, словаків, поляків тощо, — питання складне і в багатьох відношеннях мало виразне.

Хибою наших слов'янознавчих вивчень є те, що автори цих студій не відрізняють, як правило, окремих етапів, не розмежовують відмінних фаз в процесі слов'янського етногенезу. Для них слов'яни є завжди ті самі слов'яни, як певна позаісторична даність. Це відповідно позначається так само на вивченні слов'яно-візантійських взаємин в VI ст. н. е. В центрі всього стоїть одна й та сама тема: рух слов'ян на південь, їх міграція, просування на Балканський півострів, слов'яно-візантійські війни, військові напади слов'ян на Візантію, вторгнення в межі імперії — одним словом, мілітарний ухил в трактуванні історичного процесу².

При всьому виключному значенні, яке мало завоювання Балканського півострова для етнічної історії слов'ян, у нас немає жодних, скільки-небудь достатніх підстав робити завоювання провідним об'єктом дослідження. Історичний процес протягом VI ст. перейшов через кілька сугобо відмінних етапів.

Дунай в VI ст. був державним кордоном Візантії. Незважаючи на те, що слов'яни займали «більшу частину берега Істру, по той бік ріки» (III—VII, 14, 30), в цей період вони не робили спроб вторга-

¹ Подібне припущення висловив, наприклад, П. М. Третьяков: «Прокопій і його сучасникам були відомі антські поселення на Дунаї, в його нижній течії. Але в ці місця антські племена просунулися, певне, пізніше, в розпалі Балканських війн і в процесі заселення слов'янами півострова» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 157).

² Погляд на «взаємини» як на «міграцію», ототожнення одного й другого позначилося на підході В. І. Пічети до постановки слов'яно-візантійської проблеми. Фази в нього не розчленовуються. Етапи не диференціюються. «Слов'яно-візантійські взаємини в VI—VII ст. були однією з тих найважливіших наукових проблем, які не раз були об'єктом наукового дослідження російських візантиністів і істориків слов'янських народів. Дослідники прагнули дати відповідь, до якого часу слід віднести початок міграції слов'ян на Балканський півострів» (В. И. Пичета, Славяно-византийские отношения в VI—VII ст. в освещении советских историков (1917—1947 гг.). — стор. 95).

інсь у межі імперії. «Ці варвари, — пише Прокопій, — ніколи раніше навіть не пробували проходити землею римлян. Навіть через ріку Істр, здається, за весь час вони перейшли лише один раз, як я вище розповів про це» (III—VII, 38, 8)¹.

Ця нотатка має для нас особливу вагу. Слов'яни не переходили Дунай і не нападали на ромеїв. Прокопій докладно висвітлив обставини, які призвели до порушення спокою. Як він розповідає, «на четвертому році своєї єдинокоролівської влади [531 р.] імператор, призначивши Хільбудія начальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істр, наказавши йому стежити, щоб варвари, які жили там, не переходили ріки» (III—VII, 14, 2). Незважаючи на те, що на Хільбудія було покладено цілком певне завдання охороняти фракійський кордон імперії, щоб варвари не переходили Дунай, Хільбудій почав діяти зовсім інакше. «Римляни, неодноразово переходячи під головуванням Хільбудія в землі по той бік ріки, вбивали і забирали в рабство варварів, що там жили» (III—VII, 4, 3).

Прокопій характеризує Хільбудія як людину «виключно енергійну в военній справі і настільки чужу жадоби користоловства що замість величезних багатств він не придбав жодного майна» (III—VI, 14, 1). Навіщо знадобилося Прокопію говорити про некорисливість Хільбудія? Очевидячки, останнього обвинувачували саме в користоловстві і його воєнну енергію пояснювали надмірною жадобою багатств. Зрештою, у Прокопія це сказано зовсім виразно.

Не варвари вторгались на територію імперії, а ромеї — на територію варварів. Переходячи неодноразово через ріку, Хільбудій з військом жорстоко нищив слов'ян і забирав їх в полон. Грабінництво, кривавий терор ставали провідною справою імперської політики. У слов'ян не було коштовного майна. У них не було чого взяти, окрім них самих. Якщо їх не вбивали, то брали в полон, щоб продати на першому-ліпшому невільницькому ринку. Хільбудій розгорнув широку торгівлю рабами. Работоргівля була професією для військових, що приносила командній верхівці незліченні багатства.

Так тривало три роки. Нарешті терпець урвався. На хижаські напади ромеїв слов'янське населення відповіло всенародним повстанням. Прокопій сумлінно констатує факти. «Протягом трьох років, коли він був наділений званням воєначальника, Хільбудій був страшний варварам», — констатує Прокопій (III—VII, 14, 3). «Згодом, через три роки після свого прибуття, Хільбудій за звичаєм перейшов ріку з невеликим загоном, слов'яни ж виступили проти

¹ Прокопій має на увазі 527 рік, коли Герман завдав поразки антам. Про це вторгнення анти Прокопій розповідає: «Коли Юстиніан, дядько Германів, зійшов на престол, анти, найближчі сусіди склавинів, перейшли Істр, з великим військом вторгнулися в межі римлян. Незадовго перед тим імператор призначив Германа начальником військ усїєї Фракії. Герман вступив у бій з військом ворогів і, завдавши їм великої поразки, майже всіх їх перебив» (III—VII, 40, 5—6).

нього всі поголовно. Битва була жорстокою, загинуло багато римлян, у тім числі їх начальник Хільбудій» (III—VII, 14, 4—5).

Не важко побачити, наскільки свідчення Прокопія розходяться з висвітленням подій в історіографічній літературі. На терор ромейв слов'яни відповіли народним повстанням. Досі вони не переходили ріку. «Після цього [загибелі Хільбудія і очолюваного ним війська] ріка назавжди зробилася приступною для переходів варварів на їх бажання і римська область цілком відкритою для їх вторгнення» (III—VII, 14, 6).

Прокопій фіксує факти, як вони сталися і з якої нагоди. За кожним фактом, що стався, міститься тривалий процес, який підготував саме цей, а не інший перебіг подій. Живши в лісах, слов'яни сіяли збіжжя на лісових палах. Лісове хліборобство, таке відмінне за своєю структурою від польового орного, з короточасним використанням ділянки, вимагало великих земельних просторів, як цей відзначив Прокопій. «Живуть вони в жалюгідних хатинках, на великій відстані одні від одних, і всі вони часто змінюють місця мешкання» (III—VII, 14, 24). «Вони жили, займаючи країну «спораден», «розкидано», окремими селищами. Тому їм і землі треба багато» (III—VII, 14, 29—30). Усе відзначене тут у Прокопія якнайкраще відповідає виробничим особливостям лісового хліборобства: короткий термін користування посівною ділянкою, обмежений 1—3 роками, змінювання ділянок, їх розкиданість, велика відстань, на якій розроблялася підсіка від підсіки, переселення з місця на місце, тимчасовість жител, розкиданість селищ тощо.

Слов'ян-хліборобів, що жили в лісах, не вабили широкі простори польової орної землі Лівобережного Наддунав'я. Вони общинники, щастя і нещастя у них спільні. «Ці племена — склавини і анти — не керуються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві [демократії] і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною. І в усьому іншому у обох цих варварських племен усе життя і закони однакові» (III—VII, 14, 22). В умовах общинної рівності слов'ян не спокушали принади збагачення через придбання майна або володіння рабами. «Інші не носять ні сорочок, ні плащів, а самі лише штани, підперезані широким поясом на бедрах, і в такому вигляді йдуть у бій з ворогами» (III—VII, 14, 26).

Однак все це не могло тривати невизначено довго. Слов'янство в своєму суспільно-господарському і етнічному розвитку перебувало на порозі нової фази. Можна гадати, що народне повстання 534 р., викликане грабіжницькими нападами ромейв, відіграло роль поштовху. Стався злам. Після повстання слов'яни почали робити супроти ромейв те, що досі робили відносно них: переходити через Дунай, вбивати, нищити, палити, брати в полон, продавати бранців і брати за проданих невільників «великі суми грошей» (III—VII, 14, 14).

Про один з цих найбільш ранніх нападів Прокопій розповідає: «Коло цього часу анти зробили напад на Фракійську область і багатьох

тамтешніх римлян пограбували і обернули в рабство. Женучи їх перед себе, вони повернулись з ними на батьківщину» (III, VII, 14, 11).

Наступний напад слов'ян Прокопій датує 547 роком: «Приблизно в цей час військо слов'ян, перейшовши ріку Істр, зробило жакливе спустошення всієї Іллірії аж до Епідамна, вбиваючи і обертаючи в рабство всіх, хто потрапляв назустріч, не розбираючи ні статі і віку і грабуючи цінності. Навіть багато фортець, що були тут і за давнини здавались могутніми, бо їх ніхто не захищав, пощастило оволодіти, вони розбрелися по всіх околицьних місцях, цілком безборонно ведучи спустошення. Начальники Іллірії з 15-тисячним військом слідували за ними, але підійти до ворогів близько вони ніде не наважувались» (III—VII, 29, 1—3).

Поєтупово слов'яни набували воєнного досвіду. Юрби перетворювалися в організоване військо, спроможне вступати в бій з регулярними військами ромейв, здобувати перемогу над ними, захоплювати облогою фортеці, провадити бій на відкритій рівнині і т. д. Цей злам і його соціологічний сенс яскраво змальовує Ф. Енгельс: «Війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя. Багатства сусідів розпалюють жадність народів, у яких здобування багатства є вже однією з найважливіших життєвих цілей. Вони варвари: грабж їм здається легшим і навіть почеснішим, ніж творча праця. Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напад, або для того, щоб розширити територію, яка стала недостатньою, тепер провадиться тільки заради грабежу, стає постійним промислом»¹

Війна змінює своє призначення. Вона перестає бути народним повстанням, щоб протистояти ворожому нападу. Її не ведуть задля придбання території. У Прокопія ясно вказано, що анти робили напад на Фракійську область з однією лише метою «пограбувати римлян». З пограбованим «вони поверталися на батьківщину». Протягом колонізацію на даному етапі немає й найменшої мови. Так тривало десятиліття.

Ми маємо справу з фазою «грабіжницьких війн» і з їх наслідками всередині суспільства. Війни набувають регулярної функції народного життя. Причиною їх було те, що «невситиме прагнення до багатства... розколело членів роду на багатих і бідних», що «... майнові відмінності всередині одного і того самого роду... перетворили спільність інтересів в антагонізм між членами роду» (Маркс)²

Вторгнення послідовно вчащаються. Після нападу, що стався в 547 р., відбувається чергове вторгнення в 551 р. З військом в 3000 чоловік, перейшовши через Дунай, склавини завдають поразки об'єднанним військам Фракії та Іллірії. «Коло того ж часу військо склавинів, зібравшись не більше як три тисячі чоловік, перейшло

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 128.

² Там же.

через ріку Істр, не зустрівши ні з якого боку протидії і без великих труднощів перейшовши ріку Гевр, розділилося на дві частини. В одній частині було 1800, друга включала решту. Начальники римського війська в Іллірії і Фракії вступили з цими військами в розгорнутий бій, але римляни були розбиті, одні були вбиті, інші в безладді втекли» (III—VII, 38, 1—3).

Завдавши поразки військам придунайських провінцій, склавини примусили до «ганебної втечі» загін Асбада, «командувача регулярної кінноти, яка здавна перебувала в фракійській фортеці Тзуруле» (III—VII, 38, 5—6). Після цих перемог склавини «почали безстрашно грабувати всі ці місцевості і в Фракії, і в Іллірії, і багато фортець загони склавинів захопили облогою» (III—VII, 38, 7).

Видатна заслуга Прокопія перед історичною наукою полягає в тому, що він не лише описує події, як вони сталися, але і в тому, що він розмежовує «спочатку» і «згодом», «колись» і «тепер». Таке розмежування чимало важить, дозволяючи висвітлити в процесі історичного розвитку слов'янства переходи від одного суспільно-етнічного ступеня до наступного. У Прокопія з очевидністю показано, що на початку VI ст. слов'яни, які жили в Наддунав'ї, не переходили через ріку, не чинили опору загарбницьким нападам ромеїв, не шукали в грабунках шляхів для збагачення, не вели грабіжницьких війн. Багатства ромеїв не розпалювали в них пожадливість. Переможену людність не брали в полон. «Раніше слов'яни ніколи не наважувалися наблизитися до стін або сходити на рівнину [для розгорнутого бою], бо ці варвари ніколи раніше навіть не пробували проходити землею римлян» (III—VII, 38, 7). Пізніше слов'яни звичайливіше проходили землею ромеїв. «Склавини, переможці Асбада, спустошивши підряд всю країну аж до моря, взяли так само приступом приморське місто Топер, хоч в ньому стояв військовий гарнізон. Це місто було першим на фракійському узбережжі і від Візантії відстояло на 12 днів путі»,— зауважує Прокопій (III—VII, 38, 9). При облозі міста в 551 р. склавини виявили неабияке воєнне мистецтво. «Варвари, пустивши в них [жителів, що обороняли стіни міста] хмару стріл, примусили їх залишити стіни і, поставивши до укріплень драбини, силоміць взяли місто. До 15 тисяч чоловіків вони відразу вбили і цінності пограбували» (III—VII, 38, 18).

Це етап, на якому слов'яни, вторгнувшись в межі імперії, «спустошували країну», але її не привласнювали і не осідали на ній, «грабували місцевості», жителів вбивали, але їх не брали в полон. Так було спочатку. «Спочатку вони не щадили ні віку, ні статі, обидва ці загони з того часу, як увірвались в область римлян, убивали всіх»,— свідчить Прокопій (III—VII, 38, 19). Далі він продовжує: «Спочатку слов'яни знищували всіх жителів, які їм траплялися. Тепер же вони і варвари з другого загону, немов упившись морем крові, почали декого, хто траплявся їм, брати в полон, і тому всі відходили додому, виводячи з собою незліченні десятки тисяч бранців» (III—VII, 38, 22—23).

На черзі питання про рабство у слов'ян, про ту фазу історичного розвитку слов'янства, на якій «різниця між багатими і бідними виступає поряд з різницею між вільними і рабами, з новим поділом праці — новий поділ суспільства на класи». «Рабство, яке тільки-но виникло і було спорадичним на попередньому ступені розвитку, стає тепер істотною складовою частиною суспільної системи, раби перестають бути простими помічниками, їх тепер десятками женуть працювати на поля і в майстерні»¹.

В рік смерті Германа (552) «величезна юрба склавинів, якої ніколи перше не було, з'явилася на римській території. Перейшовши ріку Істр, вони підійшли до міста Наїсса» (Ніша), голосно заявляючи про свій намір «обложити і захопити Фесалоніку і міста довкола неї». Не наважуючись «сходити на рівнину», вони, «перейшовши через всю Іллірію, опинилися в Далмації». Прокопій зазначає: «Склавини, які перед тим опинилися в межах володінь імператора, як я щойно розповів, та інші, які трохи пізніше перейшли через Істр і приєдналися до попередніх, здобули цілковиту можливість без перешкод вторгтися в межі імперії». «Поділившись на три частини, ці варвари завдали всій Європі нечувані лиха, грабують ці місцевості не просто випадковими наскоками, але зимуєчи тут, нібито в власній землі, не боючись супротивника». «Згодом імператор послав проти них добірне військо. Це військо захопило частину варварів коло Адріанополя, міста, яке лежить по середині Фракії, на відстані п'ятьох днів путі од Візантії. Далі вже варвари рушити не могли: адже ж вони мали з собою незліченну здобич з людей, худоби і цінностей... Склавини стояли табором нагорі, римляни — в долині трохи на відстані... Відбувся сильний бій, і римляни були розбиті в бою. Тут загинуло багато чудових воїнів; воєначальники, яким загрожувала близька небезпека потрапити в руки ворогів з рештками армії, ледве врятувалися при втечі, хто куди міг». Після перемоги під Адріанополем склавини рушили далі в напрямку до столиці. Простір їх грабіжницької діяльності дедалі все поширювався. Вони пограбували місцевість, так звану Астику, яка з давніх часів не грабувалася, і тому їм вдалося здобути звідси велику здобич. Так вони дійшли до «Довгих стін», «які знаходяться від Візантії не більше як на день путі». Римське військо, напавши згодом на склавинів, забезпечило собі деякі успіхи, «багатьох з ворогів вони вбили, врятували велику кількість римських полонених», але, незважаючи на це, «варвари з усією іншою здобиччю повернулися додому» (III—VII, 1—5, 31—45).

Ще про одне вторгнення слов'ян, яке сталося після смерті Германа, розповів Прокопій в останній книзі своєї «Історії війн». Напади вчашалися, тривалість їх зростала, не переростаючи, однак, ані в переселення, ані в прагнення поширити свої територіальні межі. Все лишалося в обсязі грабіжницької війни, як такої війни, яка

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 127.

обмежується нападом і завершується поворотом на свої старожитні землі. Прокопій розповідає: «В цей час величезна юрба склавинів насунула на Іллірію... Проти них імператор Юстиніан послав військо, на чолі якого разом з іншими стояли сини Германа. Тому що це військо за чисельністю було значно слабше, то вожді ніде не наважувалися вступити з ними в відкритий бій». «Підчас цього грабіжницького вторгнення, лишаючись в межах імперії довгий час, вони [склавини]... взяли в полон і обернули в рабство незліченну кількість людей і пограбували все, що можливо. Тому, що ніхто не виступав проти них, вони з усією здобиччю відійшли додому» (IV—VIII, 25, 1—5).

Характерно, що за цієї доби, за часів Прокопія, в середині VI ст. слов'яни, які жили вздовж Дунаю і раз у раз переходили через Дунай, не мали власних переправ. Переправи через Дунай були в руках гепідів і слов'яни змушені були платити їм за організацію переправи. Так трапилося і в цьому випадку, про який розповідає Прокопій: «Навіть при переправі через Істр римляни не могли влаштувати проти них засади або якимсь іншим засобом завдати їм удару, тому що їх прийняли до себе гепіди, продавшись їм за гроші, і переправили їх, взявши за це велику платню: платня була — золотий статер з голови» (IV—VIII, 25, 5).

На цьому звістці, що їх подає Прокопій, уриваються. Він змалював етап, почавши з доби, коли склавини і анти, мешкаючи в Наддунав'ї, ще не переходили через ріку. В основному в цей період вони залишалися в умовах родового укладу, ні грабіжництво, ні багатство суміжних народів в цей час їх ще не спокушали. Однак відтоді на очах Прокопія в житті слов'ян сталися ґрунтовні зрушення.

Замість лишатись в межах власної племінної території, анти й склавини, як засвідчив Прокопій, почали «переходити Істр, щоб грабувати Римську імперію». Перехід і вторгнення завершувалися поворотом. «Із здобиччю вони відходили звідси»¹. Переходи через ріку не були викликані зростанням населення, перенаселенням Лівобережжя. Це не були прояви, хоча б перші і ще зародкові, колонізаційного руху на південь в межі імперії. Прокопій ніколи не згадує, що в цей період слов'яни намагались осісти на землях імперії, захопивши їх силою зброї, або за умовою з владою, як це робили готи, гепіди, подекуди гунни або ж хтось з тодішніх варварських племен. Жодних ознак міграційного руху в цей період, найменшого натяку у Прокопія на прагнення слов'ян переселюватись, хоч в літературі йдеться саме про «міграції», про «переселення», про «осідання на нових землях».

¹ «Імператор був дуже засмучений і стурбований, не знаючи, яким чином він зможе в дальшому відбивати їх [слов'ян], коли вони будуть переходити Істр, щоб грабувати Римську імперію, або коли вони будуть відходити звідси із здобиччю» (IV—VIII, 25, 6).

Натомість мета цих періодичних, не раз повторюваних вторгнень окреслена Прокопієм чітко — «грабувати»¹.

До цього треба додати ще одне. Давні форми патріархального рабства відмирають. Їх заступають нові, відмінні від тих, що трималися досі. На Лівобережжя склавини і анти, вертаючись з походів, женуть десятки тисяч полонених. Їх або продавали, налагоджуючи зв'язки з центрами работоргівлі переважно на Сході, а може й на Заході, або з'являлися зародки плантаторських форм землекористування та ремісничого виробництва з використанням рабської праці. VI століття — час, коли в Східній Європі накреслюється злам в соціальних і господарських формах народного життя, що досі на протязі кількох століть з II—III ст. н. е. трималися на одному і тому ж рівні, щоправда, досить високому економічному рівні, як про це свідчить матеріал археологічних розкопок.

В останній 8-й книзі «Історії війн» і 4-й книзі «Війни з готами» Прокопій описує район Азовського моря — Меотиди і подає багато відомостей про народи цього краю, зокрема про гуннів і готів. При цій нагоді він згадує також про антив. Якщо за відомим нам свідченням Йордана, «анти, найдужчі з обох племен, од Данастра поширюються (extunduntur) до Данастра» (§ 35), то Прокопій розміщує антив не лише разом з склавинами на Дунаї, але й в області Меотиди. «Народи, які тут живуть [коло Меотійського болота і р. Танаїсу], за давнини звалися кіммерійцями, тепер звуться утигурами. Далі на північ од них [утигурів] займають землі незліченні племена антив», — повідомляє Прокопій (IV—VIII, 4, 8—9).

Згадка про антив в Меотиді надзвичайно важлива не тільки тому, що вона доповнює свідчення Йордана, а також і тому, що вказівка Прокопія визначає територію поширення антив в VI ст. з особливою конкретністю. Незліченні племена антив за цієї доби займали величезний простір од Азовського моря і Дону до нижнього Дунаю. Отже, за цих часів ця територія виразно стабілізувалася як етнічно слов'янська територія, а ніяк не сарматська, гуннська, готська або ще якась інша.

Розуміється, при бажанні з приводу всього можна дискутувати і все так або інакше заперечувати й відкидати, але в даному разі од-

¹ Згадка Прокопія про «жалюгідні хатинки», що в них живуть склавини і анти, на «великій відстані одні від одних», та що слов'яни «часто змінюють місця поселення», дала привід пояснювати цей примітивний побут умовами похідного життя. Тим часом, поки ми лишаємося в межах відомостей, поданих Прокопієм, у нас немає підстав трактувати переходи з місця на місце, споруджування жалюгідних жител і т. д. як прояв дружинного, мілітарного побуту. Що все це пов'язано було з умовами господарського життя, заснованого на використанні «лісу — ріки», а не «землі — поля», про це ми вже говорили. Лише згодом, не раніше VII ст., в кожному разі після Прокопія і після Юстиніана, слов'янські вторгнення набувають нових форм, пов'язаних з організованим дружинно-військовим побутом і з новою метою — завоюванням території. На даному етапі, в середині VI ст., всього цього ще немає: є юрба, є перші досвіди в облозі, в війні на рівнині, грабіжництво, загарбання майна, взяття в полон, але нічого більше.

не підлягає сумніву, а саме те, що, згідно з свідченням Прокопія, за його часів анти сиділи як на Дунаї, так коло Меотіди, де вони сусідили з (Ігуннами-утичурами. Анти сиділи тут «на північ» од гуннів V—VIII, 4,9).

Відомості про гуннів, що їх подає Прокопій, в основному збігаються з тими, що їх одержуємо про ту ж добу від Йордана. Прокопій розташовує гуннів по той бік Меотіди в Північному Прикавказзі, де він так само назвав абасгів, бруків, аланів, захів, сагінів. «За сагінами осіло багато племен гуннів. Країна, що простягається звідси, зветься Евлісія. Прибережну її частину, як і внутрішню, займають варвари аж до так званого Меотійського болота та до ріки Танаїсу, що впадає в Болото» (IV—VII, 4,7)¹. «За давнини велика кількість гуннів, які тоді звалися киммерійцями, займала ті місця, про які я нещодавно казав, і один цар стояв на чолі їх усіх» (IV—VIII, 5, 1—2). Гунни поділені були на утигурів і кутригурів. «За моїх часів вони звалися одні утигурами, інші кутригурами» (IV—VIII, 5, 4). «Вони всі жили в одному місці, маючи ті самі звичаї і спосіб життя, не маючи спілкування з людьми, які мешкали по той бік Болота і його гирла [Керченської протоки], бо вони ніколи не переправлялись через ці води, зовсім не пробуючи навіть здійснити цей переїзд» (IV—VII, 5, 4, 5).

Переїзд гуннів зі Східного Приазов'я через Керченську протоку на цей бік Азовського моря пов'язується у Прокопія, як і в Йордана, з легендою про оленя. Це характерна генеалогічна легенда, покликана пояснити важливий злам в житті народу, який пішов «шляхом оленя». Прокопій каже про переселення «всього збройного народу» і про їх «раптовий напад» на готів. «Узявшись відразу всім народом за зброю, вони перейшли без затримки Болото і опинились на протилежному материка» (IV—VIII, 5, 10).

Переїзд гуннів через Керченську протоку Прокопій пов'язує з часом, коли вандали вже подалися з Приазов'я і досягли Лівії, а вестготи опинилися на Піренейському півострові. «В цей час вандали вже піднялись з цих місць і утвердились в Лівії, а візиготи оселились в Іспанії» (IV—VIII, 5, 10)². В примітках до тексту «Війна з готами» з цього приводу зазначено: «Ця подія припадає на 428 рік. Помилковість цієї вказівки можна легко встановити за Амміаном Марцелліном (XX, XXXI, 3). Переїзд гуннів через Дон стався в 376 році, раніше ніж вестготи перейшли через Дунай. Пор. Йордан, 24»³.

¹ У «Війні з персами» Прокопій, згадавши про Каспійські ворота, прохід в Кавказьких горах, відзначив: «Потім далі простягаються поля, рівні і гладенькі, зрошувані багатими водами, придатні для випасу кінських табунів. Тут поселилися майже всі гуннські племена, і простягаються до озера Меотіди (Прокопій Кесарійський, История войн римлян с персами, вандалами і готфами, кн. I, СПб., 1862, стор. 46).

² «Склавши цю угоду, вандали переправилися через Гадирську (Гібралтарську) протоку і вступили в Лівію; на їх місцях в Іспанії осіли згодом візиготи» (Прокопій Кесарійський, История войн римлян с персами..., стр. 31).

³ Прокопій Кесарійський, Война с готами, М., 1950, стор. 495.

Слід думати, що про помилку тут не доводиться говорити. Переїзд гуннів і їх вторгнення в Тавріку ледве чи були чимсь одноразовим. Після того, як вони вторглися вперше в Крим з Таманського берега, гунни, не покинувши місць свого попереднього поселення, свої вторгнення повторювали раз у раз.

Прокопій досить докладно розповів про дальшу долю готів, що жили в долинах Приазов'я: «І ось киммерійці [тобто гунни], раптом напавши на готів, які жили в цих рівнинах, багатьох з них повбивали, інших примусили тікати» (IV—VIII, 5, 11). Згідно з свідченням Прокопія, «ті готи, що могли втекти від них [гуннів], знявшись з цих місць з дітьми і жінками, покинули вітчизняні межі і, перейшовши через річку Істр, опинились в землях римлян. Спочатку вони завдали багато лиха місцевій людині, але потім з дозволу імператора оселилися в Фракії» (IV—VIII, 5, 12—13).

Частина готів втекла в Наддунав'я, намагаючись знайти для себе захист за кордонами імперії і осісти на землях Фракії; частина не зрушила з місця і продовжувала лишатися в східній Тавріці біля Керченської протоки. Прокопій їх називає готами тетракситами. «Поруч з тими місцями, звідки починається гирло Болота, живуть так звані готи тетраксита» (IV—VIII, 4, 9). «Вони нечисленні». Готів було багато в Криму в VI ст., але їх ще було чимало на рубежі IV—V ст., якщо Вінітарій, наважившись розпочати війну з антами, мав змогу «рушити військо в межі антів», як висловився Йордан (§ 247).

Гунни, які перейшли через Керченську протоку і осіли в Тавріці на захід від Меотіди, звалися гуннами-кутригурами. Про них Прокопій, описуючи народи, що жили в цих місцях, розповідає: «За Меотійським болотом і рікою Танаїсом більшу частину полів, які тут простяглися, заселили кутригури-гунни. За ними скіфи і таври займають всю країну, частина якої ще й тепер зветься Таврікою... За цими племенами розташоване приморське місто Боспор, що не так давно стало підлеглим римлянам [Візантії]. Якщо йти від міста Боспора в місто Херсонес, який лежить в приморській області, то всю область між ними займають варвари з племені гуннів» (IV—VIII, § 23—27)¹.

Це повідомлення Прокопія навів також в «Історії війн з персами»: «Боспор — місто приморське. Воно лежить ліворуч від того, хто ступить у так званий Понт Евксинський, і знаходиться за 20 днів шляху від Херсонеса, найвіддаленішого міста Римської землі. Простір між Херсонесом і Боспором зайнятий гуннами»². Свід-

¹ Незважаючи на цілком виразне свідчення Прокопія, що степовий простір («поля») «за Меотійським болотом і рікою Танаїсом» зайняли кутригури (кутургури), А. Н. Бернштам розташовує тут утигурів. Він пише: «Утургури і кутургури звалися гуннами — киммерійцями і складала дві галузі гуннського племені. Утургури жили в районі до впадіння Дону в Азовське море аж до Боспору Киммерійського» (А. Н. Бернштам, Очерк истории гуннов, Л., 1951, стор. 173).

² Прокопій Кесарійський, История войн римлян с персами..., стор. 57. «Відстань між Пантикапеем і Херсонесом за периплом Арріана 2260 стадні» (там же, прим. 30).

чення аж надто категоричне, щоб його можна було якоюсь мірою заперечувати. З кінця IV і початку V ст. гунни, після свого вторгнення в Тавріку, використовуючи степи внутрішнього Криму і Придоння під літні випаси, на зиму поверталися до морського узбережжя, як про це ми вже згадували вище.

Публікацію своїх розкопок могильників в Суук-Су М. І. Репніков видав під назвою «Некоторые могильники области крымских готов»¹. У Репнікова не було найменших сумнівів, що він розкопав готський могильник. Цей погляд тоді не викликав дискусії. Посилаючись на де-Бая, його підтримав В. І. Равдонікас: «В Суук-Су розкопками М. І. Репнікова було виявлено 200 могил, з них 8 земляних склепів і 80 ґрунтових могил, не пограбованих, які містили в собі масову культуру, яка відразу визнана була у нас і в Західній Європі за готську. Так, наприклад, де-Бай, вказуючи на велику подібність усього комплексу знахідок з Суук-Су з аналогічними знахідками з варварських могил середньовічної Європи, вважав Суук-Су безумовно готським некрополем і зазначав з приводу його інвентаря таке: «Якому іншому народу окрім готів можна було б приписати поховання, досліджені Репніковим на південному березі Криму?» Думка де-Бая ніким серйозно не заперечувалася і може вважатись загально визнаною»².

Тим часом патетичне зауваження де-Бая не є аргументом на користь визнання могильника в Суук-Су готським. Дослідники, починаючи з автора розкопок М. Репнікова, де-Бая, В. І. Равдонікаса і т. д., визначаючи Суук-Су та інші аналогічні могильники південного Криму як готські за їх етнічною приналежністю, не звернули уваги на одну важливу обставину, а саме: на їх датування. Адже поховання в Суук-Су датуються часом з кінця V або початку VI ст., типові для них комплекси V—VI ст.³ При такому датуванні відразу постає питання: якщо готи з'явилися в Криму не пізніше початку III ст. і якщо Суук-Су становить собою готський могиль-

¹ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов.— ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 1—80; Н. И. Репников, Разведки и раскопки в Крыму в 1907 г.— ИАК, вып. 30, стор. 113—119.

² В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья.— Известия РАИИК, т. XII, в. 1—8, 1932; Готский сборник, Л., 1932, стор. 36.

³ «Вивчення некрополя Суук-Су показує, що він містить в собі могили різнотипні (земляні склепи, підбойні могили, звичайні земляні або ґрунтові могили і т. зв. кам'яні гробниці) і рівночасні, які відносяться взагалі до доби з кінця V або початку VI ст. і до IX ст. включно. Найбільш ранні могили мають найбільш багатий інвентар, сюди належать усі земляні склепи і частина ґрунтових могил з характерними «готськими» комплексами V—VII ст. (золоті серги в вигляді обручів з альмандинами, великі намистини з янтарю, двоштиткові і променеві фібули, срібні і бронзові пряжки з соколиними голівками і т. д.)» (В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма..., стор. 37). Такого ж датування дотримується Репніков. Він говорить про «характерний» тип готських склепів V—VII ст., відомий з могильника Суук-Су на узбережжі і в Узень-Баші в Байдарській долині (Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928 и 1929 гг.; Готский сборник, стор. 179).

ник, то чому поховання на цьому могильнику датуються кінцем V, а не III—IV ст., як на те слід було б чекати? Так створюється суперечність, що розв'язується лише при одному припущенні: могильник в Суук-Су не є готський.

Могильники південного Криму — гуннські. Свідчення Прокопія і датування їх V—VI ст. якнайкраще стверджують це. Що ж до типології інвентаря то це той космополітичний стиль ювелірного мистецтва, що, виробляючись в цей час, не несе на собі специфічних етнографічних ознак, які довели б, що цей стиль був витворений саме готами на півдні Криму.

ЛІТОПИС

«Гетика» Йордана та «Історія війн» Прокопія — твори сучасників. «Повість временних літ» складена на віддалі кількох століть від подій, які описуються в початковій частині літопису. Тим-то літописні звістки «откуда есть пошла русская земля, кто в Кievo нача первее княжити и откуда руская земля стала есть» годиться зіставити з відомостями, що їх ми знаходимо в авторів VI ст. Цей спосіб коментування є найкращий, бо він звільняє нас від необхідності давати довільні реконструкції і висловлювати припущення, позбавлені реальної історичної основи.

Уривчастість літописних звісток, поєднана з їх неповнотою і розрізненістю, дає можливість в кожну з них вкласти перше-ліпше тлумачення в залежності від історіографічних позицій дослідника, який оперує свідченнями літопису. На жаль, документальними даними в більшості випадків звичайно нехтують.

Як, наприклад, слід оцінити літописну згадку, що слов'яни перше сіли по Дунаю? «Во мнзех же времях сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорська земля и Болгарска [и] от тех словен разидошася по земле и прозвашася имена своими, где седше на котором месте». В історичній літературі ця літописна довідка звичайно заперечується. Вона відкидається як така, що, мовляв, не відповідає дійсності. Твердженню про давню осілість слов'ян на Дунаї протистойть діаметрально протилежна теза — ідея етнічного руху слов'ян з Причорномор'я на Подунав'я, до кордонів Візантії, погляд, що розселення слов'ян йшло не з півдня на північ, як це твердить літопис, а навпаки — з півночі на південь.

Слов'янський етногенетичний процес ототожнюється з етногенетичними процесами готів, гуннів, авар і т. д., тлумачиться як такий, що повторює етнічні пересування цих народів, повторює їх рухи в тому ж просторовому напрямку на Дунай, в тих же формах і з тією ж метою. На етногенез слов'ян, готів, гуннів і т. д. накладається однаковий історіографічний штамп. Відміни ігноруються. Мовляв, спочатку на Дунай прийшли готи, за ними гунни, тоді авари і, нарешті, слов'яни. Так, у О. Є. Преснякова ми можемо,

наприклад, прочитати: «Аварська сила закрила на час Чорномор'я від східного слов'янства. А коли авари рушили далі на захід і зайняли землі старого гуннського царства, в чорноморські степи проникли по їх слідах болгари... За таких умов Чорномор'я до середини VII ст. було закрите для східнослов'янської колонізації»¹.

Змальована картина не має нічого спільного з першоджерелами. Йордан знає слов'ян на Дунаї, Дніпрі і Віслі. Прокопій стверджує, що етнічна територія антів простягалася від Дунаю до Танаїсу і Меотиди, але обидва нічого не кажуть про те, що етнічна територія антів або склавинів змінювалася в залежності від пересувань готів, гуннів або аварів.

Етнічна історія готів одна, а слов'ян інша, без прямої взаємозалежності між ними. В аналогічних умовах вони діють по-різному. Опинившись на Дунаї, готи домагаються від імператора дозволу перейти через нього і одержати землі для поселення в Мезії або Фракії. Йордан розповідає про вестготів: «Везеготи... вагались, на що їм наважитись щодо племені гуннів, вони довго міркували і нарешті, за спільною згодою, скерували послів в Романію до імператора Валентина з тим, щоб підкоритися його законам і жити під його владою, якщо він віддасть їм для поселення область Фракії або Мезії. Валентин відразу радо згодився на це, бо й сам, окрім усього, збирався просити про те саме. Приймавши гетів (готів) до Мезії, він немов поставив стіну своїй державі проти інших [варварських] племен. Самі ж (везеготи), як сказано, перейшли Дунабій і осіли, з дозволу імператора, в Дакії Прибережній, в Мезії та обох Фракіях» (§ 131—133).

(Готи на Дунаї — прихідні, *advenae et peregrini*, як каже про них Йордан (§ 137). Вони потребують земель для поселення. Слов'яни не потребують. Вони не прихідні і не чужинці. В їх користуванні на Лівобережжі величезні лісові простори. Вони сіють збіжжя на щорічно змінюваних палах, не вживають ані рала, ані плуга, землі не орють, не потребують тяглової сили худоби, не зацікавлені обробляти орні землі Мезії і Фракії. Слов'яни не дбають про те, щоб, подібно готам, здобувши римське громадянство, «уже не як прихідні, чужинці і мандрівники, а як громадяни і пани (*ut cives et domini*) керувати землеробами» (Йордан, 137).

Слов'яни не тільки не просять у імператора дозволу осісти на землях імперії, а, навпаки, коли Юстиніан надіслав до антів посольство з пропозицією віддати їм місто Турріс з прилеглою областю, анти не скористалися з нагоди. Про це якнай докладніше розповідає Прокопій: «В той час, коли все це відбувалося, імператор Юстиніан, відрядивши деяких осіб послами до цих варварів (антів), пропонував їм оселитися в древньому місті за назвою Турріс, розташованому коло самого берега Істру. Це місто збудував римський імператор Траян, але воно вже здавна було залишене, тому що міс-

цеві варвари постійно його грабували. Імператор Юстиніан згоджувався обдарувати їх цим містом та околицями біля нього областю, яка здавна належала римлянам, обіцяючи, що житиме з ними, всіляко намагаючись зберегти мир, і дасть їм багато грошей лише з тим, щоб вони на майбутній час обіцяли клятвено зберігати з ним мир і завжди виступали б проти гуннів, коли ті захочуть зробити напад на Римську імперію» (III—VII, 14, 33).

Це посольство до антів і переговори з ними датуються 546 р. Анти «все це вислухали, схвалили і обіцяли зробити все це», але на цьому все й кінчилося. Вони не рушили на південь, не покинули лісів Лівобережжя, не взяли на себе охорону імперських кордонів від гуннських нападів. Перспектива виконувати обов'язки федератів, захист візантійських кордонів, гарнізонна служба, місто, міське життя, землі при місті — ніщо з цього не спокусило антів. Вони не скористалися із зроблених пропозицій.

Л. Нідерле волів будь-що шукати «апріорних доказів раннього просування слов'ян на південь»¹. Та це даремно, бо просування на південь не було життєвою метою слов'ян. Сталі мешканці Лівобережжя, вони не прагнули переселюватись. Літописець мав рацію, стверджуючи: «Во мнозех же времях сели суть словени по Дунаеві».

З цього погляду варто звернути увагу на коментар П. Шафарика до виразу «з давнини», вжитого Прокопієм: «Колись навіть ім'я у склавинів і антів було те саме. У давнину обидва ці племена жили, займаючи країну розкидано окремими селищами. Через те й землі їм треба багато. Вони живуть, займаючи велику частину берегу Істру по той бік ріки» (III—VII, 14, 29—30). З посиланням на «давнину» Прокопій виступив ще раз: «У цих племен, склавинів і антів, урядують не одна людина, а з давнини вони живуть у народоправстві (демократії)» (III—VII, 14, 22).

П. Шафарик зіставив ці два тексти. «Отже,— пише він,— слов'яни вже «за давнини» були відомі грекам і римлянам... Оскільки Прокопій після цього додає, що величезні задунайські землі становлять їх оселі, аж нічого не кажучи про їх вторгнення туди, звідки б то не було, то, поза сумнівом, він дотримувався саме тієї думки, що слов'яни вже здавна жили і були відомі іншим у цих краях»².

З коментарем Шафарика слід згодитись. Ні Йордан, ані Прокопій не описують слов'ян як чужинців і переселенців, які в своїх мандрах ненароком опинилися в Наддунав'ї. Ні в кого з цих обох авторів ми не знайдемо й найменшого натяку на вторгнення і навалу, на ворожий тиск, що примусив слов'ян зрушити з попередніх місць перебування і, досягнувши Дунаю, тимчасово затриматися перед державними кордонами імперії. Для Йордана і Прокопія слов'яни — сталі мешканці краю, що їх територія суцільним масивом про-

¹ А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, М., 1939, стор. 19.

¹ Л. Нидерле, Славянские древности, стор. 52.

² П. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. 1, стор. 108—109.

стяглася вздовж Дунаю, досягаючи на півночі верхів'їв Вісли, а на сході — Дніпра й Дону.

Наддунав'я, разом з Надвіслянням і Наддніпров'ям, входило до складу земель слов'янського етнічного масиву, як він склався перед VI ст. Дунай в цьому масиві становив південну прикордонну смугу, яка відокремлювала слов'янську етнічну територію від земель імперії. Тим-то, приймаючи свідчення Йордана і Прокопія, ми повинні визнати слушність літописної вказівки, що «сели суть словени по Дунаєви».

В перелікові племен літописець назвав ті самі річки, що їх згадав Йордан — Дунай, Віслу, Дніпро: «сели суть словени по Дунаєви», «сели на Віслі и прозвашася ляхове», «седоша по Днепру и нарекошася поляне...» Є певна відміна, яка полягає в тому, що в літопису згадано Мораву («седоша на реце имянем Маравы и произвашася морава, а друзии чеси нарекошася»), тоді як у Йордана подібна згадка відсутня. Йордан нічого не згадує про слов'ян в Карпатській долині.

Фіксуєючи географічно-просторові межі осілості слов'ян, Йордан і Прокопій стверджують їх етнічну цілість. Підкресливши, що «ці племена, слов'яни і анти, не керуються одним чоловіком, але здавна живуть в народоправстві», Прокопій нотує: «...тим-то у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною... І в усьому іншому у обох цих варварських племен усе життя і закони однакові» (III—VII, 14, 22).

Б. Д. Греков надає цьому тексту юридичного тлумачення. Він наводить цитату з Прокопія на доказ того, що «історичні корені «Руської правди» сходять до далекого минулого. Ще Прокопій Кесарійський в VI ст. зауважив, що в слов'ян і антів (предків руського народу) «усе життя і закони однакові». Певно розуміти під цими «законами» «Руську правду» нема жодних підстав, але визнати наявність якихось норм, за якими текло життя антів і які пам'ятали знавці звичаїв і зберігалися родовими володарями, необхідно»¹.

Очевидячки, мовиться саме про це, про норми на останніх етапах родового суспільства, які, до речі, дуже далекі від тих, що знайшли собі відображення в «Руській правді». Саме про це й говорив Прокопій. Строкатій різнобарвності візантійського життя в умовах рабовласницького ладу він волів протиставити одноманітну тотожність життя «варварських племен» — антів і склавинів. «У тих і других одна й та сама мова». — свідчить Прокопій. «По зовнішньому вигляду вони не відрізняються один від одного» (III—VII, 14, 27). Свій опис Прокопій завершує нотаткою: «Колись навіть ім'я у склавинів і антів було одне і те саме. За давнини (то παλαιον) обидва ці племені називали спорами («розкиданими») (σποροις), гадаю, тому, що вони жили, займаючи країну σποραδην «розкидано», окремими селищами» (III—VII, 14, 29). Цей уривок прочитується

з достатньою ясністю. Слов'янську етнічну назву Прокопій тлумачить відповідно до її звукової схожості з грецьким «спораден», σποροι. Тобто, за припущенням П. Шафарика, говорилося про поширену племінну назву сrb¹, слово із значенням «общинник», «член общини», «община», білор. «сябр», «родина — сім'я», «рід» (пор. укр. пасербиння)².

Свідчення Прокопія цікаве для історії мови на доказ приналежності даного слова до того архаїчного мовного прошарку, де слов'янська лексика стикається з балтійською³. Не важко помітити, що спільна назва виступає в трьох варіантах: венети-анти у Йордана⁴; σποροι - сrb(п)и у Прокопія (литов. sebras, латис. sebrģis, zebrs); «словенеск язык», «от рода словеньска» в літопису: «Словенеск язык в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, север, бужане, зане седоша по Бугу, после же вельняне»⁵. Про дулебів сказано: «дулебы, сушая словены...»⁶.

Ще одне характерне явище. Йдеться про форми давнього слов'янського племінного розселення. Слов'яни селилися по річках. Річкові системи визначали собою морфологію слов'янського племінного розселення-розчленування, як воно описано для другої половини I тис. в літопису: «сели суть словени по Дунаєви», «седоша

¹ «Під історичним словом спори треба розуміти сrbи» (П. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. I, стор. 300, пор. 165, 299—318).

² Себер, род. відм. себра, діал. орлов., курс. та ін. «Член родини», «хто працює разом з членами іншої родини на спільній землі»; звичайно спільники в якійсь господарській справі [напр. кілька родин, що спільно наймають вигін, звуться себри]; діал. шабер, шабра, шебер; рязан. сябер, сябра: себра жін. р. «спільна праця»; пасерб «пасинок»; пасербка, пасербиця «падчерка». Україн. сябер, сябра; сябро, сябра «товариш, спільник в справі»; сябринний «артільний»; сябрувати «водити компанію» (Б. Грінченко, Словарь української мови, т. 4, стор. 239); білор. сябр. «товариш, родич», «сябрук «спільник»; поль. siabr, себр. себар «хлібороб» (А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. II, М., 1959, стор. 266—267).

³ «Слв. sebrģ (Пр. II, 267), п. с. себер. Балтійська форма «товариш», звідки позичено фін. seura «громада», вот sobra «приятель», засвідчена для латиської мови не лише Ульяновом, але й Курмином: siabrys «товариш», тобто sebrģis, род. sebra (К. Буга, RR, II, 1959, стор. 560).

К. Буга вказує на зв'язок слова seba в сх.слв. сябр, серб. себар з балтійською племінною назвою, що збереглася в давньопруській племінній назві Semdi. «Слов'янському sebo-«socius, suus», в рос. сябр, серб. себар відповідає д. прус. semba-, яке збереглося в назві пруського племені Sembi (латинська форма називного відмінка множ.), що жило в провінції Samland (Sambia, Durburg, III, 3): Tertia est illa, quae Samland dicitur, hanc inhabitant Sembi vel Pruzzi, homines humanissimi... Adami (1070 p.). З XIII ст. в імені Semba замість e пишуть a, що свідчить про діалектну зміну se в sa (пор. прус. saxsto «колода, деревина»: литов. sekstis «жердина»: Sambia 1246 p.; Samlandia 1264, Zambia 1231).

⁴ «Ці (венети), як ми вже розповідали на початку нашого викладу, — саме при переліку племен, — походять з одного кореня (ab una stirpe exorti) і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавенів» (Йордан, Гетика, § 119).

⁵ ПСРЛ, I, 1926, стор. 11; А. А. Шахматов, Повесть временных лет, т. I, Пг., 1916, стор. 10.

⁶ ПСРЛ, I, стор. 12.

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 540.

на реце імянем Маравя і прозвашася моравя»; «Седоша на Висле, і прозвашася ляховѣ»; «седоша по Днепру и нарекошася поляне, а дружин древляне»; «седоша межю Припетью и Двиною, и нарекошася дреговичи (инни седоша на Двине и нарекошася полочане). Речька ради яже втечеть в Двину, імянем Полота от сея прозвашася полочане», «седоша по Десне, и по Семи, по Суле и нарекоше Север». «Кривичи же сядять на верх Волги, а на верх Двины и на верх Днепра». «На Съжю» літописець розміщує радимічів, «а Вятко седе с родом своим по Оце». «Дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне, а улучи [и] тиверьци сядяху бо Днестру, присядяху к Дунаеве бе множество их, сядяху бо по Днестру или до моря»¹.

Як слід пояснити цей спосіб племінного розселення? Очевидно, поясненнь слід шукати в синхронних джерелах. Це буде найпереконливіше. Нагадаймо, що, за повідомленням псевдо-Маврикія, слов'яни селилися по лісових річках, «в лісах коло труднопрохідних річок, боліт і озер» (Стратегікон, XI). Те саме повідомляє Йордан. За його свідченням, у слов'ян не було міст, замість того були у них «болота і ліси» (*hi paludes silvasque pro civitatibus habent*) (§ 35). Іоанн Ефеський, описуючи перші вторгнення слов'ян на Балкани, говорив, що вони мешканці «дрімучих лісів»². Прокопій свідчив, що «Вони [слов'яни] вшановують ріки» (III, § 14, 24)³.

Ці згадки про річки й ліси, про «жалюгідні хатинки на великій відстані одна від одної, про розкиданість «окремих селищ», про «часте змінювання місця мешкання», про необхідність «займати багато землі» (III—VII, 14, 24, 30) пояснюють нам ландшафтно-топографічні і виробничо-господарські обставини, які зумовили той спосіб племінного розселення по річках, про який говориться в літопису. Структуру племінної території зумовлювала ріка. Поселення тяглися по течії ріки від гирла до верхів'їв. Прокопій мав рацію, кажучи, що його сучасники слов'яни жили розкидано окремими поселеннями, самодостатніми в своїй господарській дрібній порізності⁴.

¹ ПСРЛ, I, стор. 6, 10, 12—14.

² Пор. «Древляне седоша в лесех»; «Радимичи и вятичи и север один обычай імяху, живяху в лесе» (ПСРЛ, I, стор. 6, 13).

³ «Древляне живяху звериньским образом... и брака у них не бываше, но умывиваху у воды девица». Те саме про радимічів, вятичів і сіверян, які «живяху в лесе, якое и всякий зверь», «и браци не бываху в них, и игрища межю селы схожахуся... и ту умываху жены себь» (ПСРЛ, I, стор. 13—14).

⁴ Усі ці повідомлення треба розглядати в суцільній сукупності, в щільному взаємозв'язку, беручи до уваги взаємозалежність явищ: ліс — річка — річковий, порослий лісом, мис с поселенням на згарі (ляді, палі). Ділянок не випалювали в середині лісу. Збіжжя, щоб визріти, потребувало світла і тепла, сонця і вітрів. В суцільних лісових масивах це було можливо лише там, де річка робила крутий поворот, або при впадінні річки в інші, на мисі або острівці.

Ліс освоювали обов'язково біля річки, що вимагалось потребами господарського життя, як і свідчив псевдо-Маврикії в Стратегіконі, вказуючи, що слов'яни селилися в лісах коло річок, озер, баген.

Випалювання було найлегшим способом користуватись лісом, причому агарищами як посівними ділянками користувалися протягом короткого часу —

Звернувшись до археологічних матеріалів, ми зможемо переконатись, що свідченням писемних джерел про етнічну єдність слов'ян на території Східної Європи відповідає типологічна тотожність матеріальної культури II—VI ст. н. е. Звичайно, можна без кінця сперечатися, якою мірою археологічна культура II—VI ст. на території від Дону до Дунаю і на північ до верхів'їв Дністра і Вісли являла собою моно- або поліетнічну культуру, була культурою лише антів і склавинів, або ж так само й інших народів, як-от сарматів, даків, гетів, готів, гуннів тощо. Навряд чи в цьому питанні ближчим часом можна дійти згоди. Однак на сьогодні ясно: на півдні Східної Європи в період з II до VI ст. проходив рівнобіжно як процес уніфікації матеріальної культури, так і процес етнічної консолідації. Важко сказати, як здійснювалася взаємодія між цими процесами, але ймовірно, що така взаємодія існувала, відбуваючись до того ж з надзвичайною інтенсивністю.

На питання, до якого часу відносяться відомості, що їх подає літопис, було б важко відповісти, якби в ньому не згадувались історичні події, зокрема про прихід болгар на нижній Дунай, появу угрів, боротьбу слов'ян з аварами — події, які в основному припадають на третю чверть I тис. н. е. (VI—VII ст.).

Ось як говориться про це в літопису: «Словенську же языку якоже рекохом живуше на Дунаи, придоша от скуф, рекше от козар, рекомии болгаре [и] седоша по Дунаеви, [и] населници словеном быша, посемь придоша угри белии [и] наследиша землю словенску, си бо угри почаша быти при Ираклии цесари, иже находиша на Хоздроя цесаря перського. В си же времена быша и обри [иже] ходиша на Арьклия цесаря и мало его не яша, си же добре воеваху на словенех, и примучиша дулебы, суцая словены»¹.

В. О. Ключевський пов'язував формування слов'янської етнічної території з аварською навалою. На його думку, авари примусили «карпатських слов'ян» рушити «в різні сторони». «VII століття, — читаємо у Ключевського, — було часом, коли, в тому або іншому зв'язку з аварським рухом..., по місцях, де колись панували готи, почали розселюватися східні слов'яни»². Такої ж думки дотримувался Шахматов. Як і Ключевський, він говорив про «розселення слов'ян після аварського панування»³. «До найважливіших подій

один — три роки. Потім згарище залишали і випалювали іншу ділянку, часто на значній відстані від попередньої. Звідси часте змінювання посівних ділянок і місць мешкання, оскільки в умовах лісового хліборобства місце мешкання і посівної ділянки звичайно збігалися. При постійній зміні посівних і селищних ділянок, міняючи раз у раз свої місця згарищ, поселень, слов'яни не дбали про те, щоб збудувати свої житла на тривалий час для себе і наступних поколінь. Як свідчить Прокопій, вони жили в жалюгідних хатинках, в тимчасових напівземлянках або куренях. Підтверджують це і археологічні розкопки на слов'янських селищах Подунав'я та Подніпров'я.

¹ ПСРЛ, I, стор. 11—12.

² В. О. Ключевський, Курс русской истории, ч. I, М., 1937, стор. 106—107.

³ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 5.

світового масштабу, які відбиваються як на долі слов'ян взагалі, так і зокрема на їх східно-європейській галузі», Б. Д. Греков відносить «навалу аварів, проти яких виступає крупний союз слов'янських племен на чолі з дулебями»¹.

Ось той погляд, який встановився в історіографії з приводу аварської навали: «си же добре воеваху на словенех», як сказано в літопису. В цьому разі, як і в усіх інших, щоб з'ясувати суть подій, слід уважно придивитись до джерел, зіставити літописні звістки з відомостями про аварську навалу і візантійських авторів.

Для з'ясування слов'янського етногенезу виключно важливе значення мають звістки про похід аварів на антів за часів імператора Маврикія (582—602 рр.). Феофілакт Сімокатта в VIII книзі своєї «Історії» розповідає, що наприкінці урядування імператора Маврикія під час війни аварів з Візантією, аварський каган послав свого воєначальника Апсиха з наказом «цілковито винищити народ антів». У Феофілакта читаємо: «αταρ τας Ρομαιων εφοδους ο Χαγανος μεραδηνως τον Αψιχ μεταστρατοπεδων εξεπεμπεν ισπως το των Αντων διολεσειεν εθνος ο συμμαχον Ρομαιοις ετουχαιεν ου», «тим часом каган, довідавшись про напади ромеїв, послав Апсиха з військами, щоб винищити народ антів, які були в союзі з ромеями» (VIII, 5, 13). Це повідомлення під 602 роком, двадцятим роком царювання Маврикія, майже буквально повторив Феофан, письменник IX ст., в своїй «Хронографії»: «οπως ου των Αντων διολεση εθνος, ως συμμαχον των Ρομαιων»².

В цей час анти підтримували союзні взаємини в Візантію. Займаючи Лівобережне Наддунав'я і залишаючись в тилу аварів, вони становили постійну загрозу для них. Воліючи позбутися цієї загрози, аварський каган наказав рушити війська проти антів³.

Феофілакт Сімокатта не каже нічого про те, чим закінчився похід аварів проти антів. Невідомо, якою мірою вдалося Апсихові виконати покладене на нього каганом доручення знищити антів⁴. Відомо лише одне, що візантійські джерела після 602 р. нічого

вже не повідомляють про антів. Так само назва анти не згадується літописцем. Згадки про антів зникають з кінця VI — початку VII ст.¹.

Брак історичних звісток про антів, починаючи з перших років VII ст., спричинився до появи різних здогадок: 1) авари винищили антів; 2) анти з Подніпров'я пішли на Балкани; 3) під тиском аварів анти переселилися на північний схід і в'ятичі на Оці — це і давні анти (О. Гільфердинг, Д. Іловайський, І. Первольф, Ф. Вебстер та ін.); 4) анти були надто численні, щоб авари могли їх винищити (О. Погодін, Л. Нідерле, Е. Ч. Скржинська²).

Замість того, щоб займатися припущеннями, краще звернутись до джерел. В візантійських джерелах нема ніяких звісток, як далеко Апсих провів свою кінноту, і ми не мали б можливості нічого сказати про аварську навалу на рубежі VI—VII ст., коли б київський літописець не зазначив: «В си же время быша и обри [иже] ходиша на Аръклия царя и мало его не яша. Си же добре воеваху на словенех и примучиша дулебы, сушая словены, и насилье творяху женам дулепским»³. Те, на чому уривається текст Феофілакта Сімокатти, знаходить собі продовження в літопису. Літописець не називає антів, замість антів він згадує дулебів.

Згадка про дулебів в літопису замість антів пояснюється звичайно тим, що, мовляв, «центр антської федерації» знаходився на Волині, на племінній території дулебів⁴. Таке визнання — умовна комбінація, позбавлена джерелознавчої основи. Згідно з Йорданом, в середині VI ст. територія антів — склавинів—венетів простягалася від Дунаю до Вісли, але в нас немає жодних підстав стверджувати, що центром їх федерації була наприкінці VI ст. Волинь і що саме дулебам належала керівна роль у цьому племінному союзі⁵.

вати», «цілковито винищувати...» Чи не було це кінцем якщо не цілого племені, то його основної маси? Для відповіді нема жодного роз'яснювального матеріалу джерел (И о р д а н, Гетика, стор. 220, прим. 113). «Автор, що записав таку звістку, не розвинув свого повідомлення і не сказав, чи вдалося Апсиху підкорити антів, тим більше — винищити їх» (Е. Ч. С к р ж и н с к а я, О скла-венах и антах..., стор. 29).

¹ «Незважаючи на те, що анти жили на Дніпрі, про них немає згадки в жодному з писемних джерел Київської Русі» (И о р д а н, Гетика, стор. 220 прим. 113).

² «Анти були надто численні, щоб бути знищеними внаслідок одного ворожого нападу, хоча б і значного. Мабуть, була знищена племінна верхівка, зруйнована основна територія розселення, забито багато людей. Ім'я і племінне значення антів зникло», — зауважує Е. Ч. Скржинська.

³ ПСРЛ, I, стор. 11—12.

⁴ «Одне мені здається безперечним, а саме, що плем'я, яке створило спільність антів і встановило панування над ними, жило, як показують відомості, що відносяться до IV і VI ст., на заході між Дністром і Дніпром, де знаходився центр антів, тобто на Волині і Київщині... Масуді, зберігаючи давню слов'янську традицію, повідомляє, що волиняни колись мали першість серед слов'ян...» (Л. Н и д е р л е, Славянские древности, стор. 141). «Авари скерували свій удар головним чином проти Волині (проти дулебів), де до цього знаходився центр антської федерації» (там же, стор. 143).

⁵ «Давня дулебсько-волянська держава — Валинана арабських джерел — через брак фактичних даних продовжує лишатися темною і такою, що викликає сумніви» (П. Н. Т р е т ь я к о в, Восточнославянские племена, стор. 299).

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 379.

² Треба додати деякі міркування про дату аварського походу на антів. Як відомо, твір Феофілакта Сімокатти, який жив за часів імператора Іраклія (610—641), присвячено правлінню імператора Марикія (582—602) і не виходить за межі 602 р. Таким чином, повідомлення Феофілакта про намір аварського кагана знищити плем'я антів навряд чи може відноситись до часу після 602 р. і, певно, стосується або до самого кінця VI ст., або до рубежу VI—VII ст. (Е. Ч. С к р ж и н с к а я, О скла-венах и антах..., стор. 30).

³ З приводу загрози, яку становили слов'яни для аварів у їх війнах з Візантією, цікаві міркування висловлює О. О. Шахматов: «Авари не могли б примиритися з самостійністю антів, по-перше, через союзницькі взаємини, в які анти почали входити з ромеями, по-друге, тому що вільні анти могли б затримати приплив до аварів союзників зі сходу; по-третє, воля і самостійність антів була б постійною загрозою для аварів» (А. А. Ш а х м а т о в, Древнейшие судьбы..., стор. 21).

⁴ Письменник Феофілакт Сімокатта не каже, чи був виконаний наказ аварського кагана, і до самого кінця своєї праці нічого більше не повідомляє про антів. Красномовно звучить в наведеній вище фразі дієслово διολλομι «знищу-

Цілком безперечно інше. Свідчення Йордана, з одного боку, і згадка літопису — з другого, дозволяють зовсім певно визначити маршрут військового походу Апсиха. Рушивши на північ на антів, аварська кіннота на чолі з Апсихом досягла Волині, місць, де сиділи «дулеби, сушая словены», як сказано в літопису. «Дулебы же живяху на Бугу, где ныне Вельняне». Пор. «Бужане, зане се доша по Бугу, послезе Вельняне»¹.

Літопис зберіг для нас живу пам'ять, як поводитися авари в країні дулебів. Проходячи по території антів від Дунаю до верхів'їв Вісли — Бугу з мечем і пожежами, авари знущались з людей, як про це яскраво і картинно розповів літописець: «... аще поехати будяше обьрину, не дадяше въпрячи коня, ни вола, но веляше въпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жен в телегу и повести обьрена, [и] тако мучаху дулебы»².

Як довго перебували авари в країні дулебів? Чи це була лише короточасна зупинка в окупованій країні, щоб дати війську перепочити перед тим, як рушити далі на захід проти слов'ян в Карпатській улоговині? Чи, може, це було багатолітнє панування, яке тяглося, можливо, століття? Більшість дослідників воліє казати про підкорення, про тривале аварське іго. Л. Нідерле висловив два протилежних погляди. З одного боку, він вважає, що «авари, очевидно, лишалися протягом тривалого часу, встановивши своє панування як над руськими слов'янами, так, очевидно, і над слов'янами польськими». Та разом з тим, немов спростовуючи власне визнання, він зазначає: «Взагалі ж аварське панування не було тривалим, і кінець його, принаймні на сході, я відніс би до того часу, коли аварам одночасно з різних боків було завдано нищівних ударів, що підірвали їх міць. Їх завдали чехи і словинці, які виступили в 623 р. під проводом Само; нищівної поразки зазнали авари в 629 р. під Царгородом від повсталих незабаром сербів і хорватів і, зрештою, в 635—641 роках від ватажка болгарського племінного союзу Кубрата. Доказів того, що аварське панування утрималось в південній Росії протягом цілого VII і VIII ст., немає»³.

З цим слід погодитись: жодних доказів тривалого панування аварів, того, що вони, як завойовники, довгий час лишалися на території дулебів в Верхньому Надбужжі, у нас немає. Спробуймо відтворити ту історичну обстановку, яка склалася для дулебів у зв'язку з аварським вторгненням. Военні походи мають свою логіку. Дійшовши землі бужан-дулебів, «где ныне вельняне», Апсих з своїм кавалерійським корпусом міг або спинити свій рух і затриматись на Волині, щоб ствердити владу кагана, або в найближчий час рушити далі.

Перебування на Волині відкривало аварам шлях в землі західних слов'ян. Обминаючи Карпати з півночі, кінний корпус Апсиха через

Карпатську улоговину здобував нагоду вернутися в Паннонію, де в цей час авари захопили територію гепідів і осіли в районі середнього Дунаю.

Ми не знаємо, як вирішив діяти Апсих і як розгорнулися події. Але тепер, коли розкопками здобуто великий археологічний матеріал з досліджуваної доби, ми знаємо, який нищівний удар завдали авари місцевій людині. Завдання, яке поклав каган на Апсиха τῶν Αὐτῶν διόλεση ἔθνος, було виконане.

Досі кінець черняхівської культури на всій території її поширення від Дунаю до Дніпра і Вісли пов'язували з гуннським вторгненням 375 р. Але справа в тому, що вторгнення гуннів обмежувалося Приазов'ям і зовсім не було скероване проти антів. Переїшовши з берегів Тамані через Керченську протоку, гунни зайняли територію на півдні Криму від Боспора до Херсонеса, де досі в III—IV ст. сиділи готи. Коли ж згодом на рубежі IV—V ст. готи напали на антів, гунни і анти з'єднаними силами перемогли готів. Гунн Баламер в цій війні застрелив з лука ватажка готів Вінитарія.

Припущення, що черняхівська культура припинила своє існування внаслідок гуннської навали в 375 році, відповідає. Єдине свідчення про спустошення території антів, яке є в нашому розпорядженні з писемних джерел, це згадка про аварську навалу, коли аварські орди на рубежі VI—VII ст. вторглися на територію антів і з Дунаю дійшли до верхів'їв Бугу—Вісли.

Матеріали розкопок свідчать, що величезний простір між Дунаєм, Карпатами і Дніпром охоплений нищенням. Але палячи, руйнуючи і вбиваючи, авари не мали змоги створити при цьому адміністративний апарат хоча б найпримітивнішого гатунку, щоб гвалтовне грабінництво принагідно обернути в систематичне збирання данини, а тим більше якоюсь мірою політично впливати на слов'янство, як це обстоює Шахматов¹.

¹ «Співжиття всього східного слов'янства в тісній області, обмеженій Дністром і середньою течією Дніпра, повинно було бути тривале, визначаємо його принаймні двома століттями (VII і VIII). В зазначених кордонах єдність східного слов'янства могла утримуватися внутрішньою або зовнішньою політичною силою; найбільше ймовірно думати про зовнішню силу, а саме про залежність од аварської держави... Аварський каган міг керувати східними слов'янськими племенами через свого тудуна, який сидів в тому або іншому місцевому центрі» (А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 22). Шахматов — видатний учений з якнайширшим діапазоном глибоких і всебічних наукових знань, але власні міркування подекуди йому імпонували більше, ніж авторитет джерел. Якщо ж джерел бракувало, Шахматов відтворював історичний процес, спираючись на власне розуміння. Так з'явилися аварські «тудуни», «місцеві центри», «аварський хаган», який з Паннонії утримував «зовнішньою силою» політичну «єдність східного слов'янства». Не помічаючи гострої суперечності між змальованою картиною «залежності» слов'ян від аварської держави, Шахматов в найближчому абзаці говорить цілком інше про занепад аварської могутності: «Послаблення аварської могутності почалось приблизно в другій чверті VII століття, після великої поразки, якої завдали аварам ромеї в 626 р., під стінами Константинополя; вище вказано на повалення болгарами аварського іга в 635 р.; близько 630 р. проти аварів повстали чеські слов'яни під проводом Само, який

¹ ПСРЛ, I, стор. 11—13.

² Там же, стор. 12.

³ Л. Нидерле, Славянские древности, стор. 143.

Авари діяли енергійно, вони спустошили цілковито територію антів, але їх могутність тривала недовго. Вже скоро після походу на антів авари зазнали незабаром жорстоких поразок від ромеїв, болгар і слов'ян в 626, 630, 635 рр. Нищачи і руйнуючи, авари не викоринили місцеву людність, як того прагнув каган. Знищення було катастрофічним, але воно не стало остаточним. З аваро-антських змагань переможцями вийшли слов'яни. «... и Бог потреби я, и помроша вси, и на остася ни един оборин, (и) есть притъча в Руси и до сего дне: погибоша аки обре, их же несть племени, ни на-следька»¹.

Протягом життя одного — двох поколінь слов'янство після катастрофи, завданої аварами, змогло відродитись, виявити могутній потяг до державотворення, накопичити достатній запас внутрішніх сил, щоб поступово зійти на новий, вищий рівень суспільно-етнічного розвитку, почати творити нову культуру, істотно відмінну від тієї, яка панувала досі протягом чотирьох століть (II—VI ст. н. е.). В суспільному житті і матеріальній культурі стався глибокий злам.

На черзі питання про дулебів. В радянській історіографії питання про взаємозв'язок між дулебями і антами стало предметом жвавої дискусії. Початок дискусії поклав М. Державін. Пославшись на «Курс русской истории» В. О. Ключевського (т. I, 1937, стор. 103—104), акад. М. С. Державін писав: «В. О. Ключевський висловився в тому розумінні, що саме дулеби панували в VI ст. над усіма східними слов'янами і покривали їх своїм ім'ям. Ключевський, кажучи про існування у східних слов'ян VI ст. «великого воєнного союзу під проводом князя дулебів», тим самим розв'язав проблему про антів в тому сенсі, що це були дулеби»². Те саме повторював Б. Д. Греков. Навівши, як і Державін, цитату Ключевського про панування дулебів над східними слов'янами та про воєнний союз, керований князем дулебів, Б. Д. Греков пише: «Отже анти... уже в VI—VII ст. утворили свою політичну організацію»³. На аналогічних позиціях стояв Л. Нідерле. Він вважав, що саме дулеби організували антський союз⁴. На користь тверд-

заснував союз слов'янських племен і могутню державу... Заснування слов'янських держав на Балканському півострові, які знайшли підтримку в імперії, ослабило аварів також на півдні» (А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 23).

¹ ПСРЛ, I, стор. 12.

² Н. С. Державин, Славяне в древности, М., 1946, стор. 14—15.

³ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 437—438; стор. 443. На це місце у Грекова посилається Д. С. Лихачов (Повесть временных лет, т. II, М.—Л., 1950, стор. 222, 224, 225).

⁴ «Це було могутнє плем'я, яке утворило тут першу слов'янську державу, тому саме про них давні звістки кажуть, що плем'я волинян підкорило собі інших слов'ян, воно організувало антський союз, і на нього через це скерували авари свій основний удар, коли в VI ст. вторглися в Південну Русь. Авари перемогли, розгромили дулебів, знищили їх гегемонію і розбили антський союз» (Л. Нідерле Славянские древности, стор. 156).

ження про тотожність «антів-дулебів» виступив М. Ю. Брайчевський. Як він стверджує, «дулебський союз племен і антське політичне об'єднання — одне і те саме історичне явище, яке лишило під різними назвами свої сліди в різних літературних працях»¹.

Іншу позицію в цьому питанні зайняла Є. Ч. Скржинська. Вона поставилася критично до твердження, що дулеби утворили антський союз. На її погляд, «тотожність антів і дулебів, незважаючи на авторитет Ключевського і Грекова, може бути лише слабкою гіпотезою, що гостро потребує зміцнення»². З цим зауваженням сліди згодитись. Автори викладеної теорії надто прямолінійно ставили знак рівності між східними слов'янами і антами, антами і дулебями, дулебями і волинянами. У нас немає жодних підстав твердити, що дулеби — це плем'я волинян і що саме дулеби — організатори антського союзу³. Не слід ані відходити від першоджерел, ані спрощувати. Дулеби і волиняни чітко розмежовані в літопису: «Дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне»⁴; «Бужане зане седоша по Бугу, послезе же вельняне»⁵.

Дулеби — не волиняни. Вони — давні мешканці Надбужжя, яких «послеже» заступили волиняни⁶. На південь від них на Дністрі сиділи улучі і тиверці, «... а улучи тиверци седяху бо по Днестру, приседяху к Дунаеви бе множество их, седяху бо по Днестру, оли до моря»⁷.

Авари на антів рухалися з півдня. Перший удар вони завдали племенам Наддністров'я. Їм довелося пройти велику путь, поки військо Апсиха досягло території дулебів в верхів'ях Бугу, «где ныне вельняне». Незважаючи на руйну і нищення, дулеби вціліли. Принаймні вони згадуються згодом в літопису під 907 роком в переказі про похід Олега «на грекы». «Иде Олег на грекы. Игоря остави в Киеве, поя [же] множество варяг, и словен, и чудь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, доулебы, и тиверци, яж суть толковины»⁸.

¹ М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян.— Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 39.

² Е. Ч. Скржинская, О склавенах и антах..., стор. 29.

³ Пор.: «З «Повісті временних літ» видно, що волиняни — це і є дулеби. Ключевський вже давно встановив внутрішній зв'язок цих відомостей» (Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 442). Б. Д. Греков помилився. Волиняни не дулеби. Літописець явно розрізняє їх, наводячи «ныне» і «послеже».

⁴ ПСРЛ, I, стор. 13.

⁵ Там же, стор. 11.

⁶ «Розселення дулебської галузі слов'ян літопис вказує по Бугу, не визначаючи, однак, про який з двох Бугів (Західний чи Південний) іде мова; але тому, що нижню течію того і другого було заселено, певне, іншим населенням: Південного — тиверцями, а тоді кочовими степняками, а Західного — дрегівськими та кривськими заселеннями, то природно визнати, що дулеби займали верхні течії того і другого Бугу» (Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи, Варшава, 1885, стор. 102).

⁷ ПСРЛ, I, стор. 13.

⁸ Там же, стор. 29.

Згадкою про дулебів, тиверців і хорватів завершується список. Вони відокремлені в особливу групу. Літопис підкреслює їх близькість. Наші відомості з прадавньої слов'янської етнології дуже обмежені. Літопис дозволяє поширити реєстр і до етронімів, згаданих у Йордана і Прокопія, додати ще деякі. Якщо в літопису і у Феофілакта Сімокатти йдеться про те саме вторгнення аварів, то ми матимемо підставу в нечисленний список найдавніших етронімів включити ще одну назву — дулеби, з тим, однак, застереженням, що назва дулеби аж ніяк не автентична назві анти.

Антами Йордан називає людність між Дністром і Дніпром: «Анти простягаються від Данастра до Данапра» (§ 35), тоді як дулебами, за літописним свідченням, звалися саме мешканці північної смуги території антив, «где ныне вельняне», бужани, жителі Верхнього Надбужжя. Це локальна, місцева назва, назва такої ж давнини, як і ті, що їх відзначено у Йордана, Прокопія, Менандра тощо...

Архаїзм назви заважає її етимологічному тлумаченню. «Назва ду[д]леби досі лишається непоясненою і дає привід для найрізноманітніших комбінацій і жодна з них не знайшла переваги»¹. Так, Брікнер намагався пояснити дулеби з дуда+литов. *laibas* «стрункий, тонкий, як дудка»². Нахгігал тлумачив цю назву як герм. *Duodl-eiba* «країна волинок», переклад слов. Волинь «волинка»³; Фасмер — як зах.-герм. *Deudo-+laifs*, пор. *Dietleip Detlef*⁴. Рудницький пов'язував з праслов. польськ. *dudlo* «труба з кори», *dudlic* «грати на якомусь інструменті, на т. зв. лігавках, трубах з деревної кори, дуже довгих і голосних»⁵.

Жодна із згаданих етимологій не є скільки-небудь переконливою. В кожній разі це не германська, а слов'янська племінна, до того ж настільки давня назва, що її важко пояснити з якоїсь історичної слов'янської мови. Вона явно сходиться до антських, а, може, навіть до раніших, ще доантських часів, поповнюючи наші відомості про лексичний склад мови тієї далекої доби.

Етроніми часто збігаються з гідронімами (*gens : flumen: locus*). Сходячи до дуже давніх часів, плн дулеби якнайкраще збереглися в топонімічних і гідронімічних назвах. В давніх писемних пам'ятках вона неодноразово засвідчена: *Doudleipa*, *Dudleipin* між озером Балатом і р. Мурою в нижній Паннонії, ad *Tudleipin* (860 p.);

in comitatu *Dudleipa* (891 p.); ad *Tudleipin* (977, 982 pp.); ad *Tudleipin* (984 p.); una *sclavensis hoba in loco Dulied* (під Брикеном, *Acta Tirolensia 1060—1070 pp.*)¹. На території Чехії відомі *Doudleby*, *Doudlebce*, *Dudlebsco*.

Свого часу М. П. Барсов, спираючись на топонімічні дані, зробив спробу так окреслити територію заселення східних дулебів: «Дулеби, — пише він, — займали верхні течії Південного і Західного Бугу, простягаючись на північний схід до області Прип'яті, де знаходяться с. Дулбунів на південь від м. Рівна, Дуліби на південний схід від м. Острога між Ганнополем і Гушею, та с. Дуліби на р. Тур'ї коло Турійська в Ковельському повіті. Західні і південно-західні розселення їх могли заходити в область Вісли і Дністра. Ми бачимо там місцевості: Дуліби на південний схід від м. Львова, між річками Зуброю і Липою, Дуліби коло річки Стрипи, на північ від м. Чорткова, Дупліски, Дубліски, на південь од цього міста, Дуліби на р. Стрії, трохи вище м. Стрия, та село Дулонбен (Дулубен) на Віслоці Віслянському на південний захід од м. Ясла»².

В басейні Прип'яті відзначені: р. Дулябня (вар. Дулеба), пр. п. Несети, пп. Ольси, л. п. Березини; р. Дулеба, л. п. Ольси, л. п. Березини. Пор. села: Дулб'є, пов. Шавельський; Дулеба (вар. Дулеби) на р. Ользі; Дуліби на північний захід від м. Острога на дорозі до поліського м. Дубровичі і Пінська та ін.³

Наявність тотожних назв на Заході і Сході дала привід говорити про примусове переселення дулебів і пов'язувати його з аварською навалюю⁴. Однак висловлювалася й інша думка. Наприклад, О. О. Шахматов відкидає подібне припущення: «Я сумніваюсь, — пише він, — щоб аварам були зобов'язані ті пересування слов'янських племен, про які дослідники роблять висновки на підставі спільних племінних назв в різних частинах слов'янського світу»⁵.

¹ Perwolf, *Afslph.*, VII, стор. 597; VIII, стор. 9; A. В r ü c k n e r, *Afslph.*, 1906, стор. 239; L. N i e d e r l e, *Slavanské starožitnosti*, t. 2, Praha, 1910, стор. 369—370, прим. 5.

² Н. П. Барсов, *Очерки русской исторической географии*, стор. 102.

³ *Stownik geograficzny*, т. II, 1881, стор. 215—218; т. VII, 1888, стор. 493; А. А. Шахматов, *Древнейшие судьбы...*, стор. 25, прим.; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, *Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья*, М., 1962, стор. 218.

⁴ Таке припущення висловлювалось неодноразово (пор. П. Шафарик, II, 364; L. N i e d e r l e, *SS*, II, 2, 370; Рудницький та ін.). «Зваживши, що племінна назва Ду[д]леби повторюється в кількох пунктах на слов'янських землях, не можна виключати можливості, що вони були розселені аварями навмисне (*celowo*); на користь цього свідчать та обставина, що тієї назви не було на землях, де не було аварів» (М. Рудницький, *Prasłowiańszczyzna...*, т. II, стор. 141).

⁵ «Так, напр., наявність дреговичів, смолян, сіверян, дулебів, з одного боку, в Росії, а з другого — на Балканському півострові, в Паннонії (сіверяни) і Чехії (дуліби) не дає підстав гадати, щоб авари переселили ці племена в деяких їх частинах зі сходу на захід, з басейну Дніпра в басейн Вардари, Струми, Дунаю, Ельби та ін.» (А. А. Шахматов, *Древнейшие судьбы...*, стор.

¹ М. Рудницький, *Prasłowiańszczyzna...*, т. II, стор. 141.

² *Slavia*, 3, 211.

³ *Slavistična Revija*, 4, 1956, стор. 22.

⁴ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I, М., 1964, стор. 551; «Назва племені ду[д]лебів виглядає цілком германською» (J. R o z w a d o w s k i, *Wybór pism*, II, Warszawa, 1961, стор. 89).

⁵ «Семантичний бік цієї племінної назви в'язався б, певно, з військовою або організаційною функцією такої труби... Щоправда, суфікс *-ев-* не засвідчений в слов'янських мовах, але суфікси *-ьв-*: *-ів-* е, напевне, пор. ст. слв. *tatъba*, польськ. *siedzuba*, тим-то можна було б припустити суфікс *-оів-* в порядку апофонічної зміни, що дало б *-ев-*, споріднені з ним *-ів-*: *-еів-* дали б слов. *-ьв-*: *-ьв-*» (М. Рудницький, *Prasłowiańszczyzna...*, т. II, стор. 141, 164).

19). Та, сумніваючись, що наявність тих же племінних назв «в різних частинах слов'янського світу» можна пояснити втручанням аварів, Шахматов разом з тим пише: «Очевидно, дуліби пішли з Волині, не витримавши аварського гноблення, і пішли вони, зважаючи на дані географічної номенклатури, на північ, в область Прип'яті і далі, в басейн Західної Двіни і р. Великої: пор. назви поселень «Дулеби», з одного боку, в області початкового їх поселення в Волині і Галичині, а з другого — в Мінській і Псковській губ. Отже, пересування одного з великих південних племен — дулібів викликано навалюю аварів» (там же, стор. 25). Навряд чи доцільніше локальну дублетність етнізмів пояснювати навалюю аварів. Не виключено, що в лісах Полісся в Надприп'яті здавна сиділи ті самі дулеби, що й на Бузі. «Повторюваність багатьох слов'янських етнізмів,— зауважує Ф. П. Філін,— викликана різними причинами». «Становлячи сама по собі цікаве явище, повторюваність слов'янських етнізмів поки дуже мало що дає для історії розселення древніх слов'янських племен» (Ф. П. Філін, Образование языка..., стор. 161).

II. ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Історично-писемні джерела в більшості пізні. До того ж вони подають не завжди те, на що ми сподівались би. Отже, доводиться звертатись до інших джерел, в першу чергу лінгвістичних, щоб у цей спосіб поповнити прикрі і разючі прогалини.

Кожен вид джерел має свою специфіку, свій обсяг, свої часові межі. Мовні джерела вносять важливі уточнення в свідчення Йордана. Так, Йордан ствердив для VI ст. н. е. поділ тодішнього слов'янства на три чітко окреслені групи — венетів, склавинів і антів з вказівкою на їх розселення в межах Дунаю — Дніпра — Вісли. Як слушно відзначив А. Майє, «знання історичних умов, в яких відбувається мовний розвиток, часто полегшує завдання лінгвіста»¹. Однак далеко не завжди з цим рахуються. Лінгвістичні концепції звичайно будуються без уваги на історичну документацію.

Р. Аванесов і П. Кузнецов, автори передмови до книги Майє, пов'язуючи спільнослов'янську мову з добою, «яка безпосередньо передуює історичному життю слов'янських племен і народностей»², зазначають: «Всі слов'янські діалекти, що згодом стали різними слов'янськими мовами, розвинулися з спільної мови — основи, яка займала обмежену територію»³. Положення про «спільну мову—основу» та її наступне розчленування загальнослов'янської мови—основи є очевидна, — пише А. Майє. — За певної доби існувала одна мова, якою розмовляв народ, що усвідомлював свою єдність... Поділ спільнослов'янської мови на різні і відокремлені мови повинен був статися незабаром перед історичною добою, яка для слов'ян почалася пізно — в VII і VIII ст.»⁴.

Тут ми опиняємося перед дилемою. Або ми визнаємо історичні дані, або ми згодимося з висловленими положеннями. В першому випадку аж ніяк не доводиться говорити про обмежену територію; в другому випадку, згодившись з тезою про спільнослов'янську мову на обмеженій території, ми змушені були б заперечити повідомлення Йордана про венетів — склавинів—антів і про те, що вони займали територію від Дніпра до Дунаю зі сходу на захід і на північ до Вісли. Кінець кінцем, для нас лишився б єдиний вихід — приєднатися до скептичного зауваження А. Майє: «Поняття спільнослов'янської мови, яким ми тут оперуємо, досить невиразне, і не може бути зведене до якого-небудь історичного становища,

¹ А. Майє, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 13.

² Там же, стор. V.

³ Там же, стор. XII.

⁴ Там же, стор. 6.

яке піддається визначенню в часі і просторі»¹. «Було б даремно локалізувати спільнослов'янську мову»².

Скептична позиція А. Мейє не є виходом. Краще відмовитись від необгрунтованих історіографічних фікцій. Територію в межах Вісли — Дніпра — Дунаю, згадану Йорданом, та від Дунаю до Меотиди, про що каже Прокопій, аж ніяк не можна назвати обмеженою. Вона визначена цілком певним часом — періодом IV—VI ст.

Для Йордана була очевидна як етнічна спільність слов'ян, так і їх тричленний поділ на венетів — склавинів — антів, на віслянську, дністрянську і дніпровську племінні групи. В свою чергу, Прокопій, спостерігаючи племінну розчленованість склавинів і антів, стверджує їх мовну єдність: «У тих і других одна й та сама мова, досить варварська» (III—VII, 14, 26).

На відміну від лінгвістів, які обминають свідчення Йордана — Прокопія, Шахматов воліє скористатися з цих свідчень. На його погляд, «анти — це східна галузь слов'янського племені, яке відокремилось на той час північно-західну галузь в особі венетів і південно-західну в особі слов'ян»³. На підставі цього Шахматов твердить: «Усе, що ми знаємо про антів, з цілковитою ясністю веде до визнання їх східними слов'янами, отже, предками руських. Щоправда, можливі припущення, що східнослов'янське плем'я антів є предком не руських, а інших або зниклих пізніше східних слов'ян, або які злилися з болгарами, але ці припущення спростовуються тим, що за історичних часів знаходимо руських саме там, де жили анти»⁴.

Аргументація, висунута Шахматовим, досить хистка і непевна. Посилання на те, що «за історичних часів знаходимо руських, де жили анти», нічого не доводить, бо східних (руських) слов'ян ми знаходимо за історичних часів не тільки в Наддніпров'ї на території антів, але й на Дністрі, де жили склавини.

Етнічні карти першої і другої половини I тисячоліття н. е. істотно відмінні. Анти — східні слов'яни лише в період IV—VI ст. Тричленний поділ на антів — венетів — склавинів не слід ототожнювати з тричленним поділом історичних слов'ян. Слов'яни зберігають свою етнічну спільність, але їх поділ згодом змінюється. За часів до VII ст. «західних, східних і південних слов'ян в етнолінгвістичному відношенні ще не існувало»⁵.

¹ А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 12.

² Там же, стор. 13.

³ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 10; «...галузь східнослов'янська [анти]...» (там же, стор. 13).

⁴ Там же, стор. 11. Пор.: «В останніх (антах) бачу предків усього взагалі руського племені. Так же дивляться О. Л. Погодін (Из истории славянских передвижений, СПб., 1901) та інші дослідники» (там же, стор. 12, прим. 3).

⁵ Ф. П. Филин, Образование языка..., стор. 181. Пор.: «Тричленний поділ історичних слов'ян на західних, східних і південних міг витворитись тільки внаслідок поступового перегрупування між VII і X ст. н. е.» (Б. В. Горнунг, Из предистории образования общеславянского языкового единства, М., 1963, стор. 4).

Від мови венетів — склавинів — антів не лишилося жодних значних решток. За браком мовної документації у нас є майже єдиний спосіб виявити сліди давньої етногеографії, межі розселення древніх народностей — звернутися до аналізу географічних назв на території між Віслою — Дунаєм — Доном.

У свій час О. Л. Погодін висловив надію, що вивчення географічних назв, зокрема назв річок (гідронімів), дасть можливість вирішити основні, досі не розв'язані проблеми етногенезу й етнічної історії слов'янства¹.

Якщо в 1901 р. О. Л. Погодін лише висловлював надію на нові обрії, що їх відкриють згодом гідронімічні студії, то через 20 років, у 1921 р. Каз. Буга в листі до М. Фасмера зауважував уже з цілковитою певністю: «Вивчення географічних назв, здебільшого водних (річок, озер), дасть багато не тільки для історії мов, але й для історії народів. На підставі річкових назв Західної Росії можна з більшою точністю, ніж раніше, встановити початкові прабатьківщини західних фіннів, балтів, слов'ян, східних і північних германців»². Сьогодні ця думка здобула якнайширше визнання³.

Змінюється людність, зазнає змін мова населення, географічні назви залишаються ті самі. Такі назви становлять собою правдивий мовний релікт, якнайкраще збережений залишок мови, якою за давнини розмовляли тутешні люди. Саме в цьому й полягає виняткова цінність топонімічних студій. Окремі назви зберігаються непорушно протягом тисячоліть.

Щоправда, при цьому виявилися певні труднощі методологічного порядку. До останнього часу панівне місце в гідроніміці займали, а до певної міри ще й нині займають прихильники т. зв. «географічного натуралізму». Географічні назви розглядаються з цього погляду як категорії фізично-географічної приналежності, прямі відображення ландшафтного оточення, того природного середовища, в якому засвідчено цю назву, хоч на сьогодні певно доведено, що р. Уж — це зовсім ніякий не «уж», р. Десна — знов же не «десна» (не права притока), а двочленний гідронім. Де-сна, як і дністрянські Липи не «липи», а двочленні назви, подібні до рн Стри-па, де друга частина сходить до балтійської лексеми з

¹ «Вивчення річкових назв могло б відкрити перед наукою зовсім нові обрії. Це вивчення... в зв'язку з історичною географією привело б до з'ясування пересувань та спадковості населення, певне, в більш позитивний спосіб, ніж це дали змогу зробити методи, застосовувані досі. З цього погляду історично-географічний матеріал, здається, ще не був досліджуваний жодного разу» (А. Л. Погодін, Из истории славянских передвижений, RR, стор. 90).

² К. Вуга, III, Vilnius, 1962, стор. 882.

³ «Топонімія становить поважне джерело, яке допомагає висвітлити розвиток мови з найдавніших часів, з'ясувати її граматичні зміни, пояснити чимало питань етногенезу нації тощо». Справа в тому, що «серед топонімів, особливо гідронімів, є багато слів, які в порівнянні з іншими власними іменами або загальними словами належать до найдавніших» (Lietuvos TSR upių ir ezerų vardynas, Vilnius, 1963 (далі — LTS — Ruev), стор. VII).

значенням «річка» (пор. д. прус. *are.*, литов. *ure*, лат. *ure*), або як с. Сміла аж ніяк не «сміла», а «піщана» (пор. литов. *smelis* «пісок», лат. *smilts* «пісок»), отже не слов'янська, за мовною своєю приналежністю, а балтійська географічна назва і т. д.

При мовознавчих студіях, при використанні географічних назв в топоніміці важить не природно-ландшафтна, а етномовна функція назви, те, що відповідна назва являє собою мовну категорію, явище мови, про яку «з інших джерел ми маємо або дуже невизначене уявлення, або зовсім нічого не знаємо»¹.

Методика топонімічних досліджень має свої особливості. Жодна назва не береться окремо, сама по собі, а досліджується в своїй груповій приналежності, в приналежності до групи назв, властивих для даного району. Відмовлення від епізодичних і часткових вивчень поодиноких, взятих ізольовано назв, є провідна вимога лінгвістичного аналізу, застосовуваного при топонімічних студіях. Назва аналізується в контексті з іншими спорідненими назвами в межах певної вужчої або ширшої локальної території. В назві підкреслюється її зв'язок з географічним простором².

Групова просторова співналежність назви є вихідний постулат, з якого доводиться починати студії. Вперше його виклав К. Буга. У згаданому листі до М. Фасмера він зазначав: «У порівняльному річкознавстві треба робити так само, як і в порівняльному словнику кожної мови. В словнику зіставляються слова, тобто загальні імена, в річкознавстві повинні зіставлятися річки з річками, тобто власні імена річок. Лише після того, як ми зіставили споріднені між собою річкові назви та визначили область географічного їх поширення, можна приступити до етимології досліджуваної річкової назви». До сказаного К. Буга додає: «Воно (порівняльне річкознавство) з'являється лише з того моменту, як починають зіставляти річкові назви з річковими»³.

У цей спосіб будується відповідний топонімічний ряд, до складу якого включаються назви, пов'язані з відповідною географічною територією. Цілком зрозуміло, що в цій нашій праці ми не зможемо охопити весь наявний топонімічний матеріал, для цього знадобилася б окрема монографія. Тут ми подаємо лише кілька екскурсів. В першу чергу ми розглянемо назви більших річок Причорномор'я, як вони засвідчені у античних авторів. Це відразу уточнить часову і просторову приналежність назв на території від Дону до Дунаю.

¹ Ф. П. Фнлин, *Образование языка...*, стор. 30.

² На це слушно вказав Ю. О. Карпенко: «В топонімічних назвах семантику начисто замінено територією». «Топонімічним контекстом є територія» (Ю. А. Карпенко, *О синхронической топонимике*, М., 1964, стор. 50, 51).

³ К. Вуга, *RR*, III, стор. 882.

Танаїс-Дон. Назви майже всіх великих річок Припонтити, півдня Східної Європи мають споріднені назви: Дон, Донець, Дніпро, Дністер, Дунай. В своїй сукупності вони утворюють спільний гідронімічний ряд з тотожною початковою частиною *дон-, дун-, дн-*.

Розгляд назв, що входять до складу цього ряду, ми почнемо з рн Дон, д. рус. Дон, грец. *Ταναΐς*, вперше відзначеної у Геродота, Страбона, Плінія (IV, 78), Мели (I, 19, 115), Лукіана (III, 372), Юлія Гонорія, Орозія, Птолемея (III, 5, 4), Йордана (32, 45), Прокція (IV, 62, 7—8).

В літературі накреслилося два протилежних погляди на взаємозв'язок між рн Танаїс і рн Дон. Мюлленгоф, Маркварт та інші тримаються думки, що це дві окремі назви і між ними немає зв'язку; Л. Нідерле, М. Фасмер вважають таке розмежування неможливим¹.

Рн Танаїс-Дон звичайно пов'язують з ірано-осетинськими апелятивами: осет. *don* «річка, вода», *dojpaq* «річковий», авест. *danu* «річка, потік», д. перс. *danuvatiy* «тече», перс. *danidan* «бігти», д. інд. *danu* жін., сер. «крапля, роса, імла», *danayati* «біжить» *dhanvati* «біжить, тече». Таку етимологію запропонував ще Потт; її повторили Вс. Міллер, Гюбшман². Її приймають сучасні дослідники, вважаючи, що посланням на ірано-осетинські апелятиви розв'язуються питання про походження і мовноетнічну приналежність назви Танаїс-Дон³.

О. Соболевський визначає рн Танаїс — Дон як сарматську. Етимологію назви він пояснював у той спосіб, що «Дон становить собою російську назву древнього Танаїса. Можна з певністю згодитись, що росіяни позичили назву від сарматів та що вона сходить до сарматської з звуком *d*, пор. авест. *danu* «річка», осет. *don* «річка»⁴.

¹ «Стародавній Танаїс є поза сумнівом сучасний Дон». L. Niedergle, *SS*, t. I, стор. 172). «Розмежування слів Дон і Танаїс неможливе, супроти Маркварта *Streifzüge* 30 дл. (пор. ще Кречмер, *Glotta*, 24, 1; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, стор. 529).

² Вс. Миллер, *Осетинские этюды*, т. II, стор. 51; *Grundriss*, 20; Нибсхт *an p.*, *Ossetica*, стор. 36.

³ «Ця назва Дон здавна зближується з осет. *don* «вода, річка» — *danu* жін. р. «річка, потік», ст. інд. *danu* жін., сер. р. «крапля, роса, імла» (J. Rozwadowski, *Studia...*, 1948, стор. 243, § 60), *danu* «річка», авест. *danu* «річка», осет. «вода, річка». Танаїс «назва р. Дон» (Геродот, Страбон), рос. Дон (з Дан) (В. И. Абаев, *Осетинский язык и фольклор*. — ОЯФ, I, М.—Л., 1949, стор. 162; *ИЭСЛОЯ*, 1952, стор. 366—367). Цей погляд поділяють В. Георгієв і М. Фасмер. «Іранського походження всі імена більших рік в Північному Причорномор'ї. Ім'я Танаїс походить з іранського слова авест. *danu* (ж. р.), осет. *don* «вода, річка» (В. Георгієв, *Исследования...*, М., 1958, стор. 254; його ж, *Българска етимология и ономастика*, Софія, 1960, стор. 25). «Дон. д. рос. Дон (СПИ). Давня назва *Ταναΐς* (Геродот, Страбон), першоджерелом якої є авест. *danu*, осет. *don*, д. інд. *danu...*» (М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, стор. 528).

⁴ A. Sobolevskij, *Einige Hypothesen über die Sprache des Skythen und Sarmaten*. — *AfsiPh*, т. XXVII, 1905, стор. 240. В пізнійшій своїй праці він ви-

Тут чимало неточностей. Ледве чи «росіяни» могли позичити рн Дон від «сарматів», до того ж немає підстав твердити, що це сарматська назва.

Деякі уточнення намагається запровадити В. І. Абаєв. Він, наприклад, заперечує генетичний зв'язок форм з *o* в рос. Дон і осет. доп. В осетинській мові, зауважує В. І. Абаєв, «голосний *o* перед новим сходить, як звичайно, до *a*, що дозволяє відтворити форму* доп. Перехід доп > доп стався не раніше XIII—XIV ст. (ОЯФ, I, 256), коли осетинський елемент масово не був уже репрезентований в Південній Росії. Тому рос. форму Дон не можна пов'язати безпосередньо з сучасним осетинським доп. Огласовка *o* в Дон відбиває, можливо, спільнослов'янський перехід *a > o*»¹.

Певне, ніхто не заперечуватиме зв'язків рн Дон з ірано-осетинськими апелятивами. Тут панує цілковита ясність і немає жодних підстав для спростувань. Інша справа, якою мірою на цій підставі можна говорити, що рн Дон за своїм походженням є іранська лексема, привнесена в Припонтиду іранцями. З першого визнання аж ніяк не витікає друге. При всій очевидній близькості рн Дон та ірано-осетинських дапу, доп таке зіставлення не може вважатись ані вичерпним, ані остаточним.

Т. Лер-Сплавінський мав рацію, коли, на відміну до інших дослідників, загально визнані іранські зближення доповнив посиланням на фракійські дані. «Рн Дон, давній Танаїс, містить той самий корінь, який виступає в першій частині рн Дністра і Дніпра: *dapa зустрічається не лише на іранському ґрунті (дапу «річка»), але також у фракійській назві: Sandanos, Σανδανος річка, коло Олінта»². В примітці до поданого тексту Т. Лер-Сплавінський докладніше висвітлює свій погляд: «рн Дон звичайно вважається іранською назвою і виводиться з іран. дапу- «річка, вода» (пор. Фасмер Iranier...). Однак цьому суперечить слов'янська вокалізація *-o-* (*допъ), незгідна з довгою іранською голосною, і нез'ясованим лишається відношення до давньої рн Танаїс, яка відрізняється від іранської форми не тільки довготою голосної *-a-*, але також глухою приголосною *t-* замість *d-* на початку. Обидві ці трудності, — говорить далі автор, — зникають, якщо за вихідний пункт взяти фракійську форму *dapo- (пор. Sap-danos, річка поблизу Олінта): коротка голосна *a* відповідає пізнішому *o* в уживаній слов'янами

словив погляд, що первісне значення рн Дон — це Dan (a) -avi- «овеча річка» (А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды. — Изв. ОРЯСл., т. XXVII, (1922), Пг., 1924, стор. 250). Це тлумачення як неслухне відкидає М. Фасмер (Этимологический словарь..., т. I, стор. 529). Своєрідну позицію посів у цьому питанні Розвадовський, який волів пояснювати грецьке *T* посиланням на кіммерійців: «Грецьке *T* Я. Розвадовський (Sprawoz d., 28, 2; RO, 2, 193) зводить до мови кіммерійців, в якій, на його думку, *t* відповідало *d*, як у вірменській і тохарській» (М. Фасмер. Этимологический словарь..., т. I, стор. 528—529).

¹ В. И. Абаев, ИЭСЛОЯ, 1958, стор. 366—367.

² Т. Лер-Сплавінський, О pochodzeniu..., стор. 62.

формі допъ, а хитання приголосного *d : t* пояснюється теж звуковими фракійськими стосунками»¹.

Зауваження, що їх виклав Т. Лер-Сплавінський, слушні. Недоречно обмежувати порівняльні зіставлення посиланнями виключно на іранський словник. Висновок, що спирається на одномовні зближення, лишається однобічним і як такий недоведеним².

Питання про етнічну і мовну приналежність рн Танаїс — Дон треба розв'язувати через вказівку на зв'язок цієї назви з іншими річковими назвами Припонтиди, адже вони утворюють в своїй сукупності суцільний взаємопов'язаний гідронімічний комплекс. Саме виходячи з цього, слід рухатися далі.

Дніпро, д. рус. Дньпръ, Дньпръ, Дньпръ, вперше згадується в анонімному Периплі [Periplus Ponti Euxini] в IV ст., грец. Δαναπρις у Менандра (Фр. 43), Феофана (IX ст.), Константина Багрянородного (De adm. imp. 8, 9, 37, 42); латин. Danapere, Danargus у Йордана (30, 35, 44, 46)³.

У Геродота й інших античних авторів засвідчена рн Борисфен⁴. Назва Борисфен, звичайно, вважається давнішою, що її згодом заступила рн Данапріс, яка в IV ст. н. е. вперше з'являється в писемних джерелах. Цей погляд, викладений К. Мюлленгофом, панує в літературі⁵. Щоправда, такий погляд не єдиний. В. Юргевич, наприклад, припускає що рн Дана-пріс — це змінена транскрипція рн Борис-тенес, Борис-танаїс з перестановкою компонентів і зміною огласовки така: дана і бор-ис: пор-ис, пр-іс: «Танаїс, Бристенес, отже Брис-танаїс, з пізнішою перестановкою Дана-пріс замість Тана-поріс, до яких належить Данастер або Данаструс і Данубіус»⁶.

¹ Т. Лер-Сплавінський, О pochodzeniu..., стор. 171, прим. 106.

² На жаль, Т. Лер-Сплавінський своє посилання на фракійські збіги розглядає як свідчення про «сліди осадництва фракійських племен, які, мовляв, зустрічаються на території давньої боспорської держави на північному боці Азовського моря» (там же, стор. 171, прим. 106). Тим часом йдеться про інше, а саме про те, що давня мова борисфенітів в Припонтиді зберігала зв'язки не лише з іранськими мовами на сході, а й з мовами народів, що сусідили з борисфенітами на заході, на південь від Дунаю.

³ «Скіфія тягнеться до рік Тіри, Данастра і Вагосолі, до найближчої з них Данапра та до гори Тавра» (30); «Анти від Данастра простягаються до Данапра» (35); «від Борисфена ріки, яку місцеві жителі звать Данапром» (44); «Данапер, породжений великим болотом, виливається (з нього) немов з материни утробы» (46).

⁴ У Геродота IV, 47: «...п'ятигірловий Істр, за ним Тіріс (Τορρες), Гіпаніс, Ворисфенес, Пантікапес, Гіпакір, Геррос, Танаїс» (SC, I, 22).

⁵ К. Müllenhoff, Deutsche Altertümer, т. III, Berlin, 1882, стор. 30. Посилаючись на Мюлленгофа, Ф. Браун пише: «Як пояснити той факт, що нові назви Дністра, Бугу, Дніпра вперше з'являються в IV ст. н. е., тоді як до цього панували виключно скіфські імена Тірас, Гіпаніс, Борисфен?» На це вказав ще Мюлленгоф (ДА, III, 30). «Зміна в географічних назвах завжди передбачає зміну населення», — робить висновок Ф. Браун (Разыскания..., СПб., 1899, стор. 80).

⁶ В. Юргевич, О именах иностранных городов северного побережья Понта Евксинского, т. VIII, Одесса, 1872, стор. 12.

На жаль, це лише припущення, хоч і дотепне. З ним можна згоджуватись або не згоджуватись, його можна приймати або не приймати, але при всьому тому воно свідчить, що наявність двох паралельних назв Данапріс і Борисфенес може бути пояснена без протиставлення «старих» і «нових» назв і без посилання на «зміну населення».

З цього погляду надзвичайно цікаве свідчення Йордана, за повідомленням якого рн Данапр була місцевою назвою. «Ріку Борисфен», — каже Йордан, — «місцеві жителі (ассолае) звуть Данапром» (44)¹. Лінія розмежування, накреслена Йорданом, ясна. Він не каже, що рн Данапр є нова назва, як це гадає К. Мюлленгоф. Для нього це назва, яку вживає тубільне населення, в протиставленні рн Борисфен. За контекстом фрази, побудованої Йорданом, місцевій назві протистоїть не місцева назва, назва вживана чужоземцями. Згідно з припущенням В. Юргевича, рн Борисфен є та сама назва, що й Данапріс, в переробці, запровадженій місцевими греками-ольвіополітими, з перестановкою частин і з заміною *m : d* і *b : n*.

На черзі питання про етимологічний зміст назви. В літературі робилися різноманітні спроби з'ясувати етимологію рн Данапріс. Почнімо зі спроби О. І. Соболевського. Вказуючи на двочленність назви, він запроваджує вставку -і- і в такий спосіб відтворює праформу *dana + -irg-*, що дає йому привід зіставити штучно відтворений ним *-irg-* з рн Ібр. «Написання Данапріс, у відповідності з д. рос. Дьнѣпръ, Дьнѣпръ відображає сарматську форму *dana + -irg-*, пор. другу частину з рос. Ібр (річка на Волині)»².

Етимологію рн Данапріс в інтерпретації Соболевського підтримав Т. Лер-Сплавінський. В першій частині назви він так само виділяє корінь **dana-*, а в другій частині **ir-go*. Як і Соболевський, Лер-Сплавінський пов'язує **ir-go*, ніде документально нефіксоване, з назвами річок Ібр, л. п. Тетерева, п. п. Дніпра, Ібар, л. п. Морави, п. п. Дунаю (в Югославії), Ібър, один з трьох струмків, що з них постає Мариця (на схилах гір Рила в Болгарії)³. Наявність схожих назв в балканській гідронімії дала підставу Т. Лер-Сплавінському заперечити ірано-сарматське походження назви Данапр і відстоювати натомість фракійське: «На користь фракійського, а не сарматського характеру, — зауважує він, — говорить зв'язок з назвою Ібар та Ібр, які виступають на Балканах, куди ніколи не досягали елементи іранські»⁴.

¹ В своєму коментарі до «Гетик» Є. Ч. Скржинська слушно підкреслює «важливість слів Йордана, що Данапр — місцева назва, якої вживають місцеві жителі» (Йордан, Гетика, стор. 226, прим. 139).

² А. Sobolewski, Einige Hypothesen..., 27, стор. 243; пор. А. Г. Преображенский, Этимологический словарь..., стор. 186.

³ Т. Lehrg-Spławinski, O pochodzeniu..., стор. 61—62, § 5.

⁴ Там же, стор. 170, прим. 105. Пор.: «Марица-Ібър. Мариця довжиною 272 км. За давнини відома під назвою «Езрос», згадується вперше у Алкея (VI ст. до н. е.), у Геродота, Евріпіда (V ст. до н. е.) тощо, збереглася й досі в назві верхньої течії р. Ібр. Ця назва відповідає с.-хорв. Ібар, притоці р. Мора-

На тих самих позиціях стоїть Каз. Мошинський. Він погоджується з аналізом Соболевського — Сплавінського, але Іпр розчленовує на два члени Іп-р, Іп-ро, зіставляючи Іп- з рн Іпа, лівої притоки Прип'яті (коло Мозиря), та з рн Іпуть, лівою притокою Сожу (коло Гомеля)¹.

Я. Розвадовський і М. Фасмер поставилися критично до конструкції, побудованої Соболевським — Лер-Сплавінським. Вставку -і- і посилання на рн Ібр Розвадовський оцінив як «цілком безпідставні». Назва Дьнѣпръ, очевидно, складна, але ніщо не зобов'язує нас розглядати другу частину як *-irgo-* або *-ibgo-*². «Тлумачення, що виходить з *Danu + irgo* лише форму *Δαναπρις* без пояснення», — зауважує М. Фасмер³. Рн Ібр не характерна для гідронімії Припонтиди. Якщо ця назва й засвідчена в Наддніпров'ї як притока р. Тетерева, то лише як поодинокий випадок. До того ж — і це головне — другий член рн Дніпро — *пр.* — *пер*, аж ніяк не збігається з рн Ібр, для якої властива приголосна *b* і початкова голосна *i*.

Іншим шляхом пішов П. Кречмер. На його думку, рн Дніпро сходить до балкано-скіфського словосполучення *Dana-ara* в значенні «задня річка» (Дністер, мовляв, «передня річка»), відповідно до д. інд. *aragas*, авест. *araga-* «задній, більш віддалений»⁴.

Етимологію того ж типу, що й Кречмер, запропонував В. І. Абаєв. Якщо Кречмер посилався на іранський апелятив *araga* «задній»,

ви в Югославії, і укр. Ібр, притоці р. Тетерева в Північній Україні (поблизу Києва), болг. Ібр, с.-хорв. Ібар, укр. Ібр. і фрак. «Езрос», походить з іє. *eibhros* «сприскувач» (Bezpritzer). «...Георгій Акрополіт (1217—1281) пише, що ця ріка називалася в верхній течії «Езрос, а в нижній — Мариця» (В. Георгієв, Българска етимология..., София, 1960, стор. 26—27; його ж, Исследования..., стор. 121).

¹ K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław—Kraków, 1957, стор. 149—150.

² Jan Roswadowski, Studia..., 1948, стор. 245.

³ M. Vasmer, Iranier..., 1923, стор. 66. Так само Фасмер відкидає й інше пояснення Соболевського: «Не більш переконлива гіпотеза Соболевського про скіф. *Danapris* «рвучко, дуже текучий» (Левенталь, WuS., 10, 143)» (М. Фасмер, Этимологический словарь..., I, стор. 518).

⁴ P. Kretschmer, Zum Balkan-Skythischen Glotta, 1936, т. XXIV, стор. 11 дл. Цю етимологію приймає В. Георгієв: «Ім'я Данапріс походить з іранського **danu* — *araga* «задня, віддалена (потойбічна) річка» або ж з іран. *arag* «водна глибина», пор. осет. *dan-arǝ* «глибока річка» (В. Георгієв, Исследования..., стор. 254). Пор.: «Ця назва (Дніпро), відома з IV ст. у формі *Δαναπρις*, найкраще пояснюється з іранської, пор. осет. *don* «вода», авест. *araga* «задній, більш віддалений» (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 224). Натомість М. Фасмер оцінив етимологію, якою виступив П. Кречмер, як «привабливу, але не позбавлену труднощів» (М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, стор. 518). Той ж думки дотримується Т. Лер-Сплавінський. Пор.: «Пояснення назв Дніпра і Дністра, яке дав Кречмер, незадовільне, оскільки не з'ясує в достатній мірі спосіб слияния *b* в слов'янських формах» (Т. Lehrg-Spławinski, O Pochodzeniu..., стор. 170—171, прим. 105).

то Абаев наводить осет. агf «глибокий». «Данапріе... розкладається на dan + arg, де в другій частині — скіфському агр в Αρτοζαϊς ім'я одного з скіфських родоначальників» і осетинському агf — «глибокий» відповідає dan + arg «глибока річка»¹.

Визнаймо, що жодна з поданих етимологій не є переконливою. Спроба з'ясувати ландшафтно-фізіографічне значення рн Данапріс як «задньої» або «глибокої», з посиланням на іранські апелятиви, не принесла розв'язання. В свою чергу, посилання на Ібр або Іпуть замість того, щоб з'ясувати питання, лише ускладнило і заплутало його.

При кожному зближенні треба домагатись послідовності зіставлень, почавши з місцевих гідронімів. Немає жодного сумніву, рн Дніпро, Дънѣпръ, Δαναπρις, Danaprus, Danaper — двучленна назва. Перша частина -дана- відокремлюється з усією очевидністю при зіставленні з іншими назвами річок Припонтиди: Tanaïs, Dana-ster, Dana-str-us, Δανα — στρις, Дънѣстръ, Δουναβρις, Доуна-въ. В цей спосіб з'ясовується також і друга частина назви Δανα-πρις, -pr-us, -per, -prъ². Цілком очевидно, що етимологію другої частини назви треба досліджувати в той же спосіб, що й першу, тобто через притягнення інших споріднених назв в місцевій гідронімії Припонтиди. Цей ряд з основою -пар-, -пор-, пр-. репрезентований досить виразно, хоч і меншим числом назв, як-от: Поріт, Пората—Пиретос—Прут, Напаріс(Геродот IV, 48), плн паралати тощо. Про це в дальшому ми говоритимемо окремо.

Дністер, д. рус. Дънѣстръ; Тіріс у Геродота (IV, II, 47)³; Ті-

¹ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор..., стор. 162, 235; «Днепр — dan-arg, осет. dop-agf «глибока річка», див. danu» (там же, стор. 154). «Що ж являють собою другі частини Apr, Astr? Лише Apr ми наважимося пояснити з скіфо-осетинської. Давньоосетинська * arg за законами осетинської історичної фонетики повинно дати послідовно agr- і agf-. Останнє слово ми справді маємо в осетинській мові, і значить воно «глибокий». Ця назва могла бути привласнена Дніпру, бо він справді значно глибший, ніж сусідні річки» (там же, стор. 236). Agf «глибокий», «глибина»... Можливо, з ar-га від ar — «вода», первісно «водна глибина», а потім взагалі «глибина», «глибокий». Пор. скіф. Dan-Arg (Δαναπρις) «Дніпро», буквально «Річка» (dan). «Глибока (arg)» (В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М., 1952, стор. 58).

² Пор. «Литовські топоніми Dniepras, Doniepras, Daneprelis, Duprepras («луг»), можливо, постали з різних варіантів рн Дніпро. Можливо, що рн Dniepras, Doniepras тощо є рефлексії тих далеких часів, коли балти жили на широкій території басейну верхнього Дніпра» (А. Ванагас, Относительно происхождения названий литовских рек Dunojus и Dniepras. — Lietuvių kalbos leksikas raida, Vilnius, 1966, стор. 180, 182).

³ Перераховуючи річки Скіфії, Геродот називає: «п'ятигірлий Істр, потім Тіріс (Τορις), Іпаніс, Борисфен» (IV, 47, 2). Пор. також згадку про р. Тіріс у Геродота (IV, 11). Еллінів, що мешкали в гірлі Тіріса (Дністра), Геродот називає тірітами (Τιριται) (IV, 52).

рас у Страбона (VII, 3, 14)¹; Тіра у Плінія (IV, 82)²; Тіріс у Овідія³; у Амміана Марцелліна (XXII, 42)⁴; у Птоломея (X, 7); у Стефана Візантійського: «Тіра — місто і річка Евксинського Понту» («Етніка»)⁵.

В пізніших літературних пам'ятках замість назви Тіра, Тірас засвідчені назви Дністра в таких варіантах: Danastius у Амміана Марцелліна (XXI, 3,35)⁶; Danaster, Danastrus у Йордана (30, 35)⁷; Δαναστρις у Феофана, Кедрена, Константина Багрянородного; Danast у Абу Мусліма.

Рн Дністер на слов'янському ґрунті не етимологізується. В слов'янських мовах історичної доби вона не знаходить собі належного етимологічного пояснення. Тим-то насамперед слід з'ясувати структуру цієї явно двочленної назви. В Юргевич першу частину назви відтворює як tana-, другу як -istros. Такої ж етимологічної характеристики дотримується О. І. Соболевський. Перша частина назви, на його думку, становить собою апелятив dana- в значенні «річка». Другу частину, посилаючись на «слов'янську форму» Днѣстръ, де з -ai-, він реконструює в сполученні з першою, як dana + istr. Друга частина — власне ім'я, те саме, що скіфське Ιστρις (Дунай), рос. (від сарматів) Істр (річка в Московській області), пор. ст. інд. is-iga «дужий, свіжий», гр. ιερος⁸.

П. Кречмер в тлумаченні рн Дністер повторює пояснення, яке запропонував для рн Дніпро: «Danu-paz-dyo «ближча річка» (пор. авест. pazdyo «ближче», нов. перс. pazd «близко», д. інд. pediyas «ближче») на відміну від «більш далекої річки» (див. Дніпро)⁹.

¹ «...від Істра до Тіри (επιΤοραυ) тягнеться пустеля гетів» (Страбон, Географія, VII, 3, 14).

² «За Істром... славетна річка Тіра (clarus amnis Tyra) відповідно до назви якої зветься місто, яке давніше звалось Офіусою. На цій же річці великий острів заселяють тірегети» (Пліній, Historia Naturalis, IV, 82; SC, I, стор. 172). Отже, Пліній називає місцевих жителів «гетами Тіри». Тірегети — це гети, що мешкають на р. Тірі.

³ «Nullo tardior amne Tyras» (Овідій, Ex Ponto, 4, 10, 50).

⁴ До Ахіллового бігу «найближче місто є Тіра (civitas Tyros), яке зростає річка Тіра (fluvius Tyras)» (Амміан Марцеллін, XXII, 8, 41, стор. 329).

⁵ Дозволимо собі включити в цей список назву Дністра Трулл, наведену у Константина Багрянородного в 38 розділі в числі 5 річок, згаданих ним як печенізькі: Варух — Дніпро, Кубу — Буг, Трулл — Дністер, Брут — Прут, Серет. Пор. у Фасмера: Сер.-гр. τρουλλος (Констан. Багрянородний) італ. Turlo (XIV ст.), тур.-араб. Turla «Дністер» є перетворення вищенаведеної форми в тюрк. мовах, можливо, це тур. Turla suju за співзвуччям з сар. turla «вигін, пасовище», тел. алт. «turlu — те саме» (М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, стор. 519).

⁶ «ad amnem Danastium», «prope Danasti margines» (Амміан Марцеллін, XXXI, 3, 5, 35).

⁷ В. Юргевич, О именах..., т. VIII, стор. 12.

⁸ А. S o b o l e v s k i j, Einige Hypothesen..., т. 27, стор. 242—243; його ж, РФВ, 64, стор. 186. «Назва Дунаю і Дністра — одна й та сама» (його ж, Русско-скіфские этюды.— ИзвОРЯС, XXVII, 1922 (1924), стор. 259); рн Істра Московськ. обл. «така близька до древньої назви Дунаю і Дністра, що ледве чи може бути відокремлена від неї» (там же, стор. 262).

⁹ Р. K r e t s c h m e r, Glotta, 24, стор. 11. До Кречмера приєднується В. Георгієв: «Назву Данастіус (Амм. Марц.), Данастер (Йорд.), Данастріс (Фео-

Лінію подібних апелятивних зближень підтримав Левенталь: Dan-asras «що швидко стримує» (з латин. aser, слов. острь)¹.

М. Фасмер в своїй праці «Іранці в південній Росії», визнавши, що тлумачення рн Дністер «надто важке», обмежився посиланням на Соболевського, Томашека в Pauly-Wissowa, IV, 2099, і Міннза, 38. З свого боку він висловив припущення, що назва має гібридний характер: «Якщо друга частина є неіранська, то можна припустити гібридне утворення на зразок іспан. Guadiana, Guadalquivir»².

Т. Лер-Сплавінський зайняв компромісну позицію. Він приєднався до Соболевського, але з деякими критичними зауваженнями. Рн Дністра, «праслов.* dъnestrъ-*duno-istro являє собою складне утворення, друга частина якого ідентична з назвою*istro-, а перша має той же корінь, що є в іран. dānu «річка», осет. don «вода», відомий нам з рн Дону»³. В «Примітці» Лер-Сплавінський зазначає: «На складний характер назви Дністра першим звернув увагу О. Соболевський, визнаючи її неслухно за сарматську [отже іранську], де розвиток групи sr-str виключає іранське походження. Натомість слухною є його поправка Danastris у Константина Багр. на*danaistr-. На користь графічної вставки -i- говорить той факт, що, зрештою, та назва виступає завжди як тема на -o-, пор. слов. Дънѣстръ, лат. Danastrus (Йордан)»⁴. Разом з тим він додає: «Що корінь в першій частині *dana- був відомий на фракійському ґрунті, а не тільки на іранському, доводить певна фракійська назва Jan-danos (річка поблизу Олінта, пор. J o k l, ERL, XIII, 287); так само немає підстав вважати, за Фасмером, цю назву ірано-фракійською vox hibrida»⁵.

Так виглядає перебіг етимологічних тлумачень рн Дністер. Підсумовуючи все це, М. Фасмер приходить до невтішного висновку, що назва лишилася «непоясненою»; тлумачення Соболевського і Левентала він вважає «зовсім непереконалим». Про етимологію, висунуту Кречмером, він зазначає: «Трудність при цьому становить е (згідно з Кречмером, з осет. oe), а також e, поява якого під впливом назви Дніпро мало ймовірна»⁶.

фан та ін.) слід тлумачити як іран. *dānu-pazdu «ближча (по цей бік) річка», в протилугу Данасріс» (В. Георгієв, Исследования..., стор. 254; його ж, Българска етимология..., стор. 260).

¹ Wörter und Sachen, 10, стор. 143.

² M. Vasmer, Iranier..., стор. 62—63. Він так само вважає «загадковим звукове відношення до слова Дънѣстръ. Пор.: Ветег, Pauls Grundriss, III², 781» (там же, стор. 63).

³ T. Lehrg-Spławinski, O pochodzeniu..., стор. 61.

⁴ Там же, стор. 169, прим. 104.

⁵ Там же, стор. 170, прим. 104.

⁶ М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, стор. 518—519. Конструкцію Соболевського: іран. dānu- + стръ Фасмер оцінює як «непевну» (M. Vasmer. ERL, т. XII, стор. 246).

Причина мало ймовірності запропонованих етимологій є в даному разі та сама, що і в попередньому випадку з рн Дніпро,— порушується основна вимога: при зіставленнях треба зберігати не тільки фонетичну тотожність, а й територіально-просторову та номенклатурно-лексичну, перш за все зіставляти гідроніми з гідронімами в межах даної територіальної смуги. Довільність в цих пошуках не припустима. Пор. Dana-strus, Dana-prus; Dana-ster, Dana-per; Δανα-στρις, Δανα-πρις; при зміні d : t — Ταναϊς; при зміні a : o — Дон, Донець.

В рн Дністер, як і в усіх інших назвах більших рік Північного Причорномор'я, перший член виступає однаково при латинській і грецькій транскрипції як dana-, другий як -ster, -str-us, стр-цс.

У світлі цих зближень відпадає праформа *dana- + -istr. Вставка графічного -i-, як і псилання на балканський Істр, та згадка про р. Істру Московської області — найбільш вразливі місця тлумачення, висунутого В. Юргевичем та повтореного О. Соболевським і Т. Лер-Сплавінським. М. Фасмер мав рацію, відмовляючись прийняти як цю реконструкцію, так і посилання на -asras-, -aser-, остръ у Левентала або -pazdu у Кречмера.

Зіставляючи другу частину в рн Дністер-стер, -ster, -strus, стр-цс з річковими назвами в межах Наддністров'я, ми переконалимося, що значна кількість лівобережних і правобережних приток в верхів'ях Дністра зветься с т р и я м и: р. Стрвях [вар. Стрвях, Стривець, Стривець, Стривець, поль. Strwiaż] л. п. Дністра; р. Стривники, л. п. Пастевника, л. п. Ясенки, п. п. Стрвяха, л. п. Дністра; р. Струга, л. п. Стрвяха, л. п. Дністра; р. Стронавка, л. п. Бистриці Тисьменицької, п. п. Дністра; р. Стриня, л. п. Черхавки, л. п. Бистриці Тисьменицької, п. п. Дністра; р. Стрий, п. п. Дністра; р. Стрипа, л. п. Дністра.

Отже, рн Дністер це зовсім не «ближча річка», як вважає П. Кречмер, і не «та, що швидко тече», як обстоює Левенталь. Традиційна історіографічна тенденція шукати для гідронімів іранських апелятивних аналогів не знаходить для себе ствердження. Рн Дністер являє собою двочленну назву типу «річка + річка» (flumen + flumen).

При цьому варто звернути увагу ще на один момент. Схрещення двох гідронімічних рядів, одного з дана і другого з -стр-, при двочленному складі рн Дністер відповідає зональному розчленуванню двох територій Півдня і середньої смуги Східної Європи. Для Припонтиди характерні гідронімічні назви з дана, для верхньої течії Дністра — річкові назви на зразок Стрий або Стрвях з суфіксом -j або -v¹.

¹ До речі, слід вказати на спорідненість гідронімів в двох територіально суміжних областях — в Наддністров'ї і Надприп'яті. Р. Стрипа, ліва притока р. Дністра, в своїх верхів'ях зближується з верхів'ями р. Стри, правої притоки р. Прип'яті, що з півдня на північ перерізає Волинь і зв'язує басейн Дністра і Дніпра.

В подвійному розчленуванні річкової назви Дністра немає нічого виняткового. Річки з подвійними назвами зустрічаються неодноразово. Як свідчить Страбон (початок I ст. н. е.), Дунай в своїй нижній течії мав одну назву й іншу — в верхній: «Верхні частини цієї ріки від джерел до порогів, де ріка тече переважно через Дакію, називали Данувієм; частину поблизу Понту, в області гетів, звать Істром»¹. Свідчення Страбона надзвичайно яскраве. Просторове розмежування окремих частин в складних двочленних гідронімах збігалось з племінним. Річка називалася по-різному в залежності від того, на якій племінній території вона протікала. Ця обставина дозволяє зробити дальший крок в наших етногенетичних студіях, де ми не маємо будь-яких інших відомостей.

Нам невідомо, де саме проходила межа між південною територією з гідронімом *dana-* і територією Середньої Європи, де переважно були поширені гідроніми з основою *-стр*. Цього ми не знаємо, як нічого не можемо сказати про хронологічне датування такого розмежування. Якщо зважити, що в гідронімії зберігаються сліди давньої етногеографії, відображення племінного розселення давніх часів, і скористатися з повідомлення Йордана, що в верхів'ях Вісли жили венети, а нижче їх од верхів'їв Дністра, в Карпатах до Чорного моря і Дунаю, сиділи склавини, то ми змушені будемо визнати, що в першій половині I тисячоліття подібне територіально-племінне розчленування ще існувало.

Рн Тіра, Тіріс — Дністер. В античних джерелах Дністер звичайно зветься Тіра, Тіріс. Перше, ніж перейти до етимології цієї назви, слід торкнутися питання про семантичні зв'язки типу: «топікон: етнікон», «територія: плем'я», «річка: рід» (*flumen: gens*). Як зазначає Ф. Енгельс, за первіснообщинної доби «власна територія і власне ім'я» характеризували кожне окреме плем'я. «Плем'я і діалект по суті збігаються»². Ось засади, які дозволяють зрозуміти семантичні зв'язки етно- і топонімічних назв. Власне ім'я племені поширювалося на назву племінної території. Назва ріки збігалася з назвою селища і назва селища відповідала племінній назві.

Античні джерела якнайкраще стверджують це явище — збіги назви племені і території. За свідченням Юстиніана, істри (*Histri, Histrogum gens*) звалися так іменем ріки, «за назвою ріки» (*ex vocabulo amnis*), (XXXII, 3, 15). У Помпонія Мела аналогічні відомості наводяться про р. Асіак і тамтешніх мешканців асіаків: «Асіак найближчий [до Гіпаніса], тече між калліпідами і асіаками»; «останніх (асіаків) від істрійців відокремлює Тіра» (II, 7). Одноіменність ріки і мешканців р. Асіак фіксує Пліній. Між Тірою і Борисфеном, зазначає він, живуть «асіаки, однойменні річці» (*Asiaci*

¹ Те саме повідомлення (Птолемей, III, 10, 1). Аналогічні відомості подають Пліній і Помпоній Мела (II, 9).

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 72.

cognomines flumini) (IV, 82). Особливо виразно відзначив Пліній збіг назви ріки і племені для Борисфена: «*flumen Borysthenes lacusque et gens eodem nomine*» (IV, 82). За Помпонієм Мелою: «Борисфен омиває плем'я свого імені» (*gentem sui nominis*). Наведених прикладів цілком досить, щоб переконатись в законності відзначеного тут семантичного збігу «рід-ріка»¹.

В світлі цих даних постановка питання про тотожність племінних і річкових назв набуває ясності. Про ріку Тіру Геродот писав: «Ріка Тіріс (*Τυρῆς*) тече з півночі... В її гирлі живуть елліни, які зуться тірігетами» (IV, 51). Те саме свідчить Пліній: «Славна ріка Тіра... На цій річці великий острів, де живуть тірагети» (IV, 82). Свідчення про тотожність цих назв ми знаходимо у Амміана Марцелліна. Він вживає означень: *civitas Tyros, fluvium Tyras* (XXII, 8, 41).

Якщо, за свідченням Страбона, Данувій в його нижній течії «поблизу Понту, в області гетів, зуть Істром», то, згідно з Геродотом і Плінієм, Дністер звали Тірою, «де живуть тірагети».

Як і в інших випадках, рн Тіра пояснюється звичайно з посиленням на іранські апелятиви. Ф. Брун пов'язував рн Тіра з новоперс. *tir* «стріла»². О. І. Соболевський посилається на «давньобактрійську і разом давньоперську» назву народу *Tura*³. М. Фасмер, а за ним В. Абаев і Т. Лер-Сплавінський вказують на курд. *tir* «дикий», «неприборканий», іран. *turas* «швидкий»⁴.

З спростуванням етимології *Τυρῆς* іран. *tura* виступив А. О. Білецький. В подібному зіставленні «відповідність грец. та іран. *и* викликає сумнів», — каже він. Отже, на його думку, назва р. Тіри є неіранська, а «доіранська»⁵. З цим застереженням слід погодитись.

¹ Іноді трапляються винятки. Так, наприклад, Помпоній Мела, назвавши р. Гіпаніс, згадує каллілідів — плем'я з іншим ім'ям, ніж назва річки, де жили калліліди. Лишається припустити, що або ріка, або плем'я звалися якимось інакше.

² Ф. Брун, Черноморье, т. II, 1880, стор. 163.

³ «Певне, *Tura* лежить в основі назви європейського племені *Tiragetiv* або *Tirangetiv, Tirpergetiv, Tirigetiv*, що сходять до давніших *Turakata, Turikata*... Воно ж може лежати так само в основі іншої назви цього ж або сусіднього і близького спорідненого племені, в передачі Геродота (IV, 6) *Τρασπίς* (*Τρασπίς*) в найдавнішій скіфській вимові *Tur-asr-* «гонщики коней». Окрім того вживається як назва р. Дністра *Τυρῆς* (у Геродота) (А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды..., стор. 5).

⁴ М. V a s t e r, Iranier..., стор. 61. «Давньою назвою Дністра було *Τυρῆς* (Геродот), *Turas* (Страбон) з іран. *turas* «швидкий», *nullo tardior Tyras* (Овідій, *Ex Ponto*, 4, 10, 50; М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, стор. 519); «*turá-* «швидкий», «дужий», д. інд. *turá-*, перс., курд. *tur* «ярый»: *Turas, Tyrῆς* «давня назва Дністра» (Геродот та ін.), власне «швидка» (Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, 61»; В. И. Абаев, ОЯФ, I, стор. 185, 195).

⁵ А. О. Білецький, Проблема мови скіфів.— «Мовознавство», 1953, кн. XI, стор. 80.

Індо-іранські мови не дали скільки-небудь переконливих аналогій, зокрема в гідронімії. Лишається звернутись до балтійських мов, де ми знаходимо: литов. *tygas* «пуща, болото, мочара»; *tygas* «незарослий, чистий (від дерев), пустельний, дикий»; *tyrus* те саме; *tygube*, *tygumas* «пуща, пустеля, степ»; *tirelis tyguliai* «глибоке і велике болото». Пор. лат. *tirelis*, *tirulis* «болото, болотяний луг», *tirums* «поле», *tiriba* «чищоба», *tirs* «чистий, очищений від лісу»¹. Пор. в гідронімії Литви: *Tyrelis upelis*, *Tyrelis*, *Tyrapelis*, *Tyrapis*².

Наприкінці нашого екскурсу про рн Дністер варто побіжно торкнутися одного дискусійного питання: Йордан (249) згадує назву ріки Ерак, на якій ватажок гуннів Барамбер пушеною стрілою забив ватажка готів Вінитарія. Є. Ч. Скржинська, коментуючи це повідомлення, висловила таке припущення: «Річка Ерак, відповідно до ходу подій, ймовірно, є Нижнім Дніпром»³. Таке припущення могло б здатися більш-менш правдоподібним, якщо б у Птолемея ми не знайшли відповідної назви міста Еракт: «По Дністру міста зазначені в такій послідовності: Еракт, Вівантарій, Клепідава, Метоній, Карродун». Якщо це зіставлення виправдане — назва міста Еракт відповідає назві р. Еракт, тобто, іншими словами, місто знаходилося на річці того ж імені — то, очевидно, цим з'ясується, як напрямком походжу готів проти антів, так і місце, де готи зазнали остаточної поразки від гуннів. Вінитарій рушив на антів не на північ по Дніпру, а на захід і дійшов до Дністра. Тут на р. Ераці, притоці Дністра, він і загинув.

Р. Дунай, ст. слов. Доунавь, Доунай, болг. Дунав, серб. Дунаво, чеш., польск. *Dupař*, рос.-укр. Дунай. У Цезаря *Danuvius* (Bell. Gall., 6, 25), у Помпонія Мели (II, I, 3; III, 3), Саллюстія (фр. III, 55), *Danubius*, у Овідія, *Danuv* у Плінія (IV, 79). *Hister fluvium est Scythiae, qui et Danubius nominatur*, Мавр Серв Гонорат (III, 350), *Danubius* (Йордан, 33), Страбон (VII, 3, 12), *Δαουβρις η Δαουσις, Ιστρος παλαι Ματονας καλοουμενος* (Стефан Візант.); д. в. нім. *Tuopaha*, сер.-нім. *Tuopouwe*.

Прихильники іранської гіпотези розглядають рн Дунай як гідронім ірано-осетинської мовної приналежності, відповідно до авест. *danu* д. інд. *dhan-*, *danu*, осет. *don*.

Зв'язок з іранськими апелятивами не підлягає сумніву, хоч це й не дає підстав говорити про іранське походження рн Дунай або посилається на міграційні рухи іранських племен, які, мовляв, принесли в Наддунав'я цю назву, як це обстоює більшість дослідників.

До речі, припущення, ніби ця назва була привнесена внаслідок

міграційних рухів іранців, суперечить свідченням античних авторів. Останні стверджують, що в своїй нижній течії ріка називалася Істром і лише в верхній — Дунаєм, де іранців або іраномовних племен, розуміється, не було.

Дунай — велика ріка, «*magnus ipse Danubius*» (Йордан, 33), в своїх верхів'ях тече по землях германців і кельтів. Для обгрунтування кельтської гіпотези посилаються на ір. *danu* «дужий, міцний» і *dán* (род. *dana*) «мистецтво».

К. Мюлленгоф (AfsIPh, I, 290, ДА II, 362) накреслив германський аспект в постановці проблеми. Цього погляду дотримуються Ст. Младенов, М. Форстер, А. Стендер-Петерсен, М. Фасмер¹. М. Фасмер пише: «З *Danuvius* (Δαουβριος) походить герм. *Donawi*, яке засвідчене як гот. *Δουναβρις* у Цезаря Назіанського. Лише через германське посередництво пояснюється слов'янська форма Доунавь»².

Докладно виклав цю теорію кельтського походження рн Дунай і германського посередництва О. Л. Погодін³. Те саме каже К. Буга⁴. П. Скок заперечує викладену теорію. Він вважає, що припущення про германське посередництво — грец. *Δαουβριος* і герм. *Donawi*, гот. *Δουναβρις*, слов. *Dunavo* — зайве. Згідно з П. Скоком, усе обмежується метатезою **Danuv* > *Dunav*. Посиланню на готів він протиставляє вказівку на вплив романізованих фракійських племен, предків пізніших румун⁵. На цей виступ П. Скока не забарився відгукнутися М. Фасмер. Він слушно відкинув можливість

¹ С. Младенов, Старите германски елемента в славянските езици.— Сборник на народни умотворения, наука и книжнина, XXV, Софія, 1909, стор. 22; М. Förster, Zum Donau-Namen.— ZfsIPh, I, 1925, стор. 1—22; I, 1925, 3-4, стор. 418; А. Stender-Petersen, Slavisch-germanische Lehnwortkunde Göteborg, 1927, стор. 341; М. Vasmer, Iranier..., стор. 60.

² М. Vasmer, Iranier..., стор. 60. Пор.: «Позичено через готське **Donawi* з кельт.-латин. *Danuvius* (Цезар)» (М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. I, стор. 552). «Рн Дунав, імовірно, через готське посередництво (гот. *Donawi*) сходить до давньої форми. *Danuvius* (*Danubius*) назва вважається кельтською» (Вл. Георгиев, Българска етимология..., стор. 25). Те саме твердить Л. Нідерле: «Назва Дунай — чужого, неслов'янського походження. Припускають, що слов'яни засвоїли кельтську назву, яку було передано їм германцями (гот. *Donavis*, *Donavia*)» (Л. Нідерле, Славянские древности, стор. 30, прим. 3). Не відходять від даного погляду і Топоров — Трубачов. На їх думку, «значне поширення цього гідроніму можна розглядати як вторинне перенесення назви р. Дунай, яке пояснюють через гот. *Donawi* з кельтсько-лат. *Danuvius* (REW, I, 380, дл.)» (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 224).

³ «Германці позичили назву цієї ріки від кельтів і по-своєму передали кельтське *a* через *o*, яке потім обернули в *u*... Слов'яни засвоїли цю назву за доби германського впливу на них, коли довге *o* вони передавали по-своєму через *u*, звідки пояснюється форма Дунав і потім Дунай» (А. А. Погодин, Из истории славянских передвижений, стор. 86).

⁴ К. Буга, RR, III, стор. 498.

⁵ P. Skok, Slavia, VII, 1929, стор. 721—731.

¹ К. Буга, RR, I, стор. 315; т. II, стор. 281, 406; Е. Фгаепке, LEW, 1099—1100.

² LTS-Ruev, стор. 173.

³ Йордан, Гетика, стор. 323, прим. 614.

метатези: «Проти метатези з *Данувь до Дунавь свідчить, на мою думку, той факт, що за часів просування південних слов'ян аж до самого Дунаю голосні *a* і *u* повинні були бути у слов'ян довгими і за цих умов перестановка двох довгих уявляється мені малоюмовірною». «Я,— продовжує Фасмер,— не бачу жодних підстав заперечувати давню думку Мюлленгофа про германське посередництво назви Дунаю в слов'ян»¹.

Певно, П. Скок помилився. Жодної метатези не було, як не було й германського посередництва. Рн Дунай стоїть у зв'язку з іншими назвами великих рік Припонтиди, як про це вже ми говорили вище: Танаїс — Дон, Данапрус — Данапер, Данаструс. Було б дивно розглядати питання про походження і етномовну приналежність рн Дунай, обминувши той факт, що мовиться не про окрему, ізольовану назву, і про гідронімічний ряд, взятий в його сукупності, про утворення гідронімічного ряду в Припонтиді, саме про те, коли й як склалася єдина система річкових назв від Азовського моря до Балкан.

Рн Дунай, Дунав — член даного гідронімічного ряду, до складу якого входять назви майже всіх більших річок Північного Причорномор'я з основою дана-в записях Цезаря, Овідія, Плінія, Страбона і т. д., авторів I століття н. е. Прихильники погляду, ніби слов'яни зіткнулися з Дунаєм «лише під час своєї експансії на південь»² і лише через готське посередництво, вони засвоїли назву ріки, не рахуються з історичною обстановкою доби. Посилання на готів нічого не пояснює. Гідронімічний ряд з дана-постав в Припонтиді незалежно від появи готів на Півдні. В основу етногенетичних студій треба покласти факт спорідненості річкових назв з початковою частиною дана-, а ніяк не посилання на посередництво готів.

При аналізі річкових назв з дана-слід звернути увагу на чергування форм зі зміною голосних *-a-*, *-o-*, *-u-*, *-ъ-*. Форми з *-a-* фіксуються в ранніх джерелах. Пор. лат. Danuvius (Цезар), Danubius (Овідій), грец. Δανούβιος (Страбон). Та сама огласовка *-a-* властива назвам інших рік того ж таки комплексу: Tanaic (Геродот), Danaper (Йордан), Danastius (Амм. Марц.), Danaster, Danastrus (Йордан). Певно, говориться про відповідний процес: *a > o* (пор. рос. Дон, нім. Donau, д. в. нім. Tuana) *dup- > dъpъ-* (Дънѣпръ), Дънѣстръ). Цілком зрозуміло, що гіпотеза германського посередництва не дає нічого для з'ясування зміни форм з *-a-*, *-o-*, *-u-*, *-ъ-*³.

¹ M. Vasmer, Beiträge zur slavischen Altertumskunde, IX, 2. Altgermanisch — Slavisches. Danuvius: Dunavъ (ZfslPh, IX, 1932, 3-4, стор. 132—133).

² «Слов'яни тільки в VI ст., а найраніше наприкінці V ст., просунулися до Дунаю і кордонів імперії» (А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 6).

³ Особливо виразно теорію германського посередництва, з посиланням на Мюлленгофа, Вондрака, Соболевського й Брауна, розвинув Погодін: «Германці запозичили назву цієї ріки (Дунаю) від кельтів і на свій зразок передали

Існують, однак, інші можливості пояснити походження форми з *-u-* в рн Дунай незалежно від посилання на германське посередництво. Було б помилкою, якщо б ми обминули Прибалтику. В литовській мові засвідчено апелятив: dunojus, dunojus, dunojelis «велика ріка, глибінь (в озері, річці), озері»¹. В свою чергу в гідронімії Литви поширені досить численні назви Dunojus (8р.), Dunojus (4 р.) та ін.²

Такі ж апелятиви і гідроніми відомі в Латвії. Я. Ендзерлін в гідронімії Латвії відзначає назви з суфіксом *-j-* (*-aj-*, *-aja-*) і з суфіксом *-v-* (*-ava-*, *-uva-*), як, наприклад, Kuorna-j-ezers, Dibnaja, Eleja або Audrava (*-uva-*), Daugava (*-uva-*), Dunoava, Sesava (литов. Sesuva), Vardava (литов. Varduva). Він пише: «Суфіксальне *-av* дуже поширене також в д.-пруссській топонімії, тоді як в литовській, поруч з частими гідронімами на *-uva-*, річкові назви на *-ava-* зустрічаються лише зрідка (Gerullis. Arg. ON, 259), і в Латвії при звичайному *-av-* лише принагідно (поблизу Литви) трапляється *-uv-*. Форми на *-ava-* (так само в Латвії дуже поширені як топоніми) становлять субстантивовані прикметники; так, наприклад, латиське *Vebrava (upe) відповідає слов. Боброва (річка)»³.

Щодо апелятивів з основою дун- і з суфіксом *-ava-*, *-uva-*, то в латиській мові знаходяться: dunoavas, dunoava «мала річка, джерело, вода, незамерзла на кризі» (укр. «палій», рос. «наледь»), dunoava «болото», dunoas, duno mn. «мул», dunoas «рокита, верба, комиш». В гідронімії Латвії репрезентовані відповідні досить численні річкові назви, як-от: Dunoajs, Dunoava тощо⁴.

До цих балтійських зіставлень варт прилучити польське dunoaj, «глибока ріка з високими берегами, велика вода, болото, став», укр. дунай, «калюжа», рос. дунай, «річка, море, ручай, струмок», а також власні назви річок і озер. Це — Дунаець, п. п. нижньої Вісли; Дунай, п. Віслоки, п. п. Радомки, п. п. Бзури; Дунай, ручай в Людзиськові, басейні Нотечі; Дунай, рукав р. Варти в Суленцині; Дунаець (Бужек), п. Залазні, п. п. М. Волця, п. п. верхнього Дніпра біля Смоленська; Дунай, ручай в Вітебську, відокремлює північну частину міста від південної⁵; Сухий Дунаець, п. Дніпра

кельтське *-a-* через *-o-*, яке потім обернули в *-u-* (Δουναβίς, Δουναίς). Слов'яни засвоїли цю назву за доби германського впливу на них, коли довге *-o-* вони передавали по своєму через *-u-*, звідки пояснюється форма Дунав і потім Дунай, як слов. буква (гот. Вока), слов. дума (гот. doms) (А. А. Погодин, Из истории славянских передвижений, стор. 86).

¹ Пор. в литовському пісенному фольклорі: «po ta liepa salts saltinelis, gilus dunojelis»; «uz mariu, uz Dunojeliu» (E. F r a e n k e l, LEW, 1962, стор. 111).

² LTS — Ruev, стор. 36.

³ J. E n d z e l i n, Die lettlandschen Gewässernamen.— ZfslPh XI, 1-2, 1934, стор. 127—129. Пор. про балтійський гідронімічний тип з суфіксами (*y*) *va-*, *-ava-* (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 154—156, 166—167).

⁴ Latvijas PSR vietvardi, t. 2, Riga, 1956, стор. 238—239.

⁵ «За своїм топографічним положенням місто Вітебськ може бути поділене на три частини. Перша, або Узгірська частина, займає височину між За-

під Каневою; Дунайка, пп. Грози, л. п. Друті, п. п. Дніпра; (Дунай, Дунайський колодязь), п. п. Полної, л. п. Сейму, л. п. Десни; Дунавець, п. Каланівки, п. п. Судості, п. п. Сейму, л. п. Десни; Дунайчик, л. п. Ворсклиці, п. п. верхньої Ворскли, л. п. Дніпра (біля Харкова).

Які висновки слід зробити з сказаного? Тут накреслилося два відмінних погляди. Згідно з одним, слов'янські гідроніми слід розглядати як немісцеві, вторинні, залежні від назви великого Дунаю¹. За другим поглядом, назви з гідронімічним коренем дуна — «іншого походження». «Гадаю, — пише Я. Розвадовський, — що, окрім запозиченої від германських народів назви великого Дунаю, слов'яни з давніх-давен, незалежно від того, мали водні назви від кореня *dup-* іншого походження»². Той же погляд виклав Т. Лер-Сплавінський: «В праслов'янській мові здавна існували споріднені утворення *dupaj* і *dupavъ*, які не мають жодного безпосереднього зв'язку з давньою назвою р. *Dunavius*, з якою слов'яни, через звукову схожість, ототожили значно пізніше свої споконвічні назви, коли під час своєї експансії на південь прийшли в безпосереднє зіткнення з цією великою рікою»³. Дозволимо собі непогодитись з викладеними теоріями. Важко припустити, що балто-слов'янські гідроніми Східної Європи вторинні, що вони з'явилися внаслідок поширення назви р. Дунай. Знову ж важко припустити, що назви з коренем *дун* — одного походження на Півдні та іншого в Прибалтиці, що між ними немає жодного генетичного зв'язку. Данувіус — Дунай не є якесь ізольована назва, що існує сама по собі. Вона є член гідронімічного комплексу, до складу якого в Припонтиді входять рн Танаїс, Данапер, Данапрус, Данастер. Тим-то споріднені гідроніми Прибалтики і Наддніпров'я пов'язані не з самою назвою Данувіус як такою, а з назвами цілого комплексу в сукупності, що істотно міняє принцип постановки і методику розробки проблеми.

Лишається сказати ще кілька слів з приводу прикінцевої частини *-увіус-*, *-убіус-* в рн Дунай, Дунав. Ця частка зазнала різних тлумачень. В. Юргевич свого часу запропонував етимологію: «*Dapubius*, тобто Тапа-упі (пор. санскр. *ap*, перс. *abi*, аб «річка», *Abi-Hind* «річка Інд»), первісна форма якого лишалася в слов'янському Дунай»⁴. К. Мюлленгоф пояснював різницю у формах Ду-

хідною Двіною і р. Витьбою, струмками Дунаєм, Пісковатиком, Сутоками і глибоким яром. Друга, або Заруч'ївська частина, лежить на південь від першої і межі її — з півночі р. Витьба і ручай Дунай...» (В. П. Семенов, Росия, т. IX, СПб., 1900, стор. 458).

¹ «Ця назва (Дунай, Дунавець) широко відома на слов'янських територіях. Значне поширення цього гідроніму можна розглядати як вторинне перенесення відомої європейської р. Дунай» (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 224).

² J. Rozwadowski, *Studia...*, стор. 297.

³ T. Lehg-Spławinski, *O pochodzeniu...*, стор. 188, прим. 149.

⁴ В. Юргевич, *О именах...*, VIII, стор. 12.

най і Дунав їх походженням від різних відмінків в готському змінюванні: *Dunawi*: *Donauios* з тим, що перша з тих форм дала в праслов. **Dunavъ*, а друга **Dunaj*¹. Згідно з Погодіним, «в німецькій формі *Dunai* сталося осмислення останньої частини слова через пристосування кельтського *-ов-*, або *-ув-* до давньої германської назви *-awa-*... Це стверджується назвою придунайської області *Donahgewe* (*Donaugau*), звідки видно, що німці виходили в утворенні слова *Dunawa* з форми *Dun aha* і *awa* — звичайні закінчення річкових назв». Дещо іншу етимологію навів О. Соболевський. «Друга частина, — пише він, — власне ім'я, ймовірно *-ave*. Космограф Равенський, перелічуючи ріки, що течуть в Чорне море, на першому місці ставить Ава, маючи на увазі безперечно Дунай»².

Припущення Юргевича і Соболевського, що Данувіус — дво-членна назва типу річка: (*flumen*: *flumen*), ледве чи слушне. Рн *Dan-uvī-us* (Цезар, Тацит, Пліній), *Δαν-ουβι-ος* (Арістотель, Птолемей, Страбон), д. в. нім *Tuon-ouwa* являє собою одночленну назву з суфіксом *-aj-* та *-av-*, *-uv-*, як це засвідчено в балтійських мовах, де зустрічаються форми на зразок *dup-avas*, *Dup-ava*, *Vard-ava*, *Vard-uva*, *Vart-ava*, *Vart-aja*.

РІЧКОВІ НАЗВИ ГРУПИ -ПАР-, -ПОР-

Поруч з групою *-dan-*, *-dana-* в гідронімії Північного Причорномор'я не менш виразно засвідчена інша група з основою *-par-*, *-por-*, в нульовій ступені *-pr-*.

Р. Прут, ліва притока р. Дунаю, вперше згадується у Геродота (IV, 48) в двох формах — *Πορᾶτα* і *Πυρετόν*. Перша з них, за свідченням Геродота, є скіфська назва; друга з *ο* замість *ο* — грецька: *Σκυθαὶ Πορᾶτα καλεοῦσι Ἑλλήνες δὲ Πυρετόν*³.

Це відрізнення у Геродота двох форм, скіфської *Πορᾶτα* при грецькій *Πυρετόν*, дуже важливе. Звичайно в назвах річок, засвідчених Геродотом, ціниться їх давність, певність їх хронологічного датування серединою I тисячоліття до н. е. Це, безперечно, так. Справа, однак, не лише в давності. Вказівка Геродота на наявність двох форм, скіфської і грецької, скеровує нашу увагу в інший бік. Серед річкових назв, відомих нам в Геродотових записах, слід відрізнити: а) скіфські назви в змінній грецькій транскрипції; б) грецькі переклади місцевих річкових назв; в) назви, що їх надали річкам скіфської Припонтиди греки.

¹ K. Müllenhoff, *AfslPh*, I, 1876, стор. 290.

² A. Sobolevskij, *Einige Hypothesen...*, стор. 243.

³ Тотожність назв, сучасної рн Прут і поданих Геродотом, визнається більшістю дослідників. «Майже усі коментатори згодні в тому, що під *Πυρετός* або *Πορᾶτα* Геродот не міг розуміти жодної іншої ріки окрім Пруту» (Ф. Брун, Черноморье, т. II, Одесса, 1880, стор. 30). «Геродотів *Πυρετός* є, безперечно, сучасний Прут» (L. Niedergle, *SS*, I, стор. 154). «Сучасна назва Прут зберігає давнє ім'я» (В. Георгієв, *Исследования...*, стор. 255).

Немає сумніву, що Танаїс — це грецька транскрипція тубільної назви¹. Рн Борисфен — грецька назва р. Дніпра, запроваджена греками-ольвіополітами, на відміну від місцевої Данапер, як це зауважив Йордан і як про це ми згадували вище.

Здається, назву Дністра *Τορῆς*, наведену Геродотом, можна розглядати як близьку грецьку транскрипцію місцевої рн *Tugelis*, *Tug-upis*.

Те саме, очевидно, слід сказати про рн *Ιστρος*, назву Дунаю в його нижній течії, засвідчену з часів Гесіода (VIII ст. до н. е.). Звичайно рн *Ιστρ*, з епентетичним приголосним *т* між *с* і *р*, зіставляють з рн *Isag*, давнім *Isaga* (пор. *Izer*, притока верхньої Ельби; *Izere*, притока Рони; *Isaga*, давня назва Уази), д-інд. прикм. *israh*, «бурхливий, дужий»².

З кожним подібним тлумаченням можна згоджуватись або не згоджуватись. Та при цьому має для нас вагу те, що ми здобуємо нагоду простежити фонетичні зміни, які відбулися в кожній з цих споріднених назв протягом двох з половиною тисяч років. Як ми бачили, при скіфській огласовці *ο* греки вимовляли Порета як *Πορετος* з *ο* замість *ο*. В X ст. н. е. Константин Багрянородний подав назву з падінням голосної *ο*. Він записав її як *βρουτος* (дзвінкий *β* і глухий *π*).

Так з'являється можливість відзначити процес поступового оглушення від давнішого *ο* до глухого *ϕ* і розмежувати окремі його етапи. П. Скок (*Slavia VII*, 726) зробив спробу відтворити послідовність цих змін: **Pyretos*, **Perytos*, **Porutъ*, **Prut*. Однак запропонована П. Скоком схема не знайшла для себе належного визнання³.

При пошуках етимології рн Пората — Прут дослідники йдуть, як звичайно, шляхом іранських зближень. Найчастіше посилають-

ся на іранські апелятиви: авест. *rozou* «широкий», *paratu* «брі́д», осет. *ford* «ріка, море»¹. К. Мюлленгоф вказує на іран. *rag-* в значенні «наповнювати», *raugva* «багатий»². Томашек виводить назву з *rega-*, *rgu-*, д. інд. *rgu-th* «випускати, метати» [*sprühen*]³.

О. І. Соболевський, реконструюючи «найдавнішу форму скіфської назви» як **Рьгуѣ*, «де и заступає дифтонг *au*», розглядає її як двочленну. «Початкова скіфська форма, — пише він, — могла звучати *rag-auta* (*h*) з глухим *a*, яке відтворювалося в словянській як *ѣ*, у греків як *ix o* та *v*». Якщо в цій формі, читаємо далі, *-t-*, що лежить між голосними, постало з *-d-*, то другу частину слова легко пояснити через авестійське *aoda* «вода», д. інд. *odat*, як діеприкетник ж. р. «текуча, та, що хвилюється». Тим-то значення скіф. *rag-auta* (*h*) було б «многовода, повновада ріка»⁴.

Наведену етимологію приймає Т. Лер-Сплавінський. Як і Соболевський, він, вважаючи назву іранською, розчленовує її на дві частини **rag-auta*. Початкову частину він тлумачить як приставку *pra-ie* **reg-* «при», другу — за своїм попередником як корінь в авест. *aoda* «джерело», д. інд. *odati* «вируюча [вода]»⁵. Однак він не обме-

¹ «Пората — скіфська назва Пруту (Герод. IV, 48), певне, краще зводить до авест. *rdzdwa-* «брі́д маючи»: *paratu* «брі́д» (пор. авест. *kiraganwa* «гарно переступити»), ніж до авест. *raugvata* — «гора». Багато російських річок звуться «Брі́д». Іранське походження р. Пората стверджується не лише виразним свідченням Геродота, але й назвою *Alanus fluvius* на пізніших картах...» (*M. V a s t e r, Iranier...*, стор. 61; пор. його ж, *ERL*, т. XII, 1928, стор. 246; *ZfslPh*, т. IX, 3—4, 1932, стор. 132). Щоправда, в аргументації, висунутій М. Фасмером, далеко не все гаразд, починаючи з ізольованого посилання виключно на іранську мову. До того ж, Геродот говорить, що рн Пората є скіфська назва, а ніяк не іранська. Про останнє він не згадує. Що ж до назви «Аланська річка» на пізніших картах, то алани з'явилися в цих місцях майже на тисячу років згодом, отже, така назва не може правити за доказ початкової іранської мовної приналежності рн Пората — Прут.

Незважаючи на такі істотні хиби в системі аргументації, іраністське тлумачення утримується ще й досі. Див. «Назва Пората... іранського походження, пор. авест. *ragav-u-* «широкий» (В. Г е о р г и е в, Исследования..., стор. 255)». «На території Східної Європи знаходимо топоніми іранського походження. Так, іранського походження гідроніми Прут, Тірас, Борисфен і ряд інших» (С. Б. Б е р н ш т е й н, Очерк..., стор. 98); «...гідронім Прут, іранське походження якого достовірне...» (В. Н. Т о п о р о в, О. Н. Т р у б а ч е в, Лингвистический анализ..., стор. 225).

На відміну від всіх інших дослідників, В. І. Абаев, хоч і зіставляє рн Пората з осет. *ford* «велика ріка, море», але відкидає іранську приналежність назви: «До скіфської мови потрапило, можливо, з якоїсь іншої мови, тому що надійних іранських відповідностей не видно» (В. И. А б а е в, ОЯФ, М., 1949, стор. 177).

² К. M ü l l e n h o f f, DA, III, стор. 123.

³ W. T o m a s c h e k, Thraker, II, стор. 195.

⁴ A. S o b o l e w s k i j, Einige Hypothesen..., стор. 241. М. Фасмер етимологію, запропоновану Соболевським, оцінює як «неможливу» (*M. V a s t e r, Iranier...*, стор. 61).

⁵ Вважати, що *Porata* є двочленна назва, немає жодних підстав. Ще менше підстав вважати, ніби кінцева частина *-ata-* (це *-auta-h*) становить собою окреме слово, яке відповідає авестійському *aoda* «вода». Це характерне закінчення *-at-*. Пор. *Amata*, *Gaurata*, *Kaupata*, *Ramata*, *Viesata* тощо.

¹ Нам невідома давня форма цієї назви. Тут можливі лише ті або інші припущення, іноді навіть досить довірливі. Так, наприклад, Я. Розвадовський (*Srgawozd* 28, 2; *RO* 2, 193) прив'язує грец. *t* в назві Танаїс до мови тутешніх кіммерійців, в якій, на його думку, *t* відповідає *d*, як у вірм. і тохар. О. І. Соболевський висловлює інше припущення: «Поруч з початковим *дере-* ми зустрічаємо так само початкове *тере-*: Теребуж (Курська губ.), Теребушка (Орловська губ.), Тере-бучка (Смоленська губ.), а також, певне, *торо-*: Тора-бичка, Тра-бичка (Смоленська губ.), що нас веде до встановлення можливості бачити в деяких початкових *те-, то-* варіанти до початкових *де-, до-*. Тут ми маємо один з випадків заміни найдавніших дзвінких приголосних глухими, включаючи в їх число д. гр. Танаїс, Тана, при сучасному р. Дон» (А. И. С о б о л е в с к и й, Новые русско-скифские этюды.— *ИзвОРЯСл*, т. XXXI, 1926, стор. 13—14).

² Н. К г а h e, *Sprache und Vorzeit*, 1954, Heidelberg, стор. 131; В. Г е о р г и е в, Исследования..., стор. 254.

³ «Для рн Прут взагалі не є певним, що ця назва сходить до форми *Рьгуѣ* через **Рьгуѣ* з грец. *Πορετος*» (*M. V a s t e r, Beiträge...*— *ZfslPh*, т. IX, 3-4, 1932, стор. 132). Так само висновки П. Скока вважав неможливими Т. Лер-Сплавінський: «На праслов'янському ґрунті з **Perutus* [або ж **Ryutus*], — як пише автор, — повинна постати форма **Регъѣ*, а ніяк не **Рьгуѣ*» (*T. L e h r - S p ł a w i ŋ s k i, O pochodzeniu...*, стор. 168, прим. 93).

жується цим, а пропонує ще іншу етимологію. За його припущенням, ця назва сходиться до фракійської форми *Puret-, корінь якої знаходимо також у назві одного з фракійських племен, латин. Rugegeri, можливо, що цей корінь тотожний з пра-іе, коренем *ru-g «вогонь» (пор. гр. πυρ, πυρος, тохар. роґ, умбр. ріґ, ст. ісл. fug «вогонь», поль. rugzupa «пепелище», «згарище» від праслов. *руг «вогонь»), отже фрак. *pureto «вогняна річка». «Вивід з фракійської якнайкраще з'ясовує звукову будову обох геродотових форм»¹.

Неважко бачити, що всі запропоновані апелювативні зближення не мають достатнього під собою ґрунту. Справа в правильно застосованій методиці. Річкові назви не існують самі по собі. Вони завжди репрезентовані в своїй комплексній співналежності з іншими річковими назвами, поширеними в даній місцевості. Гідроніми слід зіставляти в першу чергу з водними назвами. Так, П. Шафарик посилався на фрак. rēua, rēū «потік»². З посиленням на фрак. raga, rēga, гр. πυρος, починаючи в Равлінсона, виступали Йокль, Дм. Дечев, В. Георгієв та ін.³ Географічні назви з -raga в другій частині трапляються на Балканах неодноразово. За підрахунками В. Георгієва їх число досягає 37—41. Пор. Agata-raga, Bessa-raga, Subzu-raga, Tpani-raga, βαξο-, βρευτο-, Дарда-пара і т. д.⁴

Фіксуючи фракійські зв'язки на Балканах, ми не повинні забувати про балтійські, де знаходимо відповідні гідроніми rag-, reg-, rug-, rg-; Raga, Rag-upis, Reg-upi, Prutas, Prutele, Pur-upis⁵.

Отже, при дослідженні етногенетичних процесів, як вони відбувалися в Східній Європі, слід відзначити, що рн Прут зберегла свій зв'язок з скіфською назвою тієї ж ріки у Геродота П о р а т а,—

яскраве свідчення того, що деякі гідроніми зберігаються протягом двох-трьох тисячоліть.

Наявність семантичних зв'язків типу flumen: gens «територія: плем'я», «топикон: етнікон», та обставина, що деякі племена звалися «іменем ріки» (ex vocabulo amnis) (Юстиніан), що племена були «співіменні річці» (cognomines flumini) [пор.: «ріка і рід того ж імені, flumen et gens eodem nomine»] [Пліній], дозволяють зробити деякі припущення. Не виключена можливість зв'язку між назвою р. **Пора-та** і скіфською племінною назвою **паралати**.

Згідно з скіфською генеалогічною легендою, як вона записана у Геродота, паралати — «царські», нащадки Колаксяя, молодшого з трьох братів. Як молодший, згідно з законами мінорату, він — справжній володар в скіфському племінному союзі. Йому і його нащадкам паралатам належало панувати над іншими скіфськими племенами, авхатами, катіарами і траспіями, нащадками старшого Ліпаксяя і середнього Арпоксяя. Порівняй назву **паралати** з назвою **ско-лоти**, спільною назвою всіх скіфів, відповідно до назви головного ватажка Колаксяя.

М. Піроборідава, р. Поріт. При всій уривчастості зближень, які можуть бути запропоновані, в досліджувану групу, окрім згаданих назв, можна включити ще деякі топоніми. Так, на карті Птолемея в районі р. Пруту відзначено три міста Піро-борі-дава, Таміса-дава і Заргі-дава. При наявності семантичних збігів «річка: місто» (flumen: urbs) Ф. Браун, очевидно, мав рацію, припускаючи, що «в імені Піроборідава, можливо, ще чується давня назва р. Пруту»¹.

Найближчий збіг назв спостерігається при зіставленні рн Пора-та з рн *поритос потарос*, засвідчений у Птолемея і ототожнюваний звичайно з р. Міус. Ця річка на карті Птолемея зазначена в північній частині Азовського моря, на західному березі між рр. Та-наїсом і Ліком (Вовчою), Доном і Кальміусом.

Р. Напаріс. Перераховуючи притоки Істра, Геродот (IV, 48) називає, окрім Порати, ще Напаріс, Апаріс, Тіарант. Рн Напаріс заслуговує на особливу увагу з нашого боку. Це явно двочленна назва, але спосіб її розчленування не зовсім ясний. Тут можливі два припущення: Нап-аріс або На-пар-іс. В. Георгієв відокремлює першу частину **нап-** «*Ναπαρις* іранського (скіфського) походження, пор. д. пер. *Ναπαρ* ..., д. інд. *nap-arūti*, авест. *napta-* «вологий» з і.—е.* *спер*»².

Щоправда, краще було б послатись на скіфську племінну назву **нап-**, згадану Діодором Сіцилійським (80—29 рр. до н. е.). В генеалогічній легенді, записаній Діодором, розповідається: «Серед нащадків цього царя (Скіфа) були два брати, відзначені доблестю; один з них звався Пал, а другий Нап. Коли вони здійснили славетні подвиги і поділили між собою царство, відповідно до їх імен були

¹ Ф. Браун, Разыскания..., стор. 205.

² В. Георгієв, Исследования..., стор. 255.

¹ T. Lehg-Spławinski, O pochodzeniu..., стор. 61, 169, прим. 101.

² P. Safarik, SS, I., стор. 540; L. Niederle, SS, V, I, 1902, стор. 154, прим. 2.

³ Rawlinson, Herodot, т. III, стор. 197. «Етимологія та на ragaе ясна: думата е сродна з гр. *προς* «брі́д, поті́к» (Вл. Георгієв, Вьпроси на българската етимологія, София, 1958, стор. 94). У Дм. Дечева читаємо: «*phaga-para*, -raga, -rega «ринок», в назвах місцевостей *breiero-phaga*, *Agato-para*, *ve-para*, *прихоло-пара* іе рег-в гр. *πρωειν* («веду»), *προς* «прохід, брі́д», *επιπριον* «ринок» (D. Decev. Sparakteristik..., стор. 148). Н. Йокль у цьому зв'язку зауважує: «Назвам з -raga, -rega «брі́д» властиве кореневе *e*. Кореневого складу з *a* не може бути, адже в писемних пам'ятках землі обрисів засвідчені raga- назви, де зберігається *o*, як-от: *Страто-пара*, *Вафо-пара*, *Вовси-пара*, *Красало-пара*» (N. Joki, Thraker ERL, XIII, 1929, стор. 225).

Цікаве спостереження Розвадовського. Для рн *Por*, лівої притоки *Vepra*, п. п. Вісли, він посилається, як і в наведених випадках інші автори, на гр. *προς* (див. J. Rosadowski, Studia..., стор. 300).

⁴ *Para*, -raga «брі́д» з іе. *rogo-s* (roga?), пор. гр. *προς* «брі́д» (В. Георгієв, Исследования..., стор. 120; його ж. Вьпроси..., стор. 94—96). «Географіски названия с raga липсват в Румъния и Добруджа» (там же, стор. 110). В Дакії на північ од Дунаю такі назви відсутні, зазначає В. Георгієв (Българска етимологія, стор. 148).

⁵ LTS-Ruev, стор. 118, 123, 129—130.

названі народи, один—палами, а другий—напами» (II, 43, 3—4)¹.

При всьому тому, тримаючись правила зіставляти гідроніми з гідронімами, рн Напаріс варто зіставити з рн Порато. В обох збігаються складові частини **пор-** і **пар-**. Якщо це так, то у нас будуть усі підстави включити рн На-пар-іс до гідронімічного комплексу з **пар-**, **пор-** і тим самим зіставити з рн Дана-пріс, Дана-пер.

В літературі висловлювалося припущення, ніби Напаріс це насправді Данапаріс, але для такого ототожнення немає прямої підстави. У Геродота цілком виразно засвідчено, що так звалася притока р. Дунаю. Для нас досить вказати на схожість назв Напаріс і Данапріс, Данапаріс, щоб переконатись, що подібні назви становлять залишки скіфських часів, необхідну приналежність тубільної гідронімії Північного Причорномор'я ще за часів Геродота в середині I тисячоліття до н. е.

На явище випадання початкового *d* вказав О. Соболевський. Так, на його думку, «Непрядва в Середній Росії приходиться з Дънь-прады»². Навівши ряд прикладів з початковим *ne-*, як-от: Не-нач, Не-ропля, Нара (притока Оки) і Не-парель (Орловської губ.), Неполодь і Полота, Пололта і т. п.,—Соболевський висловив припущення, що «це не є ніщо інше як давнє дъне, яке сходиться до *d*. іран. *dāna*, споріднене з *d*. інд. *dhanu-* «вода, потік», а можливо і з латин. *fontes*»³. Те саме стверджує Розвадовський: «форма рн Ніпро без початкового *d* є поширена і то не тільки для Дніпра і для дуже давніх часів. У білорусів Могильовської губ. Непр, род. Непра (Романов, Блр. Сб. IV, 176—7), у Няпре, за Непром, у Няпри (т а м же), Непріс, одно з озер в с. Стравка пов. Троцьким [SI. Geogr.], Непр, давньоруська назва, поруч Днепр, Непрець з Сосницею, п. п. Видриці, л. п. Березини, Ніструл, румунська назва Дністра на Буковині»⁴.

Наведених прикладів досить. Як бачимо, процес творення гідронімів досліджуваної групи з *dāna-* почався не в I тисячолітті н. е., а ще в I тисячолітті до н. е.

ГІДРОНІМІЯ ВЕРХНЬОГО НАДДНІСТРОВ'Я РІКИ СТРИЙ, СТИР

Ріки з подвійними назвами. За повідомленням античних авторів деякі ріки мали в окремих своїх частинах свої окремі назви, являючи собою назви «ріка + ріка». Про це ми вже побіжно згадували. Тут скажемо про це дещо докладніше.

¹ В. В. Латышев, SC, т. I, СПб., 1898, стор. 458.

² А. Соболевский, Einige Hypothesen..., стор. 247. Пор. «Для Непрядва і Неправда (з Непрадна?) можна вказувати як щось на зразок парника на Дъньпръ» (А. А. Соболевский, Новые русско-скифские этюды..., стор. 13).

³ Там же.

⁴ J. Rozwadowski, Studia..., стор. 246.

До числа рік з подвійною назвою належить р. Дунай. Так, за свідченням Страбона (поч. I ст. н. е.), в нижній течії Дунай свого часу мав одну назву, іншу — в середній і ще іншу — у верхній. Усе залежало від того, по якій племінній території ріка протікала. «Верхні частини цієї ріки від витоків до пороги, де ріка тече переважно крізь Дакію, називали Данувієм (Δαυοβιον), нижню частину поблизу Понту, в районі готів, звать Істром» (VII, 13)¹. Те саме стверджує Птолемей: «Нижня Мізія з півночі відокремлена частиною Данубія (Δαυοβιον) від ріки Кіябра до Аксіополя та другою частиною Данубія, яку звать Істром, до впадіння його в Понт» (III, 10, 1)².

Тотожні відомості подають Пліній і Помпоній Мела. Мела (близько 44 р. н. е.) пише: «Ріка, що відокремлює народи Скіфії від наступних, почавшись в Германії, носить іншу назву, ніж при впадінні (в Понт). Саме (поки тече) крізь величезні простори багатьох народів довго є Данувій (Danuvius), потім стає Істром, як його інакше називають прибережні жителі» (II, 8)³. Пліній (I ст. н. е.) розповідає так само: «...Потім гирла Істра, взявши початок в Германії з Абновського гірського хребта, проти міста Раврика в Галлії, тече на протязі багатьох тисяч (кроків?) по той бік Альп і через незліченну кількість народів на ім'я Данувій (Danuvi nomine); ставши повноводний, де раніше омив Іллірію, він, названий Істром, приймає в себе 60 річок, що майже половина з них є судноплавна, виливається в Понт 6 широкими гирлами» (79)⁴.

Дунай означався епітетом «двойменної ріки». В верхній своїй течії в межах Дакії — це Данувій; в своїй нижній течії в районі Гегії в приморській його смугі його звали Істром.

За свідченням арабського письменника Ідрісі (1153 р.) і Георгія Акрополіта (XIII ст.), до рік з подвійною назвою належить сучасний Мураш (рум.), Марош (угор.), ліва притока р. Тиси. В своїй нижній течії річка звалася Марицею, тоді як у верхній вона носила назву Ебр (Еβρος, Алкей VI ст., Геродот, Евріпід V ст.), суч. Ивър (пор. сербо-хорв. Ибар, притока Морави в Югославії)⁵.

Закономірність такого явища, а саме, що річка може мати подвійну назву, одну в нижній течії і другу в верхній, вносить ясність в структуру річкових назв Припонтиди з назвою **дон-**, **дн-** в першій частині і **-стр** в другій частині (Данас-тер, Данастріс) і **пер-**, **пр-** в рн Данапер, Данапр, як це ми мали нагоду спостерігати при розгляді кожноі з цих назв зокрема.

¹ SC, I, 1894, стор. 118.

² Там же стор. 234, Κιαβρος (Птолемей), Κεβρος (Діон, Прокопій), Sebrus, Ciambrot (Географ. Равен.) (B = μβ) суч. Цибър, притока Дунаю, за римських часів поділяла Мізію на верхню і нижню (В. Георгієв, Въпроси..., стр. 47, 115, 116; його ж, Българска етимология..., стор. 45—47, 113).

³ SC, II, стор. 121.

⁴ Там же стор. 171.

⁵ В. Георгієв, Българска етимология..., стор. 26—27, 92, 104, 110.

Як уже відзначалося, р н Дністер, д. рус. Дъньстръ, Danaster (Йордан, 30, 35) Δαναστρις (Феоф., Кедрен, Константин Багрянородний) є двочленна назва; друга частина цієї складної назви відповідає назвам приток в верхній течії ріки, зокрема 1) р. Стрвьяж або Стривигор (Стривець, Стеревяж), л. п. Дністра; 2) р. Струга, л. п. Стрвьяжа; 3) р. Стронавка, л. п. Бистриці; 4) р. Стронна, л. п. Стронавки; 5) р. Стриня, л. п. р. Черхавки, л. п. Бистриці; 6) р. Стрий, л. п. Дністра; 7) р. Стрила, л. п. Дністра¹. Згадані річки, притоки Дністра в його верхній течії, мають споріднені назви. В своїй сукупності вони становлять характерну ознаку Верхнього Наддністров'я, утворюють окрему групу, певний комплекс (ряд), що яскраво відокремлюється на строкатому тлі гідронімів різного походження в басейні р. Дністра.

Для першої, початкової частини річкових назв досліджуваної гідронімичної групи властиве сполучення стр-. Це той притаманний для всіх цих назв корінь, що не підлягає скороченню, первісний елемент, який лишається в слові після того, як з нього усунуто всі словотворчі елементи (флексію, суфікси тощо).

Щодо територіального поширення, то назви зазначеної групи, так яскраво репрезентовані на верхньому Дністрі, відсутні в Нижньому Наддністров'ї. На нижньому Дністрі, вниз по течії, за лінією Серету на Лівобережжі і правобережній Бистриці, вони не засвідчені.

До речі, і це варто особливо чітко підкреслити, назв цього гідронімичного комплексу немає не тільки в районі нижнього Дністра, але також і на суміжній території Південного Бугу. Принаймні у складеному П. Л. Маштаковим реєстрі річок басейну Південного Бугу вони не позначені.

Це явище — наявність гідронімичного комплексу в Верхньому Наддністров'ї і брак аналогічних назв в басейнах нижнього Дністра та Південного Бугу — заслуговує на безперечну увагу з нашого боку. Ствердження цього явища, поділу річкових назв Дністровського басейну на дві окремі гідронімичні смуги, має виключне значення при з'ясуванні етномовної історії Північного Причорномор'я, хоч ми й ледве спроможемося збагнути сенс і зміст даного процесу. В даному разі доводиться обмежитись констатацією самого факту. Рн Буг, або Бог, сер.-гр. Βογος (Константин Багрянородний, 42), Βογες (Птоломей), Βυces (Пліній, Мела), Ὑπανις (Геродот) випадає з загального комплексу річкових назв: Танаїс — Дон, Данапер — Борисфен, Данастер — Данастріс, Данувій — Істр. За свідченням Геродота, тут сиділи калліпиди, еллінізовані скіфи. Не забудьмо, що, згідно з Йорданом (34—35), Дністер розмежував дві групи: від Данубія до Дністра — Данастра сиділи склавени, від Данастра до Данапра — анти.

¹ П. Л. М а ш т а к о в, Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного), Пг., 1917, стор. 3.

Ясно одне: річки з коренем стр-, Стрий, Стри-па, Стри-ня, Стро-навка, Стру-га і т. д., властиві для Верхнього Наддністров'я, не поширюються на суміжних територіях ані на південь, ані на схід. Їх немає в Надбужжі. Натомість вони становлять властиву приналежність середньої смуги Східної Європи. Окрім верхнього Дністра ми зустрічаємо аналогічні гідроніми в Поліссі, зокрема в Верхньому Надприп'ятті. В верхів'ях Прип'яті це Струмень [або Струмель], Про-стир [Простирнь], Стир (головна річка Волині).

На Волині в історичній документації позначені: Стирове болоння; урочище Струважа (Володимир. пов., 1569 р.); урочище Струважі (Володимир. пов., 1569 р.); р. Стремеча; озеро Стрища (Мозирське староство, 1560 р.); Стримба-Стриба (Вінницька обл.)¹.

Обмежимося наведеними прикладами. Для нас важливо показати, що на території Полісся зустрічаються тотожні назви, які мають той самий гідронімичний корінь, що й назви Наддністров'я (Стрий, Стрипа, Строна, Струга і т. п.).

З усіх річкових назв Прип'ятського Полісся найменше ясна етимологія рн Стир. Т. Лер-Сплавінський пише: «Р. Стир, п. Прип'яті, праслов. *sturo. Пор. грец. σταυρος «паля», д. півн. staugg «те саме», латин. restaurare «відбудовувати»². О. В. Вержбовський запропонував дещо відмінне тлумачення: «Р. Стир, праслов'янський гідронім Надприп'яття і Верхнього Наддністров'я, в зв'язку з рос. настырный з *S-tu-r-i-s (Тоу-г) Туръс = ас «Дністер»: д. інд. s-thu-га «Великий, могутній», що відображено в назві ту-ра»³.

Наведені етимології викликають серйозні застереження. Їх хибою є те, що вони побудовані без належного врахування методики гідронімичних досліджень, яка має свою специфіку. Жодне етимологічне дослідження в галузі гідронімії не може і не повинно будуватись на ізольованих зближеннях з апелятивами. Т. Лер-Сплавінського спокусила співзвучність. Якщо ми мали б справу саме з апелятивами, то К. Буга слушно зіставляє: ст. ісланд. staugg «паля», д. в. нім. stüuga «руль», лат. sturis «кут», sturs «упертий», рос. «стырить»⁴. Тут все гаразд і все в порядку. Однак, звукова подібність гідроніма і апелятива ще нічого не доводить. Назви річок із значенням «паля» та «відбудовувати» нам поки що невідомі. Принаймні, ми досі їх не зустрічали. Очевидно, для гідронімичної семантики вони не властиві.

І не тільки це. Справа не лише в семантичній неузгодженості, а також і в просторово-територіальній функції кожного з гідронімів. Гідроніми — географічні назви. Це назви конкретно-просторового

¹ Архив Юго-Западной России, ч. V, т. II, К., 1890, стор. 998; ч. VIII, т. IV, К., 1907, стор. 10; ч. VIII, т. V, К., 1907, стор. 495; ч. VIII, т. VI, К., 1911, стор. 250, 251, 410, 424, 427.

² Т. Л е р - С п л а в і н с к и й, О походzeniu..., стор. 61.

³ А. В. В е р ж б о в с к и й, Белорусско-литовские лексические взаимоотношения, Вильнюс, 1961, стор. 30.

⁴ К. В у г а, RR, 1958, стор. 313.

змісту. Вони даються в просторі, з простором і через простір. Звідси випливає все інше. Назви річок досліджуються в їх локальній приналежності в зв'язку з іншими гідронімами досліджуваного географічного району.

Встановивши наявність у Верхньому Наддністров'ї окремого гідронімичного комплексу, річкових назв одного кореня, ми здобуємо можливість упевнитись, що річки з спорідненими назвами ланка за ланкою у вигляді ланцюга простяглися від східних схилів Карпат до поліських боліт Південного Надприп'яття.

Відлінії Карпат ріки з спорідненими назвами тотожної кореневої групи заступають одна одну за чергою: рр. Стрий — Стрипа — Стир — Простир (Простирнь) — Струмень (Прип'ять). Вражає надзвичайна послідовність у ступеневому чергуванні перелічених тут річок. Вони йдуть одна за одною, зближуючись в своїх верхів'ях або низов'ях. Простежимо їх просторову послідовність від Карпат.

Р. Стрий, права притока р. Дністра, з містом Стриєм на ній, бере початок в Карпатах, поруч з верхів'ями Дністра, а впадає в Дністер поблизу Жидачева, трохи вище гирла р. Стрипи. На Дністрі правобережна р. Стрий зближується в гирлах з лівобережною р. Стрипою. Р. Стрипа тече по Волині з півночі на південь до свого впадіння в р. Дністер, у верхів'ях на вододілі досягає верхів'їв р. Стира. Р. Стир, права притока р. Прип'яті, через Простир (Простирнь) впадає в Струмень-Прип'ять.

Так, система гідрографічних зв'язків, простягнувшись від східних схилів Карпат, через Лівобережне Наддністров'я і цілу Волинь, з півдня на північ, знаходить собі завершення в верхів'ях Прип'яті. З басейну Дністра ми потрапляємо в басейн Прип'яті, тобто, інакше кажучи, Верхнього Наддністров'я.

Звичайно, маючи на увазі стики річок, кажуть про шляхи сполучень. Та в даному разі ця ланцюгова пов'язаність течії річок, підкреслена спорідненістю назв, вказує, на нашу думку, на своєрідний зв'язок території, на її єдність, що свого часу склалася в улоговині між Карпатами і Прип'яттю. Ця територія становила собою район **с т р и ї в**.

На сталість місцевої топонімичної номенклатури вказують, зокрема, тотожність річкових і селищних назв, семантичні зв'язки типу «річка : селище», те, що назва даного селищного пункту збігається з назвою річки, на якій це поселення розташоване. Пор. р. Стрий — м. Стрий; р. Стронка, п. Стронавки, п. п. Бистриці — с. Стронне, в 23 км від м. Дрогобича; р. Стришавка — с. Стришавка. Низка сіл, які зветься Стружками, знаходиться на річках тієї ж назви, у тім числі с. Стружа на р. Стружі, в 3 км від с. Красника, в 25 км од м. Янова; с. Стружа на р. Стружанці, л. п. р. Сана. Пор. також чималу групу топонімів того ж кореня **стр-** в початковій частині і з закінченням **-тин**, як-от с. Стронятин, в 16 км на північний схід від м. Львова; с. Струтин, на р. Золочівці, притоці р. Бугу, в 5 км од м. Золочева; с. Старий

Стратин і м. Стратин, в 12 км від м. Рогатина на р. Студеній, лівій притоці р. Гнилої Липи на Лівобережжі. Наведених прикладів досить для доказу, що гідроніми виступають в функції топонімів. Як і гідроніми, топоніми свідчать про те саме, вони визначають Верхнє Наддністров'я та ближчі суміжні території як властивий район стріїв.

В порядку доповнення необхідно дещо уточнити, з'ясувати етимологію річкових назв Стир, Стрипа, Бистриці. Як уже згадувалося, гідрографія і гідронімія завжди так або інакше взаємопов'язані і взаємозумовлені. Для певної географічної території бувають властиві певні комплекси річкових назв. Щоправда, далеко не завжди шастить це виявити. Надто часто наступні, пізніші наверстання перекривають первісний найдавніший шар. У Верхньому Наддніпров'ї давній гідронімичний шар виявився з найкращою очевидністю, а це дозволяє зробити деякі дальші висновки, зокрема припустити спорідненість назв річок Стрий и Стир.

Нагадаймо: рукав Стира зветься Про-стир (Про-стирнь), що з'єднується з Струменем, рукавом Прип'яті. Зливаючись з Струменем через Простир, Стир в своїх верхів'ях зближується з верхів'ями дністровської Стрипи. Ці річки становлять окремі взаємопов'язані ланки одного гідронімичного ряду: Стрипа-Стир-Простир-Струмень. Інакше кажучи, йдеться не про окрему етимологію, яку доводилось би шукати для рн Стир, а лише про іншу форму назви. Стир — назва того ж кореня, що й Стрий, Стру-мень, Стру-га, Стри-па. Різниця сходить до відсутності будь-якого суфікса в назві Стир і до іншого рефлексу сонорного *p* в сполученні **стр-**. Питання про долю сонорних *p* і *л* в сполученні з приголосними обговорювалося неодноразово в лінгвістичній літературі. Ледве чи є потреба торкатися ще раз цього питання.

На черзі питання про етимологію дністровських Бистриць. Серед приток Дністра їх кілька. Одна з них, а саме р. Бистриця Тисьменицька, п. п. Дністра, бере початок в Карпатах, поблизу верхів'їв річок Дністра, Стрия і Стрв'яжа. Друга Бистриця, теж права притока, остання велика річка, що тече з лісових Бескид у верхній смузі дністровського Правобережжя. Вона постає із сполучення двох Бистриць, Чорної або Надвірнянської та Золотої або Солотвинської. З'єднавшись поблизу м. Івано-Франківська, ця, далі вже єдина Бистриця, впадає до Дністра в проміжку між гирлами правобережного Стрия і лівобережного Стрипи.

Назва Бистриця — етимологічно прозора. Вона явно слов'янська, похідна від апелятива «бистрий». Тут все очевидно і безперечно. При всьому тому тут, як і в інших випадках, не можна ігнорувати того, що гідронімичні назви звичайно утворюють групи в певній просторово-територіальній даності, як про це вже згадувалося (групи **пар-**, **дан-**, **стр-**). Дністровські Бистриці не випадають з цієї комплексної співналежності. Вони знаходяться в щільному територіальному кільці річок з назвами: Стрий, Стрия, Стронна,

Стронавка, Стрвях-Стривигор. Усі вони річки одного району, однієї виразно означеної географічної території. Характерна ще одна риса — це близькість їх верхів'їв в Карпатах — Стрвях, Дністер, Бистриця, Стрий. Навряд чи це лише випадок, а не закономірність.

Було б досить дивно, коли б Бистриці Наддністров'я, при даній гідронімічній і гідрографічній ситуації, випали з кола місцевої гідронімії, з циклу Стрийів. Певно, — хоч, розуміється, це все лише більш-менш ймовірне припущення, — первісно за давнини всі річки Верхнього Наддністров'я звалися однаково річками, отже Стриями. Згодом, за доби історичного слов'янства, така назва з гідронімічним коренем *стр-* набула деякого відтінку архаїзму, почала семантично випадати з живої мови місцевої людності, втрачати своє значення «річка» і натомість дрібніти, зберігаючись як апелятив «струмок, ручай, потічок». Первісне значення слова «річка» загубилося і його заступило інше слово, семантично на даному етапі ясне, фонетично співзвучне слово від апелятиву «бистрий» — Бистрик, Бистриця.

Певним аргументом на доказ, що дністровські Бистриці первісно звалися Стриями, може служити те, що притоки на цих річках носять саме ці назви. Ось, приміром, р. Бистриця Тисьменицька. Ця гірська річка бере свій початок в Бескидах біля м. Дрогобича. Збагачувана з правого боку водами р. Опаки, вона тече хвилястим річищем, приймаючи з лівого берега р. Стронавку. Права притока у неї р. Стронна. Додамо, що в своїх верхів'ях р. Бистриця зближується з верхів'ями річки Стрвяха, Дністра і Стрипи, впадає вона в Дністер в 54 км нижче по течії від гирла р. Стрвяха-Стривигора.

Що треба сказати про мовну приналежність гідронімів цього ряду? Їх слов'янська мовна приналежність очевидна. Пор. ст. слов. *строуя*, д. рус. *струя*, укр. *струя*. З суфіксом *-мен* д. рус. *-строумень*, *стрема*, р. Стреме — «головна течія ріки», укр. *струміль*, польськ. *strumień*. З суфіксом *-га*: рос. *струга*, укр. *струга*, поль. *struga*, чеш. *struha*, *strouha*, в. луж. *truha*, н.-луж. *tsuga*¹. Але при всьому цьому гідронімічна група з *стр-* не становить виключної етномовної приналежності словника лише слов'янських мов. Вона такою ж мірою входить до складу балтійського словника. Пор. в латиській мові: *strauja*, *straujs* «швидкий, стрімкий», *strauts* «струмок», *strava* «течія, потік»; з суфіксом *-j*: *strauja*; з суфіксом *-га*: *strauga* «низьке місце», *struga* «болото», *strugla* (*strukla*) з суфіксом *-мен*: *strau-nes* «потік, течія», *strauulis* «вир».

Гідроніми з *стр-* характерні для давньопрусської території. Пор. д. прус. *Stradawn* (1507 р.); *Strebaunen* (1411—1419 р.); *Strewe* (1420 р.); *Strebieyn* (1405 р.); *Stromke* (1387 р.); *Stromyke* (1388 р.), *Stromyk* (коло 1420 р.), пізн. *Stromek-Sea*; *Stromkeinotin* (1388 р.), *Strowange* (1358 р.)².

¹ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь..., стор. 1116, 1122—1123; V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стор. 477.

² G. Gerullis, Apr. ON, 1922, стор. 174—175.

Якщо латиській і давньопрусській мовам властиві форми з сполученням *-стр-*, то, на відміну до цього, в литовській мові та сама етимологічна група репрезентована сполученням *-сп* без вставного *-т-*. Пор. литов.: *straujas* «швидкий» (про течію), *srautas* «потік, струмок», *srava*, *srove* «течія»; *srauna* «вир».

З річкових назв на території Литви відзначимо: *Srautas* 1—7, *Sravinaitis ez.*; *Sriautas* 1—3; *Srove* 1—2; *Sruog-upis*; *Sruoja* 1—3¹. Пор. з групою *стр-*: *Strauja*, *Strautas*, *Streva*, *Stri-upe*, *Stri-upys*, *Stromele*, *Stromis*, *Strumbagalve*, *Struna*, *Strunele*².

Про що повинні свідчити зібрані матеріали? Немає сумніву, що даний гідронімічний комплекс вказує з цілковитою виразністю на слов'янську приналежність давньої місцевої людності. Однак, разом з тим, наявність безперечних балтійських зв'язків переконують, що цей комплекс давніший від доби історичного слов'янства. Очевидно, він склався в гідронімії Наддністров'я, коли місцева гідронімія ще не відокремилася від балтійської і разом з нею становила спільну балто-слов'янську єдність³.

На користь того, що Верхнє Наддністров'я було пов'язане з смугою балтійської гідронімії, особливо яскраво свідчить рн Стрипа. Це двочленна назва. Перший її компонент являє собою той самий корінь *стр-*, що його мають в своїй першій частині всі інші річкові назви даної гідронімічної групи (Стрвях, Стрий, Строна, Струга)⁴. Другий компонент назви відповідає балтійським: д. прус. *аре*, литов. *уре*, лат. *уре* «річка». Іншими словами, рн Стрипа — характерна двочленна назва, утворена сполученням двох семантично-тотожних гідронімів «ріка + ріка» (*flumen + flumen*).

У балтійській мовній області двочленні річкові назви з другим компонентом *аре* або *уре* налічуються десятками і сотнями прикладів. Немає сенсу наводити їх. Тимчасом щодо слов'янських мов,

¹ LTS-Ruev, стор. 154.

² Там же стор. 155—156. На балтійсько-слов'янські зв'язки вказує К. Буга: «Струя — лит. *srauja* ... Пор. лат. *straume*, *strava* «струя», *strauts* «ручей», *strukla* «водяна жила» (К. В у г а, RR, II, стор. 608). «Спільнолитовською формою є *srove*: 0,9 литовської території між *s* і *r* не знає вставного *t*. Друга частина слов'янського слова *o-strov* знаходить собі цілковиту відповідність в литов. *sravas* (з і.-е. *srovo-s*)» (там же, стор. 508).

³ Певно, можна було б говорити про зв'язки з германськими мовами: пор. д.-півн. *straimr*, д. в. нім. *strom*, сер.-в. н. *strum*, н. в. н. *strom*, але А. Мейє заперечує германо-балто-слов'янську спільність процесу. «В сполученнях *sr* розмикання *s* і приступ *r* об'єдналися і призвели до вставки *t*; це явище виявляється також в германських і балтійських мовах. Але воно не стосується до розвитку германо-балто-слов'янського, розвиток *t* в таких умовах не є загальним для балтійських мов, *str* закономірно в латиській мові, але в литовській звичайно зберігається *sr*. В слов'янській мові перехід *sr* в *str* є постійний» (А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 109—110, § 143).

⁴ Пор. «Істра — притока р. Москва і притока р. Вори (в Калузькій області), пор. литов. *Istra*, *Isra*, лат. *Istra*, притока р. Прогеля» (Ф. П. Ф и л и н, Образование языка..., стор. 133).

то їм слово **аре, уре** не властиве. Як компонент цей балтійський гідронім може бути виявлений тільки в складі двочленних гідронімів із забутих первісним значенням. У Верхньому Наддністрів'ї знаходимо р. Опаку, праву притоку р. Бистриці Тисьменицької¹. Свого часу наявність цієї групи відзначив О. І. Соболевський. Він відніс сюди річки з назвами Воль, Вопець, Вопля, Свапа (Свопа), Свапуша (озеро), Торопа, Жукопа².

Те, що Верхнє Наддністрів'я — район Стриїв, доводить якнайкраще сама назва Дністра, давніше Данастер, Данастріс. Це двочленна назва. Спроба з'ясувати другий компонент через посилання на рн Істр (Дунай) і рн Істру (Москов. обл.) навряд чи може бути визнана вдалою. Помилка, крім фонетичної неточності (звідки—і?), полягає в порушенні основної методичної засади — вимоги починати пошуки аналогій з місцевих зіставлень, із посилання на місцеву гідронімію.

Перше ніж звертатися до гідронімії Балканського півострова та Поволжя, треба зважити на назви басейну Дністра. Другий компонент рн Дністер-**стер** в **Дана-ster** і **стр-іс** в **Δανα-στρις** цілком збігається з назвами приток у верхів'ях ріки.

Рн Данастер, Данастріс являє собою утворення типу «ріка+ + ріка». Воно виникло з сполучення назв, властивих двом гідронімічним рядам,—одного, що належить річкам Причорномор'я в їх нижній, південній смузі, та другого, пов'язаного з середньою поліською смугою Східної Європи від Карпат до Прип'яті та далі на північ до Прибалтики. Ріка не мала колись єдиної назви. В області Причорномор'я вона звалася Доном, а в верхній своїй течії — Стриєм.

РН АГАЛІНГ. ГАЛО. ГОЛЯДЬ

Рн Агалінг. В т. зв. Певтингерових таблицях, ітинерарії (путівнику) римських часів, в районі Північного Причорномор'я

¹ К. Буга (RR, 540) зіставляє з лат. *Straupe* рн Струпиця, л. п. Волості, л. п. Дніпра (Смоленськ).

² А. И. Соболевский, *Новые русско-скифские этюды...*, стор. 21; Топоров і Трубаčov запроваджують у цей цикл ширшу кількість назв, а саме: Упа, Упинька, Уперта, Упирка, Описна, Апелка, Вупенка, Воль, Вопець, Вупка, Вопля, Вопрат, Неропля, Жукопа, Ужепа... (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, *Лингвистический анализ...*, стор. 237).

М. Фасмер, визначаючи північну межу іранців, наводить рн Апака, притоку Сейму (див. М. Vastier, *Iranier...*, стор. 78). Розвадовський і Мошинський прилучають сюди рн Свапа, теж притоку Сейму, як нібито іранську. За Розвадовським, рн Свапу «смислово можна вивести з *sv-apa, тобто *su-apa «добра вода...», де іранське hv- заступлено через sv-» (J. Rozwadowski, *Studia...*, стор. 9). Мошинський додає до цього: «Отож, недалеко від Свапи впадає до Сейму Апака, серед приток Свапи маємо, між іншим, р. Осмонь з притокою Кам'яна Осмонка. Апака носить ім'я взятє від східноєвропейських іранців (скіфів)» (К. Мосзунскі, *Zasiag...*, стор. 203, пор. 188). Цей же погляд підтримують Топоров і Трубаčov: «Апака, притока Сейму іран. *āpaka*,

позначена ріка Агалінг (fl. *Agalingus*)¹. Більшість дослідників вважає, що рн Агалінг слід пов'язувати з р. Дністром. Так, приміром, В. Томашек свого часу писав: «На римській карті всесвіту верхній Дністер показаний під назвою Агалінг (кельтською, готською?)»². Дещо згодом, в 1894 р., повертаючись знов до питання про етновомувну приналежність обговорюваної назви, В. Томашек відзначив: «р. Агалінг [Певтингерові таблиці] — пізня, очевидно, бастариська або східногерманська назва ріки Тіраса (Дністра)». Щодо етимології, то, на думку Томашека, назву Агалінг слід пояснити «з готського слова *aglūs* в значенні «важкий» з суфіксом **-ing**»³.

Гіпотезу Томашека підтримав в свою чергу Р. Мух. Відокремлюючи в рн Агалінг закінчення **-інг**, він на цій підставі розглядає назву як властиво германську. На доказ Р. Мух притягає річкові назви з суфіксом **-інг**, в тім числі рн Ельбінг, а також давньопівнічні (скандинавські) гідроніми Іфінг, Гіллінг⁴.

Ф. Браун в своїх «Разысканиях в области гото-славянских отношений» пішов за попередниками. Як і вони, він вважає назву Агалінг германською, однак на відміну від інших, не готською, а більш ранньою, ще доготською, саме бастарнською. Браун розвинув широку, на перший погляд, нібито переконливу аргументацію. «На користь бастарнського, а не готського походження назви говорить, поперше, те, що Певтингєрова таблиця ще не знає на Дністрі готів, а, по-друге,— зникнення цієї назви. Ім'я загинуло разом з народом який його витворив»⁵. В погляді на суфікс **-інг** Ф. Браун приєднався до мовної оцінки, з якою виступив Р. Мух. На думку Брауна, подані Р. Мухом «германські паралелі» для суфікса **-інг** в рн Ельбінг, Іфінг, Гіллінг цілком з'ясовують морфологію цікавої нам назви та її етновомувну приналежність⁶.

Замікає даний історіографічний цикл Т. Лер-Сплавінський. Він не привносить чогось нового, не відступає від сказаного до нього. Він теж визнає, що рн Агалінг — назва східногерманського походження, готська, що за своїм коренем сходиться до готського слова *aglūs*, як це відзначив Томашек. Висвітлюючи германську прина-

пор. д. перс., авест. *ar-* «вода» (стор. 8, 222). Дозволимо собі не згодитись з цим тлумаченням. При всій правдоподібності іранського тлумачення значно переконливіше в басейні Сейму шукати балтизми, а ніяк не іранізми.

¹ Оригінал ітинерарія дійшов до нас в списку III—IV ст. н. е., географічні назви, подані в ньому, сходять до часів імп. Августа (I ст. н. е.).

² W. Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. phil.—hist. Kl., Bd. 117, Wien, 1889, стор. 7.*

³ Paul-Wissowa, *Realencyklopedie des klass. Altertums, Bd. I, 1894, стор. 717.*

⁴ R. Much, *Die Südmark der Germanen. Die Germanen an Niederrein, Goten und Ingewonen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. XVII, Halle, 1892, стор. 36.*

⁵ Ф. Браун, *Разыскания...*, стор. 112.

⁶ Там же, стор. 116.

лежність суфікса **-інг**, він наводить для прикладу гот. *gadils: gadiliggs*¹.

Першим з категоричним спростуванням викладеної гіпотези виступив М. Фасмер. У своїй книзі «Іранці в південній Росії» (1923) він піддав ґрунтовній критиці тезис про германське походження назви Агалінг. Запропонована етимологія, на його погляд, «непевна»; посилання на суфікс **-інг** не доводить германської приналежності назви. Подібний словотвір, зауважує Фасмер, «є не тільки германський». Суфікс **-інг-**, окрім германських мов, властивий також балтійським мовам. Пор. в литовській мові *graudus: graudulingas* «жалібний, тужливий», *godus: godulingas* «пожадливий»².

На жаль, М. Фасмер не розвинув висловленої думки, хоч в теоріях Томашека — Муха—Брауна, підтриманих Лер-Сплавінським, майже все було хистке, непевне, однобічне і недостатньо аргументоване. Безперечно одне, а саме, що закінчення **-інг** в рн Агалінг є суфікс, але цей суфікс, як слушно зауважив Фасмер, являє собою приналежність як германських, так і балтійських мов. Дозволимо собі поширити мовну документацію, стисло зауважену М. Фасмером, зокрема в ділянці балтійської гідронімії.

Так, в давньопруській гідронімії засвідчене значне число водних назв з суфіксом **-інг**, у тім числі, наприклад, такі: *Balingen, Birkeling, Dobringen, Erling, Ewingen, Gaslingen, Ising, Pudeling, Ruingen* і т. д., — поважний список, який не може не імпонувати. Разом з формами на **-інг** в давньоруській мові знані форми на **-анг**, **-унг** як-от *Mag-ang, Bert-ung, Mag-unge*³. Окрім гідронімів подібні словотвори з аналогічними суфіксами **-інг**, **-анг** трапляються в давньопруських особистих іменах. Пор. *Eytinge, Nawtinge, Rittange, Sabange*⁴.

Йдеться про продуктивні суфікси, властиві всім без винятку балтійським мовам. Я. Ендзелін з цього приводу зазначає: «Литовським прикметникам на **-ingas** та латинським на **-igr** відповідають в давньопруській мові в подібному значенні вживані форми на **ings** [близько 15 випадків] або **-ingas** (*niseilewingis und wissemusings*)⁵.

Не менш виразно річкові назви з суфіксом **-інг** репрезентовані в литовській гідронімії. Для прикладу наведемо деякі: *Apsinge, Arpsingis, Drubinga, Dubinga, Naudingis, Pilvingis, Suvingis*⁶. В литовській гідронімії, поруч з формами на **-інг**, зустрічаються форми на **-анг**, **-унг**, **-енг**. Пор. *Alanga, Palanga, Virange, Virang-upis, Babrungas, Drunge, Dublunge, Drubengis*⁷. Суфікс **-інг** взагалі

¹ T. Lehr-Splavinski, *Pochodzenia...*, § 19, 7, стор. 81.

² M. Vasmer, *Iranier...*, стор. 61.

³ G. Gerullis, *Apf. ON*, 1922, стор. 247.

⁴ R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen, 1925, стор. 174.

⁵ J. Endzelins, *Senprūsu valoda*, Riga, 1943, стор. 50—51.

⁶ LTS-Ruev, стор. 7, 32, 33, 108, 125, 158.

⁷ Там же, стор. 3, 11, 32, 34, 116, 148.

характерний для литовського словотворення: *akmeningas, arpaudingas, dalingas, galingas, gedingas*.

У світлі цих мовних даних неважко переконатись, що М. Фасмер, виступаючи з критичними зауваженнями, мав безперечну рацію. Суфікс **-інг** не є виключно приналежністю тільки германських мов. Наявність цього суфікса в рн Ельбінг, Іфінг, Гіллінг ще не доводить германської мовної приналежності рн Агалінг. Таке твердження непереконливе, воно — безпідставне. Тим самим відпадає потреба посилатись на бастарнів або готів. До того ж готів за часів Августа, в I ст. н. е., ще не було в Північному Причорномор'ї. Що ж до бастарнів, то їх етнічна приналежність — річ дискусійна, предмет суперечок, недоведених до будь-якого завершення. Отже, суфікс **-інг** в рн А-гал-інг, якщо це справді назва Дністра в його верхній смузі, доводить лише те, що балтизми досягали верхів'їв Наддністров'я, — висновок, безперечно, важливий при дослідженні місцевих етногенетичних процесів.

З цього погляду слід уважно розглянути спробу В. Томашека розкрити етимологію рн Агалінг через посилання на готський апелятив *adlus* «важкий». Мовляв, Агалінг — це «річка важка для судноплавства». Кожна спроба апелятивного пояснення річкової назви, взятої в її відокремленості, поза зв'язком з іншими гідронімами даного району, лишається завжди сумнівною і непевною. Так є і в даному разі. Розуміється, співзвучність рн Агалінг і гот. *aglus* «важкий» не підлягає сумніву, однак сама лише співзвучність нічого не доводить і не гарантує від можливої помилки. Звуковий збіг двох слів може бути випадковий. Гідронімічне дослідження повинно починатись не з розшуків схожого слова в апелятивній лексиці першої-ліпшої мови, а з відтворення спільного ряду, з фіксації тотожних водних назв, з зіставлення гідроніма з гідронімами. Річкова назва повинна досліджуватись в комплексній співналежності з гідронімією відповідного району. Лінгвістичний аналіз необхідно схрещується з просторово-географічним.

Жодна з цих засад не була покладена в основу розглянутих вище етнологічних тлумачень. Спробуємо застосувати їх тепер. Якщо визнати, що рн Агалінг це назва р. Дністра, яка вийшла з ужитку і згодом забулася, то поясненя для неї слід шукати в гідронімії Наддністров'я і суміжних територій, басейнів Вісли, Прип'яті і верхнього Дніпра. Тут, треба гадати, залишилися реліктові рештки цього гідронімічного комплексу.

Оскільки формант **-інг**, як ми мали нагоду переконатись, загубився в слов'янських мовах, але зберігся в балтійській та германській гідронімії, то цим визначиться розчленування назви: А-гал-інг. Таке структурне розчленування відкриває бажаний напрямок для дальших пошуків. В основі назви лежить корінь **-гал-**.

Гало. Водні назви з коренем **-гал** становлять властиву приналежність балтійської гідронімії. Пор. відповідні назви річок і озер в

гідронімії Литви. Це в першій частині назв: Gala, Galelis, Galine, Galin-upė, Galonas ez., Galuonas, Galuonai, Galuonis, Gal-upalis, Gal-upiai, Gal-upis, Galutiniai¹.

В другій частині: Balta-galys, Blauz-galas, Bur-galis, Maisio-gale, Mir-galas, Noti-gale, Palan-gale, Rin-gale, Rugale².

Такі ж назви з **-gal** в другій частині засвідчені в назвах гір в балтійській оронімії, як от: Dievo-gala, Medve-galis, Zasu-gala, Tauro-gal³.

Латиська мова знає чимало гідронімів і топонімів з таким же коренем **-gal**. В топонімичному словнику Я. Ендзеліна «Топонімичні назви Латвійської РСР» відповідний список займають три сторінки тексту. Наведемо деякі з них: «gals» zemņikmaja Nogale, mez(a)gals ciems Nica; mezgals z. Litene; «meschgalla» z. Dviete; mezgala-linins Embuta; qala-baza z Sloka, galaberzi z. Meiranos, «gala-dikis» ganikla Vecauce і т. д.⁴

Перейдемо до слов'янської гідронімії. Слово гало або в інших формах гала, гал, галь, гали із значенням «річка», «болото» засвідчено в середній смузі Східної Європи не менш виразно, ніж в балтійській топонімії. В функції гідроніма гало поширене головним чином в районі право- і лівобережного Дніпровського Полісся, у верхів'ях Дністра, Бугу Західного та Південного, на Волині і на Чернігівщині.

Г. Танфільєв у своєму «Геоботанічному нарисі Полісся» так описував гали східної Волині в Надприп'ятті: «Болота або гала займають міжрічкові простори. Вони являють собою подекуди відкриті калюжі води або зарості комишу і очерету, то подушки рослинної маси, що плавають по воді і хитаються під ногами, то величезні купиння»⁵.

Аналогічні звістки про волинські гали-болота знаходимо в інших джерелах. «На правобережжі Прип'яті коло р. Горині зустрічаються великі болота, що називаються галами... В галах ми бачимо простори, вкриті купинами та густою трав'яною рослинністю з окремими кущами верби. Гали займають вищі місця, ніж звичайні болота Пінщини і тому весняні води їх не затоплюють»⁶.

Східна Волинь теж знає слово гало для означення тутешніх боліт. С. С. Гамченко, наводячи опис зонального ландшафту в басейні р. Тетерева Житомирської області, зазначав: «В околицях р. Тете-

рева через непроникливість підгрунтя є багато боліт та малих озер, що носять іноді дуже своєрідні назви на зразок Чортове болото, Галове болото»¹; в останньому випадку маємо характерний приклад подвоювання синонімічних назв типу «ріка + ріка», «болото + болото» і т. п.

П. А. Тутківський, фаховий знавець гідрографії волинського Надприп'яття, вивчаючи узбережжя р. Льви, відзначив на ній чимало відповідних назв, як-от: Гало деревське, Середне гало, Гали, За галом, На галях, Загалля². Такі ж назви на Поліссі відзначені в історичних джерелах XV—XVI ст.: с. Загалля, с. Загальці³. Пор. селище Гала Калинка, оз. Галевичі, Галевичького лужа, с. Галешьке, ур. Галобаб'є, болото Голе⁴.

В своїй широко відомій «Студії слов'янських назв» (1948) Я. Розвадовський присвятив окремий (16-ий) розділ книги «Гало, гали, гала» розгляду гідронімів. Він плідно використав матеріали «Słownika Geograficznego» і навів згадку про Гале болото в повіті Звягельському на Волині, Середне гало в межиріччі Ствиги і верхньої Льви, Гало — болото серед лісів на північ від р. Ровно та ін.⁵

Гідронім гало, гала властивий не лише для Лівобережного, але й для Правобережного Полісся. В звичайному слововживанні для означення боліт він відзначений на Чернігівщині: «Чернігівське вогке Полісся, з його пісками, безліччю боліт і озер, по місцевому гал, простягається в цій області в широкій долині р. Десни та в найближчій течії р. Снови» (Б. Г. Карпов)⁶.

З наших власних спостережень можемо засвідчити, що ареал поширення гідроніма гало простягається на Середньому Подніпров'ї до м. Трипілля. Тут, приміром, великий болотяний простір у верхів'ях рік Івкватиці і Бобриці, правих приток р. Дніпра, місцева людина зве галом (власне спостереження 1936—1937 рр.).

¹ С. С. Гамченко, Житомирський могильник, Житомир, 1888, стор. 5—6.

² П. А. Тутковський, Побережжя реки Львы. Географическое и геологическое описание. — Труды общества исследователей Волини, т. XIII, вып. I, К., 1915, стор. 14, 56, 59, 61, 63, 75. Р. Льва, права притока р. Прип'яті, являє собою характерний приклад «двойменної річки». «Річка Льва (в пониззі вона зветься Мовствою) з'єднується в нижній своїй течії кількома лівими притоками з р. Горинню і впадає зліва в річку Ствигу, будучи притокою останньої». «Довжина р. Льви складає лише 43 верстви, а довжина її пониззя — Мовстви — 61 верству... За детальними вимірами, зробленими нами, довжина річки Льви від витоків (р. Ладичі) до гирла складає 162 верстви...» (там же, стор. 15—17).

³ Мозирська волость. С. Загалля на лівому березі р. Виті, по дорозі з м. Юревич в Хойники, 14 чоловік населення (1552 р.) (П. Г. Клепатський, Очерки по истории Киевской земли, Одесса, 1912, стор. 189). Між Ушем і Здвигем. «С. Загалля — за озером Галло. В 1499 р. вел. кн. Олександр ствердив Івану Глинському «подле Києва именьи, на имя Гостомель, з данники в Загаллях и Запрудичах, данину нашу, выслугу его» (АЗР, I, № 171) (там же, стор. 371).

⁴ Архив Юго-Западной России, т. V, ч. VIII, К., 1907, стор. 481—483, 489, 491.

⁵ J. Rozadowski, Studia..., стор. 82.

⁶ В. П. Семенов, Россия, т. VIII, Малороссия, СПб., 1909, стор. 7.

¹ LTS-Ruev..., стор. 42.

² Там же, стор. 13, 19, 23, 96, 104, 111, 116, 135, 139.

³ K. Buga, RR, I, стор. 134, 252.

⁴ J. Endzelins, Latvias PSR vietvardi, I, Riga, 1956, стор. 291—294.

⁵ Г. Танфильев, Геоботанический очерк Полесья; див. також М. Жилинський, Очерк работ западной экспедиции по осушению болот (1873—1898), ч. 2, СПб., 1899, стор. 150—151.

⁶ В. П. Семенов, Россия, т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия, стор. 11.

Географічне поширення слова гало переконливо свідчить про балто-слов'янську етномовну і територіальну приналежність гідроніма. Що можна сказати про етимологію цього слова? О. Л. Погодін зіставляє гідронім гало з литовським апелятивом *galas*, посиляючись на значення останнього «кінець». Відповідно до цього він пише: «Серед боліт Мінської губернії звертають на себе увагу численні гали (в Мозирському повіті), гало (в верхів'ях р. Жерева і т. д.), які означають «кінець болота» (пор. литов. *galas* «кінець»)»¹. З пізніших дослідників до думки Погодіна повністю приєднались В. М. Топоров і О. М. Трубачов. З приводу «топонімічних назв з другим елементом, який означає «кінець», «край», пор. в східно-балтійській області утворення на *-gala*, *-galas*, литов. *Ariogala*, *Maišiogala*, латис. *Latgale*, *Zem-gale* і т. д.», вони зауважують: «На верхньодніпровській території казати про надійні приклади такого роду досить важко. Однак можна відзначити вживання другого члена таких композицій, як самостійної назви боліт в Білорусії, пор. Гали»².

Е. Френкель також зигнорував значення лит. *galas* як гідроніма «річка, озеро, болото», навівши лише значення «кінець, край», відповідно до д. прус. *gallan* «смерть», *Giltine* «Смерть, богиня смерті», слов. жаль³.

На незадовільність такого етимологічного тлумачення свого часу вказав Я. Розвадовський. Відкинувши тлумачення гало через литов. *galas* в значенні «кінець», Я. Розвадовський запропонував інше, хоч, як побачимо, теж мало переконливе тлумачення. На відміну від Погодіна Розвадовський зближив гало «болото» з прикметником «голий». «Ці назви,— пише він,— означають просте «голе (болото)»⁴.

Щоб довести це припущення (гало з «голе»), Я. Розвадовський послався на польськ. діал. *hala* «гірські пасовища, розташовані вище лісової смуги», *halizna* «незаросле місце в лісі», укр. галявина, галява, прогаль, прогалина, рос. прогаль, «чистий простір, відкрите місце серед чогось, незамерзле місце в річці, лісова поляна»⁵.

Гадаємо, що Я. Розвадовський мав рацію, коли відзначив зв'язок гало: галявина, але в нього, певно, не було достатніх під-

став пояснювати слово гало як гідронім, через посилання на прикметник «голий». Таке тлумачення ніяк не краще, ніж те, яке запропонував Погодін.

Слід визнати слушним заперечення Ф. Брауна, що «зв'язок з прикметником «голий» треба відкинути, хоч його й запроваджує народна етимологія, пор. «проголить лісок» замість «прогалить»¹. Однак, слушно заперечивши зближення слів «гало» та «голий», Ф. Браун не спромігся розкрити етимологію досліджуваного слова. Фіксуєчи в слові гало два значення «гора» і «галявина», він висловлював припущення, що *hala* в значенні «гора» походить з германської мови, тоді як східнослов'янське галявина, прогаль — з фінської (суомі, вепс, естон.)².

Спробуємо дати собі раду. Сумнівність запропонованих етимологій залежить від того, що автори виходили з визнання семантичної незмінності слова, сталості його значення. Ніхто не взяв до уваги законів семантичного розвитку, історичної комплексності назв, поступової мінливості їх змісту.

Основне значення слова гало в балтійських і слов'янських мовах — «річка, озеро, болото». Це насамперед гідронім, водна назва. В свою чергу слово гало часто виступає в семантичній функції омоніма, в сполученні значень «річка» і «гора». З погляду семантичних зв'язків між українсько-білоруським гало як гідронімом, і польським *hala* як оронімом немає нічого суперечливого. Таке явище дуже поширене в семантиці. Річка і гора позначаються однією назвою.

Збіги річкових назв з назвами гір звичайно спостерігаються в гірських місцевостях у тих випадках, коли верхів'я річки знаходиться в горах, річка тече з гори. Взявши до уваги наявність зв'язків як семантичних, так і фізіо-ландшафтних, ми повинні будемо відмовитись від припущення, з яким виступив Ф. Браун, ніби польськ. *hala* «гора» і сх. слов. прогаль, галявина — слова різної мовної приналежності, не властиві для слов'янських мов, а запозичені — перше з них — з германської, а друге — з фінської. Йдеться не про запозичення, а про внутрішній семантичний розвиток слова гало.

Слова з коренем гал- засвідчені в балтійських мовах, містять в собі переважно два відтінки значень, з одного боку, «район, округа, територія», а з другого — «кінець, край». Пор. литов. *galas* «кінець», *galinis* «конечний, прикінцевий, крайній», лат. *galiba* «межа, кордон», *galejs* «крайній», *galigs* «кінцевий». Цей семантичний ряд «край»: країна: межа «внутрішньо взаємозалежний і закономірний. На доказ можна навести чимало прикладів. Так, слово край як топонім сполучає два значення «район, країна» та «рубіж, межа» і так само «кінець». Подібний збіг значень спостерігається

¹ Ф. Браун, Разыскания..., стор. 171.

² Там же, стор. 169, 171.

¹ А. Л. Погодин, Из истории славянских передвижений, стор. 93.

² В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 172. Пор.: «...Гали, назви численних боліт (Мінська губ.), Гало, озеро, пор. литов. *galas* «кінець» (там же, стор. 5).

³ E. F r a e n k e l, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Göttingen, 1962, стор. 130.

⁴ J. R o z w a d o w s k i, Studia..., стор. 82.

⁵ Там же. Цього ж погляду дотримується в своєму «Етимологічному словнику» М. Фасмер: «Гал «голе місце», смол., голое болото «безлісне болото» (Добровольський). Пов'язано чергування голосних з голий, укр. гал «прогалина, просіка», гало — теж і «лісове озеро» (див. Р. Смаль-Стоцький, Slavia..., 5, 36; Бернекер, I, 294; М. Фасмер, Этимологический словарь..., т. 1, стор. 384).

і в інших мовах, наприклад, нім. *mark* «межа, район», латин. *margo* «край», кельт. ір. *muig* «район»¹.

Як загальновідомо, за доби первіснообщинного суспільства в умовах племінного ладу — про це говорить Ф. Енгельс — ліс, окрім природно-господарських функцій, мав разом з тим функцію племінного рубежу, межі, отже краю². Ці суспільні норми племінного ладу позначилися на семантичних зв'язках і зрушеннях. Пор. лат. *mez* «ліс», д. прус. *median*, лит. *medis* «ліс, дерево», ст. слов. *međa* (Супрасл.), сх. слов. *meħa* «край, кордон». Див. також д. півн. *toġk* в подвійному значенні: «ліс» і разом з тим «границя». Таким чином, у слов'янських мовах слово *međa*, загубивши первісний сенс «ліс», — це значення зберегли балтійські мови, — затримало лише значення «край, границя».

Пли Галінди. Голядь. На карті Птолемея (II ст. н. е.) на схід від р. Вісли (*Ἰστρούλα*), по обидва боки р. Хрону (Прегеля), між Венедською затокою на півночі і Венедськими горами на півдні, позначені венеди (*Ἰνεδάται*). В свою чергу галінди (*Γαλίνδαί*) відзначені на правобережжі р. Хрону між річками Хроном (Прегелем) і Рудоном (Німаном) на рівні Венедських гір, тоді як судіни — далі на схід на лівобережжі р. Рудону (Німану). В «Географії» Птолемея читаємо: «Нижче венедів живуть галінди, «*ἔπειτα δὲ τοὺς Ἰνεδάτας πάλιν Γαλίνδαί*» (III, 5, 9)³.

При всій умовній приблизності позначок основне подано на географічній карті Птолемея переконливо і наочно. Якщо Венедські гори у Птолемея — це справді північні відроги Карпат, а венеди займали весь широкий простір від берегів Балтійського моря до Карпат, отже від гирла Вісли до її верхів'їв [ab ortu Vistulae] [за Йорданом, § 34], то галінди Птолемея жили в II ст., очевидно, там, де й пруські галінди в XIII—XIV ст., тобто на північ від Мазовії, досягаючи верхів'їв Прегеля, басейну Західного Бугу⁴.

Для нас, у наших етногенетичних студіях при пошуках балтослов'янських зв'язків, особливо важливо відзначити цілком очевидний зв'язок між племінними назвами галінди: голядь (рос. -я з литов. -in)⁵.

В Лаврентіївському літопису під 1058 роком згадується війна, яку вела голядь з Ізяславом і яка закінчилася перемогою Ізясла-

ва: «Победи Ізяслав голаді»¹. Ця боротьба тривала й далі в XII ст. В Іпатіївському списку літопису згадується під 1147 роком, що «люди Голядь» жили в межах Смоленської волості (нині в районі міст Можайська і Гжатська (на річці Поротві) (суч. Протва), правій притоці р. Москви. З голяддю в XII ст. воював Святослав: «...ко Святославу присла Юрьи, повеле ему Смоленскую волость воевати. И шед Святослав і взя люди Голядь, верх Поротве и тако ополонилася дружина Святослава»².

Цим літописним згадкам про «люди голядей» в центральній смузі Східної Європи відповідає поширення споріднених топонімічних назв на території від Смоленської області до Орловської. Свого часу ці назви зібрав М. П. Барсов. Ось вони: «село Голяді в західній частині Дмитрівського повіту, на р. Бунятці, лівій притоці Яхроми; Голяді — село в Клинському повіті; р. Голяда, що впадає в р. Москву з лівого боку дещо нижче столиці, під сел. Люблиним (бере початок у Білому озерці коло Косина), та село Голяжжя в Брянському повіті на р. Десні, яке згадується ще в Брянських писемних книгах XVI ст.»³.

Спорідненість племінних назв галіндів на р. Прегелі в Прибалтиці і голяді на р. Москві очевидна. Це ні в кого з дослідників не викликало сумнівів. Більш невиразним лишалося питання про етнічні взаємини цих племен. Барсов з цього приводу писав: «Спорідненість їх [голяді] з пруською Галіндією доводиться лише співзвучністю племінної назви; інших підстав немає. Тим часом вона прийнята істориками Литви і Росії (Нарбут, Соловйов)»⁴. Барсов не був певен в етнічній тотожності балтійських галіндів і голяді на р. Поротві; вагався також і Соболевський. Він згоджувався, що галінди II ст. у Птолемея це голядь⁵, але разом з тим висловлював деякі застереження щодо етнічної близькості голяді і пруських галіндів: «Голядь на Протві однойменна з пруськими галіндами; але етнічна спорідненість їх не може бути близька й порівняно віддалена»⁶.

Звичайно наявність голяді на р. Поротві пояснюють переселенням, «рухом з заходу» подібно до радимичів і в'ятичів⁷. Той ж думки

¹ ПСРЛ, I, стор. 126.

² ПСРЛ, II, Іпат'євская летопись, СПб., 1908, стор. 339.

³ Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии, стор. 44.

⁴ Там же, стор. 233. Пор. «Тільки подібність її назви [голяді] з пруською Галіндією дозволяє бачити в ній особливе плем'я і зарахувати її до Литви» (там же, стор. 43).

⁵ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, стор. 309.

⁶ Там же, стор. 310.

⁷ В своїй «Истории России» С. М. Соловйов в 1851 р. писав: «Яким же частиною литовського племені голядів потрапила так далеко на схід? Чи простягались так далеко житла литовського племені, перерізані пізніше рухом слов'ян з півдня, або голяді з'явилися на Протві та Угрі внаслідок руху з заходу, так само, як тим же шляхом з'явилися слов'янські лехитські племена радимичів і в'ятичів? Можливо, навіть переселення голядів на схід знаходилося в зв'язку з переселенням радимичів і в'ятичів...» (С. М. Соловьёв,

¹ K. Buga, RR, стор. 251.

² За межами племінної території «лежала широка нейтральна смуга, що простягалася аж до володінь найближчого племені... Ця смуга — те саме, що прикордонний ліс германців, пустеля, яку створили навколо своєї території свеві Цезаря; це те саме, що... між германцями і слов'янами — саксонський ліс і *brapibog* (по-слов'янському — «захисний ліс»), від якого дістав свою назву Бранденбург» (див.: Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 72).

³ SC, I, 1893, стор. 231.

⁴ K. Kuzaŋinis, Prusu kalba, Vilnius, 1964, стор. 6—7, 28. Пор. «Decima (pars) Galindia, in qua Galindite». Петро з Дусбурґ (1326).

⁵ K. Buga, RR, I, стор. 412.

тримався і Барсов¹. Пізніше Соболевський, на відміну від попередників, замість радимичів і в'ятичів, вказав на готів, які рушили з Прибалтики, а за ними галінди². Висловлювалося також припущення, що голядь на річках Протві і Угрі — це військовополонені³.

Очевидно, справу вирішує перш за все етимологія назви, розв'язання питання про мовне походження плн голядь. Визнання балтійської приналежності цієї назви найбільш поширене. Соболевський вказує на лит. *galia* «сила», *galingas* «дужий, могутній»⁴. К. Буга посилається на апелювання *galo* із значенням «край»: «назва Galindo походить від *galo* «край»; *galindas* «той, хто живе на краю (пруської землі)»⁵. Такої ж думки дотримується М. Фасмер⁶.

Цілоком особну позицію зайняв М. Рудницький. Він заперечує проти балтійських зближень: «Птолемеевих галіндів, що їх досі вважали за давньопруське плем'я, треба відносити до протослов'янських племен. Їх назву можна виводити або з лит. *galia* «міць, сила», або від лит. *galas* «кінець». Але виводити географічну назву від слов. *galas* «кінець» було б неправильно, бо давньопруське плем'я галінди не було крайнім, адже ж за ними далі на схід мешкали давні пруси судіни»⁷. Зауваження, безперечно, слушне. Галінди не «крайні». Вони не сиділи на самому краю і в цьому розумінні вони не жителі прикордонної смуги. За ними ще сиділи судіни. Однак ту ети

мологію, яку запропонував Рудницький, ледве чи можна визнати слушною. Він пише: «Назву галіндів зіставляють звичайно з литов. *galeti* — «могти, бути спроможним», *galia* «сила, міць». Слабкість цієї етимології полягає в тому, що структуру назви галінди не можна з'ясувати на підставі даних литовської мови, як це підкреслює Я. Отрембський (*Słowiane...*, стор. 133—142, 182—183). Натомість, на підставі слов'янських даних, зокрема польських, ця структура стає цілком прозорою. Рудницький пропонує відокремити початкове слов. *go* як префікс: *Go-ledь*: *Go-led-інъ*, а *linda* тлумачити як похідне від **Led*¹.

Та це тлумачення ні до чого². Назва галінди не є двочленна, одночленна; *го-*, *га-* не є префікс і слово розчленовується в інший спосіб, а саме *гал-інд*. В основі назви лежить гідронімічний корінь *гал-* і вона належить до групи назв з подвійним сукупним значенням «ріка : плем'я (*flumen-gens*)»³.

Слово *гал*, *гала*, *гало* не є суто балтійське слово. Воно зустрічається однаково в балтійській і слов'янській гідронімії, в етнонімії, в особистих назвах, в топонімії і т. д. Досить згадати племінні назви з *-гал-*, *-гол-* в другій частині, як-от Зимигола, лтс. *Semigalia*, нім. *Seim-gal*, Лотьгола, Лть-гола, *Lethi-galla*. В списку топонімів, наведеному Бугою, подано 21 назву. Це — «писан ув Орякголе», «до Оракгольського» (1552); *Больша-гола*, *Бойсак-гола* (1561), *Бети-гола*, *Бловз-гола*, *Довкша-гола* і т. д.⁴

Поданий екскурс дозволив на прикладі гідроніма *гало* реконструювати будову архаїчних семантичних комплексів, виразно пов'язаних з мовою на етапі дофеодалної доби, заглибитись щонайменше до рубежу нашої ери і фіксувати характерні для цього часу цілком виразні і переконливі зв'язки балтійських і слов'янських мов в середній смузі Східної Європи.

ГІДРОНІМІЯ НАДРОСЯ

На черзі питання про лінію географічного розмежування між балтами і слов'янами, про балто-слов'янські мовні взаємни і зв'язки, як далеко на південь досягали власне балтійські річкові назви, отже назви, які пояснюються лише на базі балтійських мов і не зрозумілі для слов'янського населення середньої і південної смуги Східної Європи.

¹ М. Рудницький, *Praslowiańszczyzna...*, II, стор. 36, 242—250.

² О. Трубачов має рацію: «Рудницький (*Славянская филология*, I, 1958, стор. 145) помилково пояснює голядь як складання з приставкою *го-*. Примітка до слова «голядь» в «Етимологическом словаре» М. Фасмера (стор. 434).

³ «Зима: лат. *Ziemelis* «північ» при *Ziema* «зима». Сюди належить назва латиського племені латис. *Semigalli*, нім. *Sem-galler* і д. рус. Зимигола з лат. *Ziemigala* «зимний» (північний) кінець (край) або «область (кінець) племені *ziemi* (*aquilonares*)» (К. Вуга, *RR*, II, стор. 676).

⁴ К. Вуга, *RR*, II, стор. 251—252; пор. III, стор. 633.

История России с древнейших времен, I (т. 1-2), М., 1959, стор. 119). Питання про «переселення голяді на схід» ми обговорюватимемо далі.

¹ «Пояснити появу цієї литовської галузі [голяді] так далеко на сході дуже важко. Дуже можливо, що ще за глибокої давнини голядь була відірвана від маси литовського племені рухом слов'ян з півдня на північ, — або ж вони з'явилися на Протві і внаслідок переселення із заходу, що могло стояти в зв'язку з переселенням із заходу ж слов'янських племен в'ятичів і радимичів, які за звісткою літопису прийшли від ляхів на Оку і Сож» (Н. П. Барсов, *Очерки русской исторической географии*, стор. 43).

² «Ймовірно, частина галіндів рушила разом з германцями від берегів Балтійського моря і взяла участь у війні германців з римлянами. Після перемоги імператор Волузіан присвоїв собі титул: *galindicus*» (А. И. Соболевский, *Русско-скифские этюды*, стор. 310).

³ Брюкнер, *AfslPh.*, 39, 283; Геруллис. *Eberts Reallexikon*, I, 339. Пор. «В Орловській губернії є два села з назвою Голяж'є. З «полону» Святослава Ольговича?» А. Соболевский, *ИОРЯС*, 27, 310; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, стор. 434 відкидають таке припущення: «голядь» не означала військовополонених з Пруссії, всупереч Брюкнеру і Геруллису.

⁴ А. И. Соболевский, *Русско-скифские этюды*, стор. 310.

⁵ К. Вуга, *RR*, т. III, стор. 117, пор. 121, 124—126. Пор. «Список російських географічних імен литово-латиського походження вказує, що ... в той далекий час ще існували юси, як про це можна судити на підставі слів Вяча, ятвяг і голядь, які постали з балтійських форм **Vencia*, *jatvingas*, *galindas*» (там же, т. I, стор. 452, пор. 526).

⁶ «Балт. *Galindai* мн. від литов. *galas* «кінець»... Первісне значення «житель прикордонної смуги», нім. *Markomanen*» (М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, стор. 434).

⁷ М. Рудницький, *Praslowiańszczyzna...*, II, стор. 18 (800).

Звичайно етномовна межа між балтами і слов'янами визначається по лінії р. Прип'яті. Це визнання набуло в літературі сталої історіографічної норми. «Ми можемо помітити, — писав в 1901 р. О. Л. Погодін, — різку межу в географічній водній номенклатурі, що проходить на північ від р. Прип'яті»¹. Відповідно до цього він зазначає: «На півдні литовське плем'я за давнини досягало Прип'яті (хіба що трохи сходячи далі на південь)»². «На північ од Прип'яті слов'янська батьківщина не йшла», — додає О. Л. Погодін³.

Цю тезу згодом перейняв С. М. Середонін: «На правому березі Прип'яті в листистій і низовинній місцевості ми повинні відзначити суцільне «слов'янство» назв річок і озер»⁴.

Те саме про етномовну відмінність гідронімії на північ і на південь від р. Прип'яті говорить К. Буга: «Назви річок Білорусії (Мінської, Могильовської та Смоленської губернії), — зауважує Буга, — свідчать, що прабатьківщина литво-латишів знаходилась на північ від р. Прип'яті (по лівих її притоках, по р. Березині і верхньому Дніпру, майже до середини течії р. Сожу)»⁵. На погляд К. Буги, р. Прип'ять — порубіжна ріка, що відокремлювала слов'янську прабатьківщину від балтійської»⁶.

Прип'ятська концепція балто-слов'янського мовного і етнічного розмежування утрималася без змін до наших днів. Подібно до попередників, С. Б. Бернштейн повторює як остаточно встановлене твердження: «Прип'ять була однією з сталих меж праслов'янської мови»⁷; «Найдавнішою і стійкою межею між слов'янськими і балтійськими племенами була Прип'ять, на південь від Прип'яті жили слов'яни, на північ — балтійські племена»⁸; «Балтійські племена жили на північ від Прип'яті»⁹; «Балтійської людності на Південь від Прип'яті не було»¹⁰.

Так довільне припущення, висловлене свого часу Погодіним, повторюване раз у раз, переходячи від одного автора до другого,

¹ А. Л. Погодин, Из истории славянских передвижений, стор. 91.

² Там же, стор. 94.

³ Там же, стор. 91.

⁴ С. М. Середонин, Историческая география, Пг., 1916, стор. 116.

⁵ К. Вуга, RR, т. III, 1961, стор. 898.

⁶ К. Буга вважає, що «Припеть (на є, а не я вказують Іпатіївський та Лаврентіївський літописи і Литовська метрика) одержала свою назву, ймовірно, від слов'ян». «Литовський корінь, — зазначає він, — *pet-, gri-pentu, petau, pestu* «виснажуватись, знесилюватись» [для річки немовби не пасує]. При-петь означає «при-ток» (Дніпра) і знаходиться в спорідненні з гр. *pot-a-mos* «річка», *petoras*, *fliege*, лат. *peto* «прагну до чого», авест. *pataiti, fällt, läuft*. З річкових назв до сім'ї Прип'яті належать: «Смоленською границею аж до Любавич, от коле ся почала Пета» (Оршанський повіт, 1566 р. Литовська метрика) «до речки керъты, мимо Войкчово аж до Петы, до Повеля, у Велю реку» (Віленська губ., 1566 р.) (К. Вуга, RR, т. III, 1961, стор. 886).

⁷ С. Б. Бернштейн, Очерк..., стор. 62.

⁸ Там же, стор. 60.

⁹ Там же, стор. 64.

¹⁰ Там же, стор. 75.

почало сприйматися як остаточно істина без жодних застережень. Щоправда, на перший побіжний погляд, гідронімія правобережного Надприп'яття лишає загальне враження слов'янської. Але, щоб визначити або відкинути таке твердження, треба вичерпно й уважно переглянути річкові назви на південь від Прип'яті.

В попередній розділах ми розглянули окремі гідроніми в їх груповій співналежності. Тут ми хочемо розглянути гідронімію певного району. Для території на південь від Прип'яті в Середньому Наддніпров'ї найдоцільніше було б спинитися на назвах приток р. Росі.

Лінгвістичний аналіз гідронімів Надросся дозволить з'ясувати етномовну приналежність місцевого населення, встановити, якою мовою розмовляла людність Середнього Наддніпров'я за давніших часів, що являла собою мова, від якої дійшли до нас тільки назви річок, залишені цією людністю, про етнічну приналежність якої ми можемо лише догадуватись, а не твердити щось остаточно певне.

Досліджуючи річкові назви Надросся, ми розміщуємо їх у певній географічній послідовності, а саме: а) назви лівих приток р. Росі, б) назви правих приток, в) назви найдрібніших річок, що є притоками приток.

В залежності від мовної приналежності ми поділяємо річкові назви на кілька груп. До першої з них відносимо назви, які не піддаються поясненню з слов'янських мов, не мають прямих відповідників в слов'янській гідронімії, натомість пояснюються з балтійських мов і мають найближчі аналогії в гідронімії Литви й Латвії.

До другої групи належать назви змішаного мовного типу, спільної етномовної приналежності, які відповідають однаково слов'янським і балтійським гідронімам. Нарешті, до третьої групи включимо річкові назви з прозорою слов'янською етимологією, позбавлені будь-яких балтійських аналогій, а також гідроніми неясного етимологічного змісту.

НАЗВИ ЛІВИХ ПРИТОК р. РОСИ БАЛТІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Л. п. Растваця, Ростовиця, лит. *Rastinis, Rast-upis* (LTSRuev, 132); лит. *gasotas* «росяний», *gasenti* «мрячити» (?), форманти **-ава-, -ця**, пор. Витава, Куява, Сола — Солиця, Стрянь — Стряниця, Бистра — Бистриця, Уж — Ужиця (Топоров — Трубачов, 98—99, 154—155.)

П. п. Росава, вар. Расава, пор. Росана — Росасенка; лит. *Raseika, Raseika, Ras-upis* (LTSRuev, 132); лат. *Ras-upis, Raseiniai*; д. прус *Rasa, Rasite*; литов. *gas* «роса».

П. п. Свирка, пор. Сквиря, Скверета, Сквиретянка, Сквирівка, Сворливець; лит. *Skiz-upys, Skirute, Skirvyte, Skirvycia, Skirk-upys* (LietTSRuev, 149, 158). Пор. литовські власні імена: *Skirvytele, Skirvainis, Skirgaila*. Топоров — Трубачов (207) припускають

метатезу *Skirv->*Skvir- і відповідно визнають: «Форма кореня і суфікса свідчить про балтійське походження»¹.

Л. п. **Шандра**, вар. Шевелиха, Руда; литов. sandrus, sandrai, sundrai «річкові наноси», «наноси після річкової поводи» (К. Buga, RR, III, 185)

П. п. **Шевелиха**, вар. Шандра (див.), лит. sevelis «швидкий», sevulys, sevulio «осколок, скалка». Лит. (sau-) (siau-) (sev) (sev) — нащадки іє. кореня skeu-, skeu «рухати, штовхати» (К. Buga, II, 589).

Л. п. **Узень**, вар. Узиня, Узнанка; пор. Уза, Узник, Узнич; лит. Uzinās (LietTSRuev, 181).

НАЗВИ ЛІВИХ ПРИТОК р. РОСІ ЗМІШАНОГО ТИПУ,
ПОДВІЙНОГО ЕТНОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ,
СПІЛЬНОЇ БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ
ПРИНАЛЕЖНОСТІ²

Л. п. **Березна**, вар. Березанка, Березянка, пор. Березина, Березня, Березиня, Березова, Березовиця та інші; апелятиви лит. berzas, лат. bērzs «береза»; гідроніми: лит. Berza, Berzanka, Berze, Berziēna, Berzinis і т. д.; (LietTSRuev, 17), лат. Berzs, Berziņas, Berziņi, Berzavka, Berziene, Berzuli і т. д. (LatPSRv, 103—107).

Л. п. **Кам'янка**; лит. акмио (-ens, -eņi); лат. akmens «камінь», гідроніми: лит. Akmena, Akmene, Akmenike, Akmenupe, Akmeniukas, Akmen-upis (LietTSRuev, 2—3); лат. Akmenāja, Akmeniņa, Akmens-sala, Akmens-straits, Akmens-tīrums, Akmen-upe (LatPSRv, 14—17).

Л. п. **Корсунка**, пор. Корса; гідроніми: Karsis, Karse, Kars-upis (LietTSRuev, 69); лат. Karsava, Kars-gala, Karsas, Karsava, Karsu-gali, Kars-upe (LatPSRv, 90—91); д. прус. Carsow, Corseen, Cors-lauken (Gerullis, 57).

Л. п. **Поточна**, пор. Поточка; гідроніми: лит. Patekla, Patekmys, Tekme, Tekraunis, Tek-upys (LietTSRuev 119, 172).

Л. п. **Протока**, лит. prataka, tekete.

Л. п. **Ракитна**, вар. Рокитня, пор. Ракита, Ракитянка, Ракитка, Ракитня; гідроніми: Raketalis (LietTSRuev, 131). Неясно: слов. рокита?

¹ Не виключена можливість, що рн Сквіра за походженням етнічним. Як відомо, скіри разом з галатами згадуються в ольвійському декреті на шану Протогена. Скірів називає так само Пліній (I ст. н. е.) разом з венедами. За його повідомленням, «аж до ріки Вістули живуть сармати, венеда, скіри» (IV, 13, 97).

² В цій групі гідронімів, при наявності спільних коренів, надто важко відрізнити власне балтизми від слов'янізмів. «Наявність в балтійських назвах вод ряду коренів, близьких до слов'янських, що легко входили в коло слов'янських найменувань, надзвичайно заважає виявити балтійський елемент, пор. низку річок з назвою Березина, Березна та аналогічні балтійські від назви берези» (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., 21, пор. 159—160).

Л. п. **Рогозянка**, пор. Рогозянка, Рогізна, Рогожанка, д. прус. рогоз, рогозина «комиш, очерет», литов. ragaze «рогожа» (К. Buga, RR, I, 347, III, 155); гідроніми: Ragoze, Ragozis, Ragazele, Ragazius (LietTSRuev, 131).

Л. п. **Рубчанка**, пор. Руба, Рубана, Рубанка, Рубча, Рубіж, Рубіжна, Порубанець, Порубіжна; лит. ruba, лат. robs, robeza; гідроніми: лит. Rubez-daubis, Rubez-lankis, Rubez-upis, Rubez-upalis (LietTSRuev, 137).

Л. п. **Руда**, пор. Оріхова Руда; Чорна Руда, пр. Оріхівця, лит. guda, rudas, rudys; лат. ruda, ruds; гідроніми: лит. Rudauka, Rude, Rudesā, Rudija, Rudine, Rud-upis (LietTSRuev, 137).

Л. п. **Струг**, пор. Строга, Строгань, Строганець, Струга, Струговець, Стружинка, Струмінь, Стряна, Стрий; лит. sruoga, sruoti (sruva), srove, srautas, srutas, sraunus; лат. straujs, strava, straume; гідроніми: лит. Strauja, Strautas, Streva, Strevys, Striuna, Stromele, Stromis, Struna (LietTSRuev, 155—156); д. прус. Stradawn, Strewē, Stromke, Stromyk¹.

Притоки приток звичайно дрібні річки. Часто це струмки. Назви малих річечок-струмків іноді губляться. Вони забуваються і замість забутих приходять раз у раз нові, тим часом у Надроссі спостерігається надзвичайна сталість таких назв. Значне число назв справляє враження архаїчних, в багатьох випадках того мішаного типу, що мають слов'янські і балтійські відповідники, про первісну мовну приналежність яких було б важко сказати щось остаточно певне.

Котлярка, л. п. Смотрюхи; лит. katilas, лат. katls; д. прус. catils «казан котел»; гідроніми: лит. Katilas, Katile, Katiliske, Katilius, Katilukas (LietTSRuev, 70); лат. Katla-lauks, Katlene, Katlins (LatPSRv, 59); д. прус. Cattlopyn, Catelap (Gerullis, 58).

Мураванка, л. п. Раствавиці, пор. Мурава, Муравельник, Муравець, Муравка, лит. mauras, murgas; лат. maurs, maura 1. «мул», 2. «ряска», «мурава», гідроніми: лит. Mauras, Maur-upe (LietTSRuev, 99); лат. Maurs, Maura-mezs, Maurene (LatPSRv, 385); д. прус. Mawra, Maurin (Gerullis, 96).

Пустил, л. п. Раствавиці, вар. Постил, Постол; лит. pustas; лат. pustus «болотяний ліс», д. прус. paustre; гідроніми: лит. Pustasile, Pustauninkas, Pust-ezeris, Pustin-giris (LietTSRuev, 130); д. прус. Pewstern (Paustern), Pewsten, Pawsteniken (Gerullis, 117, 121, 219, 232).

¹ Деякі з наведених гідронімів розглядаються звичайно як слов'янські, запозичені в балтійській гідронімії. Гадаємо, що тут не все ясно і процес взаємовпливів проходив значно складніше, щоб його вкласти в формулу запозичення. Досить посперитися на рн Руда, Струга та ін. Йдеться про окремі нашарування і про взаємодію між ними нашаруваннями. Особливо «скраво це видно на прикладі рн Струга.

Ситна, л. п. Раставиці, пор. Ситівка; лит. *sietuva, sietva*, лат. *siets, sietus, sietava* «вир, глибина в річці»; гідроніми: лит. *Sietas, Sietuva, Sietuveles, Sietuviskis, Sietuvos* (LietTSRuev, 145); д. прус. *Seyte*¹.

Сиянка, п. н. Раставиці, лит. *sija* «мостові балки», лат. *sija* «балки під мостом».

Суботь, л. п. Кам'янки, л. п. Росі, вар. Субодь; лит. *siubuoti* «коливати, коливатись», *siaubti* «буяти», «спустошувати», «бешкетувати», *siaubas* «жах», отже «буйна, бурхлива річка».

Шапова, л. п. Раставиці, л. п. Росі; лит. *sapai* «залишки на полях після поводи», «розкидані соломинки», *sapas* «стебло, остюки, сухе гілля», лат. *sapi* «те саме»; гідроніми: лит. *Sapalas, Sapele, Sapelka, Sapeliu-ezeras* (LietTSRuev, 161), (*Buga, RR, II, 315; III, 720*).

Праві протоки р. Росі розглянемо в тій же послідовності, як було розглянуто ліві, тобто спочатку ті, що можуть вважатись балтизмами, а тоді ті, що їх треба визнати як річкові назви мішаної мовної приналежності.

П. п. **Бутинь**, пор. Бутеж, Бутівля, гідроніми: лит. *Bute* (LietTSRuev, 24); лат. (топоніми) *Buta-kalns* (LatPSRv, 149), д. прус. *Butyn* (Gerullis, 24).

П. п. **Коянка**; лит. *koja, kopas*, лат. *kaja*, корінь: гр. *κῆνυ* «бігти», *κίνω* «рухаю» (Fraenkel, LEW, 280); гідроніми: лит. *Koja, Kojele* (LietTSRuev, 77); лат. *Kaija, Kaijas, Kaiu-purvs, Kaiju-sala* (LatPSRv, 4).

Л. п. **Салиха**, пор. Салакуча, Солокуча, Салова, Солова, Салівка, Соловича, Саложя, Соложа, Салотинка, Солотинка та ін.; лит. *saleti, salti, salveti, selu, seleti* «текти», «танути», *sala* «острів» (-Umplossenens); гідроніми: лит. *Sala, Sala, Salantas, Salos upis, Salos upelis* (LietTSRuev, 141); д. прус. *salus* «Regenbach», *Nasaliteu* (na + sala), *Range-salus* (ramas + salus) (Gerullis, 138, 245).

П. п. **Соквавиця**, лит. *svekas, sakas sakai*, «смола живиця»; лат. *svaka, sveki, svekuot*; д. прус. *sackis, harcz*².

Жигалка, л. п. Черні, Чернина, п. п. Росі; лит. *Zygis* «мандрівка, похід», *zygupas* «джигун, учасник походу, ходак» *zyglus* «рухливий»; лат. *zigls* «швидкий, прудкий»; гідроніми: лит. *Zygis, Zygiske, Zigla, Zyгдаubis* (LietTSRuev, 205); д. прус. *Sig-lawken* (К. *Buga, I, 214, III, 126, 866*).

¹ «Звук *i* в назві **Ситівка** однаково може відбивати як зах. балт. *ei* (пор. д. прус. *Seyte*), так і схід. балт. *ie* (пор. лит. *Sietuva*, річка, лат. *siets* «глибоке місце в річці») (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 238, пор. 233).

² «*Sakai* з **svakai* (лат. *sveki*) К. *Buga, RR, «Сок — лит. sakai* «світла смола», *giva-sakai* знахідн. *givasakius* «живиця». Слов. *soko-*, лит. *saka-* належить до тієї ж етимологічної групи, що й лит. *senku, sekau, sekti* «спадати, убувати (про воду; власне втекти), міліти» (ре *pusekusi*)» (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 583).

П. п. **Роська**, пор. Росана, Росаха, Росова, Роспись, Россажа, Россасенка, Россошин; лит. *gasa* «роса».

Шеньковиця, п. п. Молочної, п. п. Росі, пор. Шанка, Шанька; лит. *sankus, ra-sankus* «пруdkий, швидкий, рухливий», *sankinti* «стрибати» (*Buga, RR, II, 589—590*).

Характерно, що річкових назв з прозорою слов'янською етимологією в Надроссі не так вже й багато, до того ж звичайно вони, оче-видячки, пізні. До цієї групи належать такі назви цієї місцевості, як, наприклад: л. п. Злодіївка, вар. Руда; п. п. Кислівка (пор. Кис-лець, Кисловець) і п. п. Крива [пор. Кривець, Кривуля, Кривуха]; п. п. Монастирка; п. п. Монастирська; л. п. Рясковиця [вар. Нехвороща]; п. п. Чернини; л. п. Черкаська [вар. Баламутка¹].

Впадає в очі, що серед назв приток деяких приток р. Росі, тобто серед назв дрібніших струмків-ручаїв так само не дуже багато слов'яномовних гідронімів. Пор. Бистрик, п. п. Орехівця; Вирви-хівіст, л. п. Протоки; Урвихівіст, л. п. Сквирки; Грузька (вар. Грузна, Грузький місток), п. п. Роськи; Білка, п. п. Самця; Жовто-бруха, п. п. Білки; Хрещаті яри, л. п. Чернина і т. д.

Про деякі з річкових назв було б важко сказати щось певне, до якої саме з груп слід віднести ці гідроніми. Це, скажімо, п. п. Глуї, п. п. Голом'янка, л. п. Гороховатка [пор. Горохівка, Горочанка, Горошівка, Горюхівка, Горохолинка], п. п. Коза, п. п. Молошна-Миньковиця, л. п. Смотрюха, п. п. Храбра-Хоробра, л. п. Самець та деякі інші.

У 20-х роках О. І. Соболевський розвинув погляд, що географічна номенклатура на історичній слов'янській території не є власне слов'янська. Ця номенклатура, на його думку, засвоєна слов'янами від давнішої людності, що колись заселявала цей географічний простір. Відстоюючи думку, що «слов'яни ніде в тих місцях, де тепер живуть,— не є автохтони», Соболевський зазначає: «На просторі від Дунаю та Ельби до Волги вони посіли територію іншого народу і разом з нею одержали від цього народу назви рік, озер, гір і т. п.»².

За наших часів С. Б. Бернштейн висунув тотожну етногенетичну концепцію. Він повторив те, що перед ним обстоював Соболевський: «На території на південь від Прип'яті та на захід від середнього Дніпра багато неслов'янської топонімії. Пояснюється це тим, що предки слов'ян, які прийшли сюди, застали давніше населення, яке вони асимілювали. Саме від давнішої людності і збереглася неслов'янська топонімія на цій території»³.

Як бачимо в цій концепції все зводиться до посилання на «інший народ» та на «предків слов'ян, що прийшли». Змінюються

¹ «Р. Черкаська — права притока р. Росі на західному рубежі колишнього Черкаського староства» (О. С. Стрижак, Назви річок Полтавщини, К., 1963, стор. 24). Певне, в даному разі рн Черкаська — синонім рн Рубчанка, Рубіжна.

² А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, стор. 1.

³ С. Бернштейн, Очерк..., стор. 65.

народи. Нова людність асимілює давню. В основі етногенетичного процесу лежать два чинники: «прихід» і «асиміляція». Саме з цих позицій пропонується етногенетичне пояснення гідронімії в середній смузі Східної Європи на південь від Прип'яті.

Аналіз гідронімії Надросся в доповнення до попередніх екскурсів, де ми розглядали гідронімічні групи з коренями *-стр*, *-гал*, показав, що, всупереч усталеному погляду, ріка Прип'ять не може розглядатись як рубіж, що розмежовує географічні райони двох етномовно різних гідронімічних систем — балтійської і слов'янської. Гідроніми, властиві для середньої [центральної] смуги Східної Європи, у тім числі, зокрема, для Надросся, отже відзначені на прип'ятському Правобережжі, ми знаходимо і на північ від Прип'яті — обставина, з якою не можна не рахуватись.

Певна частина гідронімів Надросся, до того ж досить численна, аж ніяк не пояснюється з слов'янської мови. Натомість, ці річкові назви знаходять для себе прямі відповідники на території поширення балтійської водної номенклатури. Разом з тим не менш значна гідронімічна група з Надросся пояснюється однаково з слов'янської і балтійської лексики, інакше кажучи, становить спільну належність обох географічних суміжних територій. Ці дві групи разом кількісно переважають в загальному складі тутешньої гідронімії.

Щоправда, на території Середнього Наддніпров'я, в Надроссі є група виразно слов'янських гідронімів, але їх не так багато, як на те можна було б сподіватись. Вище ми перелічили такі назви. Це Злодіївка, Вирвихвіст, Хрещаті яри, дві Монастирки, Черкаська, Кислівка, Кривуля і т. д.

Тут все ясно. Далеко менше ясна мовноетнічна характеристика таких гідронімів, як Березна, Струг, Рогозянка, Рокитна і т. д. З одного боку, ці річкові назви справляють враження гідронімів з прозорою слов'янською етимологією як похідних від апелятивів з «природним» значенням. Та разом з тим схожі гідроніми з спорідненим коренем трапляються в мовно-географічному районі балтійської гідронімії. Тут потрібні даліші пошуки, без яких ми ледве чи зможемо сказати щось більш-менш певне.

Етнос і мова — історичні категорії. На жаль, викладені вище теорії аж ніяк не відбивають цього положення. Якщо ми будемо посилались на «зміну народів», то спорідненість гідронімів Надросся і суміжних територій Прибалтики довелось б пояснити саме тим, що немовби за давнини балти в своїх племінних переселеннях доходили не лише до р. Прип'яті, а й просувалися далі на південь, досягаючи Надросся. Згодом слов'яни, проникнувши в Надросся, відтиснули балтів на північ, спочатку до Прип'яті, а потім за Прип'ять до Німана, Прегеля тощо. Концепція поступового відтиснення балтів слов'янами в тому або іншому варіанті користується широким визнанням. У свій час її поділяв навіть такий видатний лінгвіст, як К. Буга.

Дозволимо собі не згодитись з подібними поглядами. Йдеться не про етнічні рухи або племінні переселення, не про початкове просування балтів на південь до Росі і згодом, з приходом слов'ян, про відтиснення балтів на північ, знов же не про асиміляцію, а про окремі етапи мовно-етнічного розвитку, про чітке розмежування цих етапів і пов'язаних з даними етапами мовних нашарувань.

На наш погляд, наявність численних балтизмів в гідронімії Середнього Наддніпров'я і Наддністров'я свідчить не про етнічні пересування, а про те, що мова тубільної людності Надросся та Верхнього Наддністров'я за глибокої давнини була якнайближче споріднена з мовами суміжних племен Прибалтики. Мовна диференціація прийшла згодом.

Гідронімія Середнього Наддніпров'я і Верхнього Наддністров'я від Карпат до Прип'яті зберегла для нас якнайвиразніші сліди і рештки свого архаїчного становища. Звернення до гідронімічних матеріалів дало можливість запровадити в розв'язання важливої лінгво-етнічної проблеми про балто-слов'янську спільність нові й свіжі дані. Ці дані вносять деяку ясність в питання про географічні межі поширення на південь мови, для якої протиставлення балтійських і слов'янських мов ще не стало остаточно завершеним лінгвістичним фактом, на який ми звикли вважати.

В останні роки наведені погляди почали набувати загального поширення. Радянські дослідники, працюючи над гідронімією окремих географічних районів і зіставляючи річкові назви, поширені на місцевій слов'янській території, з аналогічними, річковими назвами Прибалтики, прийшли до тих же висновків, що й ми, вивчаючи гідронімію на південь від Прип'яті, в Верхньому Наддністров'ї і в Надроссі.

Так, В. М. Топоров, досліджуючи річкові назви між Віслою і Ельбою в їх відповідності до гідронімів на балтійській території, запропонував відрізнити два випадки: «перший, — коли відповідні приклади пояснюються лише з балтійського матеріалу і в кожному разі не пояснюються з слов'янського; другий, — коли ці приклади, знаходячись на балтійській території, пояснюються як безперечно балтійські, а знаходячись на північно-західнослов'янській території (між Віслою і Ельбою), можуть однаково пояснюватись і як слов'янські, і як балтійські. У зв'язку з останнім випадком слушно говорити, принаймні, про спільний балто-слов'янський фонд»¹.

На тих же позиціях стоїть А. П. Непокупний в своїй розвідці «Балтійські елементи в географічних назвах України». В тезах до доповіді він пише: «Поняття «балтійський елемент» у зв'язку із вивченням балтійських географічних назв слов'янських територій слід розуміти у двох значеннях, вужчому і ширшому. Власне балтійський елемент, тобто балтійський елемент у вужчому розумінні, є свідомством дійсного перебування балтів на даній території,

¹ В. Н. Топоров, К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы. — *Balto slavica*, 1966, 1/2, стор. 4.

тоді як цей же термін у ширшому значенні означає, що найближчу паралель дана назва знаходить саме в балтійських мовах, хоча мовне тут не ототожнюється з етнічним: балтійські мови продовжують зберігати те, що сьогодні, можливо, вже втратили слов'янські».

Немає сумніву, що згодом подані формули і визначення в процесі розгортання досліджень будуть в належний спосіб уточнені і удосконалені, але вже й тепер багато що накреслено з достатньою ясністю.

Не важко збагнути, що в цей спосіб ми наближаємося до іншої постановки проблеми балто-слов'янської спільності, як вона трактувалася досі. Вивчення ономастичних матеріалів дозволяє запровадити новий аспект — територіально-географічний. Ми вже не примушені посилатись на р. Прип'ять як на географічну межу, що розмежовує слов'ян і балтів. Разом з тим для нас стає ясним, що в спільний давній балто-слов'янський словниковий фонд входили такі лексеми, які колись були властиві як слов'янським мовам, так і балтійським, але пізніше збереглися лише в останніх.

Разючим прикладом таких втрат з спільного балто-слов'янського фонду може бути слово потьбѣга: «Назва «господар», добре засвідчена в балтійських мовах [лит. *rats* «чоловік» і «сам», *viesrats*, жін. р. *viespatni* «господиня» і т. д.], зберігається, безсумнівно, в потьбѣга «розведена жінка»¹. «Якщо потьбѣга — «розведена жінка» — пояснювати, як «жінка, що втікає від чоловіка», то перший член *rt* (пор. лит. *rats* «чоловік») в слов'янських мовах вже не усвідомлюється»².

Так ми підійшли до постановки проблеми балто-слов'янської спільності, але ця проблема виходить за межі нашої праці і вимагає окремої монографічної розвідки.

¹ А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 397.

² Там же, стор. 400.

III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР.

В. В. ХВОЙКА

В жодній з суспільних наук джерелознавча база за останнє півстоліття не зросла так всебічно і всеосяжно, як в археології. Видатна заслуга в створенні джерелознавчої бази на сучасному її рівні належить В. В. Хвойці (1850—1914 рр.). Він виявив низку нових, невідомих до нього археологічних культур. Спираючись на плідні здобутки проведених польових досліджень, він виступив з новою, ним самим розробленою класифікацією археологічних культур Середнього Наддніпров'я.

Періодизація, запропонована Хвойкою, охоплює час від палеоліту і «від самого кінця неолітичної епохи», від «трипільських площадок» до Київської Русі. Особливої повноти і документальності набуває ця періодизація для I тисячоліття до н. е., тобто для часів, найбільш важливих для нас з погляду висвітлення проблеми слов'янського етногенезу. Перше тисячоліття до н. е. в переважній своїй частині — скіфська доба. Згідно з Хвойкою, дальший рух археологічних культур відбувався в такій послідовності: на зміну скіфській добі приходять: «...4) Поля поховань, що містять речі греко-скіфської та латинської культури (могильник при с. Пруси), з спаленням на місці або на спільних точках; 5) Поля поховань з типами речей, ще близькими до скіфських та з спаленням в іншому місці (Зарубинці); 6) Поля поховань з культурами Черняхівського і Ромашківського могильників, починаючи від II ст. н. е., та 7) Поля поховань з чисто слов'янськими речами, що належать місцевій дохристиянській добі і зустрічаються крім інших місць, у самому Києві та поблизу Чернігова»¹.

Визнаючи культури через культ («поля поховань»), ототожнюючи культуру і етнос, пояснюючи єдність етнокультурного розвитку через єдність поховального обряду, В. В. Хвойка віддав данину своєму часу. Слабкість подібної позиції очевидна, хоч її рецидиви зустрічаються ще й досі².

Незважаючи на всі прикрі поступки умовним поглядам свого часу, висунута Хвойкою періодизація зберегла всю свою вагу і свіжість. Хвойка йшов найбільш певним шляхом, яким, на жаль, далеко не завжди йдуть інші дослідники. У визначенні культури

¹ В. В. Хвойка, Поля погребеній в Среднем Поднепровье. — Записки Русского археологического общества, т. XII, вып. 1—2, стор. 188—189.

² Значна більшість археологів ще й досі намагається йти від культу до культури, від поховального обряду до визначення етносу. Пор. «Поховальний обряд може розглядатися як одна з найважливіших етнічних ознак» (В. В. Ланін, Греческая колонизация Северного Причерноморья, К., 1966, стор. 168).

він ішов від пам'ятки до культури. Це забезпечило конкретність його аргументації, струнку побудову системи, чітке розмежування окремих типологічно-хронологічних періодів в їх історичній послідовності: скіфська культура (VIII—III ст. до н. е.), зарубинецька (II ст. до н. е.—I—II ст. н. е.), черняхівська (II—V ст.), післячерняхівська (VI—VIII ст.), культура Київської Русі (з IX ст.).

Час працював на Хвойку. Десятки і сотні розкопаних на сьогодні пам'яток зарубинецького типу, сотні і тисячі черняхівських ствердили безхибність положень, висунутих Хвойкою. Кожен черговий польовий сезон приносить нові пам'ятки, але жодна з них не порушила запровадженого ним розчленування культур. Досі, після Хвойки, між Пруссами і Київською Руссю не була відкрита ніяка інша типологічно нова, не відзначена Хвойкою культура.

Дехто з сучасників копав не менше ніж Хвойка, але ніхто, за винятком хіба В. О. Городцова, не зробив так багато для сучасної археологічної науки, як Хвойка. Варто для порівняння вказати на періодизацію, з якою в листопаді 1900 р. на засіданні Археологічної комісії виступив граф О. Бобринський. У Бобринського все безпорадно змішане, в основу покладено часткові деталі, незначні подробиці зводяться на ступінь принципової засади: фарбування кістяка, висота могильного насипу, масло, вино або скляні вироби в інвентарі поховання. В періодизації Бобринського немає головного, що є у Хвойки, — немає жодної згадки про пам'ятки, хоч саме пам'ятки немов в зерні репрезентують матеріальну суцільність відповідної археологічної культури¹.

Ми знаємо Хвойку переважно як польового дослідника і мало знаємо як теоретика. Польова практика була разом з тим у Хвойки його теорією. Він зводив її на ступінь теорії, не знаючи розриву між практикою і теорією. Усі положення, які досі зберігають свою наукову вартість, безпосередньо витікають з його практичного досвіду.

Від розкопок пам'ятки до визначення культури і від характеристики культури до вказівки на ступінь суспільно-історичного розвитку — ось той практичний і водночас теоретичний ряд, що його будував Хвойка, концепції, що він її обстоював. Це забезпечило йому велику перевагу над іншими його супутниками.

¹ Хвойка в основу періодизації при поділі культури брав пам'ятку, Бобринський — окремі елементи, що характеризують тип поховань. Він «визнав можливим відрізнити поховання цього краю (Наддніпров'я) чотирьох епох»: «1) Доба фарбованих кістяків, характеризується великими насипами, часто червоним кольором кістяків, бідністю начиння та посуду (знарядь), зроблених звичайно з каменю, подекуди з бронзи; це поховання кам'яно-бронзового віку. 2) Так звана «скіфська» доба — кургани з виробами грецької культури, безліч золотих речей, масло та вино в похованнях. 3) Римська доба, коли вперше трапляється скло серед речей; римських срібних монет не знайдено в Придніпров'ї, натомість в керченських курганах тієї ж доби монет знайдено багато. 4) Доба слов'янських (імовірно) могил VI—VII ст. н. е.» (Протоколи засідань. Засідання 25 листопада 1900 г. — ЗРАО, т. XII, стор. 401).

Хвойка спирався на польовий досвід, на наслідки польових робіт, знання археологічних пам'яток, відкритих ним в районі Середнього Наддніпров'я. На відміну від Хвойки в археологічній науці панував погляд, що все залежить від зовнішніх впливів і їх змін. Існують центр і периферія, світові культури і залежні від них культури периферійного гатунку, творчі, активні народи-завойовники і нетворчі, пасивні народи, приречені коритися і наслідувати. В основу клався принцип запозичення. Місцеві культури визначалися через посилення на імпорти, довізні вироби, торгівлю, культурні впливи або на етнічні переселення, війни й завойовництво, на колонізаційні рухи іранців, кельтів, греків, римлян, готів, гуннів і т. д., що приходили і відходили, заступали одні одних. Подібні погляди зберігаються ще й досі. Згідно з ними відтворюється й історичний процес. Проголошується як невідхильний висновок тезис про зміну одного етносу іншим або про нашарування однієї етнотомної одиниці на іншу. Уявлення про історію стає керівним при розв'язанні етнологічної проблематики.

В. В. Хвойка стояв на цілковито протилежних позиціях. Він заперечував примат зовнішніх впливів, не посилався ані на торгівлю, ані на завойовництво. Він вірив в народ і в творчі сили народу. Посиланням на «довізні і запозичені вироби» він протиставив «предмети і обстановку місцевого характеру». Замість зважати на імпорти або наслідування він посилався на «безнастанні і послідовні зміни місцевої культури, яка витворюється поступовим рухом і зберігає між окремими її моментами живий і безпосередній зв'язок»¹. «Ми, — писав Хвойка, — залишимо в стороні довізні і запозичені вироби, які вказують на стосунки з іноплеменними народами, і будемо розглядати виключно предмети і обстановку чисто місцевого характеру»².

Проголосивши, що «народ, якому належать могильники полів поховань в Середньому Наддніпров'ї», — слов'яни, В. В. Хвойка поширив це визнання на весь попередній час. Він «знаходив можливим визнати те саме за жителями попередньої доби, починаючи з кам'яного віку»³. «У цьому, — каже він, — я глибоко переконаний внутрішньо, і це стало для мене непохитною істиною, згідно з багаторічними власними і чужими дослідженнями, які дали факти, що не підлягають сумніву»⁴. «Я, — нотує Хвойка, — висловився так на підставі даних: 1) антропологічних (форма черепа); 2) осілого землеробського життя і 3) сталості поховального обряду»⁵.

В розпорядженні Хвойки були «факти, які не підлягають сумніву», та цим фактам він надавав подекуди не зовсім точного тлумачення.

¹ Протоколи засідань. Засідання 25 листопада 1900 г., стор. 189.

² Там же.

³ В. В. Хвойка, К вопросу о славянах. — «Киевская старина», 1902, кн. VI, стор. 495.

⁴ Там же, стор. 495.

⁵ Там же, стор. 496.

чення. Посилання на «землеробський спосіб життя», на «сталість поховального обряду» так само нічого не кажуть про етнічний склад місцевої людності, як і вказівка на осілість або «довгоголовість».

Міграціоністи згадували про зміни населення, Хвойка обстоював «думку про незмінність складу населення Середнього Наддніпров'я протягом усіх доісторичних часів»¹. Ототожнивши поняття людності («етносу») з «народом», а народу з «слов'янами», В. В. Хвойка заступив одну категорію іншою, суміжною, однак не тотожною, і тим самим порушив точність визначень, викривив постановку проблеми, створив для себе умовні, химерні рамки, за межі яких він уже не спромігся переступити. Племя, народ, нація — історичні категорії; кожна з них має свій зміст, свій обсяг, свій напрямок і рівень розвитку на відповідному історичному етапі. Ні проблема народу, ані проблема слов'янства не розв'язуються посиланнями на осілість, хліборобство, поховальний обряд тощо.

Заслуга В. В. Хвойки перед вітчизняною історичною наукою полягає не в тому, що він обстоював незмінність населення, а в тому, що він заперечив міграціонізм як принцип і метод дослідження і виступив проти уявлення про Наддніпров'я як прохідний двір історії. Однак це зовсім не означає, що, заперечивши міграціонізм, Хвойка накреслив ту путь, якою має йти наша сучасна наука. Справа не в тому, щоб міграціонізму протиставити автохтонізм, зміні населення — незмінність, одне гасло заступити іншим, замість однієї гіпотези висунути будь-яку іншу. Завдання полягає в тому, щоб утриматися на позиціях історизму, зважати на реальні факти історії, рахуватися з приступними для нас свідченнями джерел археологічних, лінгвістичних, антропологічних, етнографічних, фольклористичних і т. д.

В. В. Хвойка відкрив для цього якнайбільше реальних можливостей. Адже значна частина археологічних пам'яток, які ми щороку розкопуємо, вперше була виявлена Хвойкою. «Площадки» часів трипільської культури, курганний могильник в с. Прусси, Зарубинці, Черняхів, Пастерське тощо становлять кульмінаційний пункт нашої археологічної науки, її досі неперевершений етап. Хвойка сказав нове слово в археології, накреслив її перспективи, зробив рішучий крок вперед. Його періодизація археологічних культур — видатне досягнення вітчизняної науки. Ми живемо спадщиною Хвойки, працюємо в межах відкритих ним пам'яток і визначених ним культур.

АРХЕОЛОГІЯ І ЛІНГВІСТИКА

Кілька зауважень з приводу взаємин між окремими гатунками джерел, в даному разі між археологічними, про які ми говорили перед цим, і лінгвістичними. Уже кілька років триває суперечка

¹ В. В. Хвойка, К вопросу о славянах...

між археологами і лінгвістами про роль і місце археології та мовознавства при висвітленні проблеми слов'янського етногенезу. Проблема етносу — проблема передусім мовного визначення етносу. Цього ніхто не заперечує. Однак при всьому тому за останнє півстоліття склалася дуже своєрідна ситуація. Проблема етногенезу випала з уваги мовознавців. Далі концепції, викладеної Шахматовим в його книзі «Древнейшие судьбы русского племени», мовознавці не пішли. Протягом наступних десятиліть вони не запропонували нічого нового або іншого¹.

Мовознавчий фронт виявився оголеним. Звільнені позиції посіли археологи. З кінця 30-х років проблема слов'янського етногенезу в радянській історичній науці зробилася майже виключним надбанням археологів². І це до певної міри зрозуміло, якщо взяти до уваги пишній розквіт, всебічне поширення джерелознавчої бази, пов'язане з успіхами польових археологічних робіт. У археологів з'явилася певність, що археологічні матеріали можуть служити «надійним джерелом для розв'язання етногенетичних питань». «Єдиною наукою, яка може поставити перед собою такі завдання, є археологія, — зазначає М. І. Артамонов³.

Археологи чимало попрацювали над розробкою питань з слов'янської етногонії. В 30—50-х роках з'явилися численні і поважні праці М. І. Артамонова, Б. О. Рибаківа, П. М. Третьякова, О. Д. Удальцова, українського дослідника М. Ю. Брайчевського⁴.

¹ Після праць Соболевського, Погодіна, Шахматова в вітчизняному мовознавстві не було опубліковано жодної монографії, присвяченої проблемі походження слов'ян. В загальних нарисах і підручній літературі автори «звичайно дотримуються (з деякими варіаціями) шахматовської концепції» (Ф. П. Филіп, Образование языка восточных славян, стор. 3). Праці Марра, Державіна, Селищева, Якубинського і курс лекцій Бернштейна не заповнюють прогалини.

² При обговоренні книги П. М. Третьякова «Восточнославянские племена», на закид проф. В. В. Богданова, що в книзі надто мало місця приділено мовним даним, П. М. Третьяков зауважив, що це зроблено ним свідомо, оскільки за останні 30 років лінгвісти не внесли в питання про походження слов'ян нічого нового» (А. Монгайт, Обсуждение книги П. Н. Третьякова «Восточнославянские племена». — «Вопросы истории», 1948, стор. 140—141).

³ М. И. Артамонов, О происхождении восточных славян. — «Вопросы истории», 1948, № 9, стор. 97. «Думка, що методи археології не придатні до розв'язання питань етногенезу, являє собою не що інше, як шкідливий для науки надмірний скептицизм» (там же, стор. 97). Пор. «Археологічні матеріали спроможні дати цілком об'єктивну відповідь, як проходив процес у даній місцевості» (П. Н. Третьяков, Итоги археологического изучения восточнославянских племен. — Исследования по славянскому языкознанию, М., 1961, стор. 307). Це визнання кладуть в основу етногенетичних досліджень науковці молодшого покоління: «Основним джерелом дослідження є матеріали археології... Археологічна культура або група споріднених археологічних культур відповідає етнічній спільності» (В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепрья и Подвинья, М., 1966, стор. 3).

⁴ М. И. Артамонов, К вопросу о происхождении восточных славян. — «Вопросы истории», 1948, № 9; його ж, К вопросу о происхождении скифов. — «Вопросы древней истории», 1950, № 2; Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь. — «Вопросы древней истории», 1939, № 1; його ж.

Протягом кількох десятиліть ніхто не наважувався посягати на монополію археологів, заперечувати їх пріоритет в розробці питань етногенезу. Дискусія розгорнулася наприкінці 50-х років. Вперше 1958 р. в журналі «Вопросы языкознания», а потім 1962 р. в книзі «Образование языка восточных славян» в оборону лінгвістичної постановки проблеми слов'янського етногенезу виступив Ф. П. Філін. Він висунув кілька істотних заперечень проти постановки проблеми етногенезу в працях археологів. Заперечуючи проти спроб ставити знак рівності між етносом і культурою, виступаючи проти «спроб ототожнювати етнічні одиниці давності з археологічними культурами», Ф. П. Філін вважає, що така теоретична позиція призводить «до гіпотез, які докорінно суперечать даним мовознавства, історії й інших наук»¹. Він вказує на неможливість етнічного визначення археологічних культур самих по собі: «Якщо археологи відкривають яку-небудь регіональну культуру, про носіїв якої нам нічого невідомо крім матеріалів розкопок, то етнічно ця культура, навіть при наявності синхронних і діяхронних розрізів і порівнянь з суміжними культурами, завжди лишатиметься непізнаною»².

Немає сумніву, що речі, здобуті при розкопках, не несуть на собі будь-яких етнічних ознак. Самі по собі етнічно вони німі³. До того ж деякі археологічні культури взагалі не мають власних етнічних коренів і спадкових ознак. Готи, осівши в II ст. н. е. в Тавриді, не принесли з собою на південь власне «готської» культури. Те саме доводиться сказати про гуннів. Матеріальна культура, репрезентована в Криму пам'ятками V—VII ст., істотно відмінна від степових культур Передкавказзя, звідки в 375 р. н. е. вторглися гунни.

Етнічне визначення культури становить істотні труднощі. До того ж археологи не завжди використовують дані історичних джерел. Так, приміром, могильники в Суук-Су, Кореїзі, Сімеїзі та в інших

пунктах Південного Криму визначаються звичайно як готські (Репніков, де Бай, Равдонікас та ін.). Тим часом із свідчень Прокопія (551 р.), які ми наводили вище, видно, що за його часів прибережну смугу Кримського півострова від Боспора до Херсонеса займали гунни. Або ж не менш яскравий приклад. Це питання про зарубинецьку культуру Середнього Наддніпров'я (II ст. до н. е.—I—II ст. н. е.). Зарубинецьку культуру одні дослідники (Дешелет) вважали кельтською, інші (Такенберг) приписували германцям, треті (П. М. Третьяков) обстоювали її слов'янське походження. В. В. Седов, спростовуючи таке визначення, заявляв: «В розпорядженні дослідників немає рішуче ніяких підстав відносити цю культуру до слов'ян». За його визнанням, «думка про слов'янську приналежність зарубинецької культури традиційна, але нічим не виправдана». Відкидаючи твердження про слов'янське походження зарубинецької культури, В. В. Седов бачить в її носіях західних балтійців, саме голядь, що в свою чергу заперечує Ф. П. Філін¹.

Подібна строката суперечливість етнічних визначень вказує на їх крайній суб'єктивізм. Немає культури, про яку археологи трималися б одностайної думки. До кожної з них, за власним подобанням дослідника, довільно прикріплюється перший-ліпший етнічний ярлик. Через брак етномовної аргументації доводиться лише побіжно скочнути по слизькій поверхні проблеми, не заглибившись в її сутність.

За останній час в археологічній літературі при постановці проблеми слов'янського етногенезу набула широкого визнання теорія ретроспективізму. З наявності генетичних зв'язків між діяхронними культурами робиться висновок про етнічну спорідненість двох періодів. «Ретроспективний метод лишається поки найбільш прийнятним», — каже М. Я. Мерперт². Так, наприклад, свідчення про хронологічну суміжність, територіальну тотожність і наявність деяких спільних елементів в черняхівській культурі II—VI ст. н. е. і слов'янській VII—VIII ст. н. е. були використані з позицій ретроспек-

Поляне і северяне.— «Советскія этнографія», 1947, т. VI—VII; його ж. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина.— «Вопросы истории», 1952, № 9; його ж. Древние русы.— «Советская археология», т. XVII, 1953; П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена; його ж. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.—Л., 1966; А. Д. Удалцов, Начальный период восточнославянского этногенеза.— «Исторический журнал», 1943, № 11—12; його ж. Основные вопросы этногенеза славян.— «Советская этнографія», т. VI—VII, 1947; М. Ю. Брайчевский, Радянська наука про походження слов'ян; його ж. Антський період в історії східних слов'ян.

¹ Ф. П. Філін, Образование языка..., стор. 72.

² Там же. Пор. «Відомо дуже багато випадків, коли та або інша археологічна культура зовсім не збігається з якою-небудь етнічною одиницею... Незбіг археологічних культур з мовною приналежністю населення цілком зрозумілий, оскільки мова не тотожна культурі» (Ф. П. Філін, Против вульгаризации...— «Вопросы языкознания», 1958, № 4, стор. 143).

³ «Самі по собі археологічні матеріали не можуть визначити етнічну приналежність давнього населення. В етнічному відношенні вони німі» (Ф. П. Філін, Образование языка..., стор. 74).

¹ В. В. Седов, Гидронимия голяди. III республиканская ономастичная конференция. Тези, К., 1965, стор. 131—132; його ж. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.), М., 1966, стор. 13. Ф. П. Філін у цьому зв'язку зауважує: «Зарубинецька культура повинна вважатись слов'янською, хоч з самих пам'яток зарубинецької культури, досліджуваних в археологічному аспекті, цього зовсім не видно... Розуміється, немає також рішуче жодних підстав, так само й лінгвістичних, вважати зарубинецьку культуру західнобалтійською» (Ф. П. Філін, Некоторые проблемы славянского этно- и глоттогенеза.— «Вопросы языкознания», 1967, № 3, стор. 40).

² Н. Я. Мерперт, Этногенез в эпоху энеолита и бронзового века.— История СССР, т. I, стор. 154. Пор.: «Невідмінною умовою для кожного висновку про єдність етносу повинна бути генетична спадковість при зміні однієї археологічної культури іншою. Якщо така спадковість відсутня, то невідхильним стає висновок про зміну одного етносу іншим» (В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепровья..., стор. 4).

тивізму на доказ слов'янства носіїв черняхівської культури, хоч «за такою спадковістю можуть ховатися явища різного характеру»¹.

Цього досить, аби переконатися, що в методиці етногенетичних досліджень на матеріалах археології не все гаразд. Повноваження археології явно перебільшуються. Археологічні матеріали самі по собі не дають підстав для розв'язання етногенетичних питань. Не можна ставити знак рівності між культурою і етносом. Культура не є етнос, вони не тотожні. Кожен гатунок реалій лінгвістичних, археологічних, антропологічних і т. д. має своє джерелознавче призначення, свої джерелознавчі функції, лінгвістика — одні, археологія — інші. Тут потрібна цілковита ясність. Археологія дозволяє пізнати типологічні ознаки матеріальної культури, географічно-просторові межі поширення культури, її часову приналежність, рівень суспільно-господарського розвитку країни, відповідне розмежування окремих періодів, послідовність їх зміни. Це вже чимало, щоб проникнути в якнайдалі глибини минулого. Не будемо, однак, вимагати від археології того, що їй не властиво і чого вона не може дати.

Безпосередньою ознакою етносу є не річ, а слово, мова. Щоправда, лінгвістична постановка проблеми етногенезу має свої вади. Археологічним культурам бракує етнічних ознак, мовним матеріалам — часових і географічно-просторових. Лінгвістика звичайно не має даних ні для хронологічного датування, ані для локального прив'язування мовних явищ, як це зауважив М. І. Артамонов².

Але не тільки це. Лінгвістичній постановці проблеми слов'янського етногенезу властивий один якнайбільший прорахунок — це теза про спільнослов'янську мову. Саме тут виявляється особливо вразливе, найдошкульніше місце лінгвістичного методу. Процес глоттогонії лінгвісти розглядають як процес руху від єдності до множинності, від мовної спільності до її розпаду, від спільнослов'янської мови до розчленування останньої на окремі слов'янські мови. Саме так озглавив свою книгу про слов'янські мови Н. ван Війк «Les langues slaves. De l'unité à la pluralité» (1937 р.)³.

¹ Ф. П. Ф и л и н, Образование языка..., стор. 73. Ми не заперечуємо етногенетичних зв'язків між черняхівською культурою II—VI ст. н. е. і післячерняхівською VII—VIII ст., але для нас очевидно, що слов'янство історичних слов'ян VII—VIII і IX—XII ст. не ідентичне з «слов'янством» черняхівців, щоб ставити між ними знак рівності.

² «Жодна наука, яка має справу з етнічними ознаками, — ні лінгвістика, ні етнографія, ні антропологія — не спроможна визначити скільки-небудь точно час і місце тих явищ, які вони фіксують» (М. А р т а м о н о в, К вопросу..., стор. 97).

³ Немає жодного мовознавчого дослідження, щоб в ньому не повторювалася теза про спільнослов'янську мову («мову-основу»). Пор. «Усі слов'янські наріччя, які згодом стали різними слов'янськими мовами, розвинулися з спільної мови-основи» (Р. И. А в а н е с о в и П. С. К у з н е ц о в, Предисловие к книге А. М е й е. Общеславянский язык, стор. XII); «Східнослов'янські наріччя відокремились колись з єдиної спільнослов'янської або праслов'янської мови» (В. И. Б о р к о в с к и й, П. С. К у з н е ц о в, Историческая

Єдність не самототожна. Кожна історична епоха має свої власні елементи єдності і розчленування, спільності і диференціації, відцентрові і доцентрові етномовні тенденції. Тим часом категорія спільнослов'янської мови фігурує в лінгвістиці як універсальне поняття поза часом і простором.

Категорія мовної спільності, засвідчена в своїй іманентній мовній самодостатності і позбавлена географічно-хронологічної, локально-часової визначеності, історично неконкретна, невиразна, як висловився з цього приводу голова французької лінгвістичної школи, один з найвидатніших лінгвістів нашої доби Антуан Мейе. Автор відомої праці «Le slave commun», перекладеної в 1951 р. на російську мову з 2-го видання (Париж, 1934), А. Мейе, як і всі інші дослідники, оперує поняттям спільнослов'янської мови, але він відмовляється від того, щоб локалізувати її, визначити «в часі і просторі»¹.

Тверезе й сумлінне визнання! Інші дослідники мовчки обминають його, хоч цілком ясно, що поняття мовної спільності, яка «не може бути зведена до якого-небудь історичного становища», нічого не дасть для розв'язання етногенетичної проблеми. Шанси лінгвістів рівняються в цьому випадку шансам археологів.

Теза про слов'янську мовну спільність, якою досі оперують лінгвісти, потребує історичної конкретизації. Єдиної, тотожної собі спільності не існує. Кожній історичній добі властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу. Слов'янська етномовна спільність VII—VIII ст. — одна, спільність попереднього часу, доби черняхівської культури II—VI ст., — зовсім інше. Та про це далі.

Позбавлена власної, саме їй притаманної аргументації для локально-часової характеристики мовних явищ, лінгвістика примушена звертатися до позалінгвістичних даних, користуватися з іншого тункових джерел. Археологічні матеріали спроможні показати територію і засвідчити час. З цього й слід починати.

За відправний пункт ми візьмемо трипільську культуру (IV—III тисячоліття до н. е.). Ми не ставимо перед собою завдання розв'язати питання про етномовну приналежність носіїв трипільської культури, хоч, зрештою, на сьогодні це не виключено, оскільки поступово стають відомі давні індоевропейські мови корінного населення Балканського півострова (Егейської області) і західної Малої Азії (як-от: етео-критська, пеласгійська, карійська, лідійська, хеттська і т. д.).

граматика русского языка, М., 1963, стор. 23); «Усі мови слов'янські утворилися з єдиної спільнослов'янської мови» (Ф. Ф. Ф о р т у н а т о в, Избранные труды, т. I, М., 1956, стор. 41).

¹ «Поняття спільнослов'янської мови, яким ми тут оперуємо, досить невиразне і не може бути зведено до якого-небудь історичного становища, яке піддається визначенню в часі і в просторі... Було б даремно намагатись локалізувати спільнослов'янську мову» (А. М е й е, Общеславянский язык..., стор. 12—13).

ЕНЕОЛІТИЧНІ КУЛЬТУРИ
ТРИПІЛЬСЬКА І ГОРОДСЬКО-УСАТІВСЬКА

Трипільська культура

На далеких тисячолітніх шляхах історії, що відокремлюють білоку минувшину від нашої радянської сучасності, є чимало бліких плям, бліше невідомого, ніж знаного¹.

На початку 900-х років В. В. Хвойка виступав з твердженням про етнічну тотожність слов'ян Київської Русі і неолітичної людності Середнього Наддніпров'я. Ця яскрава і смілива гіпотеза, що до останнього часу зберігала свою вагу, набула значення ортодоксальної історіографічної догми².

Історичний процес етнічного розвитку місцевої людності Наддніпров'я в останні століття I тисячоліття н. е. завершується формуванням слов'янства. Це очевидний факт, але він аж ніяк не означає для нас потребу суміщати кінцеві та початкові ланки етногенетичного процесу і прикладати до неолітичної людності етнічні назви, притаманні VII—IX століттям н. е. Термінологічні анахронізми не сприяють розв'язанню проблеми.

У нас немає підстав стверджувати безперервність етнічного і господарського розвитку місцевого хліборобського населення починаючи з неоліту, говорити, що люди кам'яного віку — це протослов'яни або слов'яни. Безперервності не було. Спостерігаючи зв'язки, слід відзначати розриви. Кожній добі властиві свої специфічні форми господарської діяльності, осілості, будови жител, структури селищ, їх топографічного розташування, зональної приналежності, ландшафтно-географічної характеристики культури, свій рівень суспільного розвитку і відповідно свій напрям етнотворення.

¹ В. Георгієв, ставлячи питання про «спорідненість середземноморських мов», зазначивши, що «в цій області доводиться працювати на підставі блішменш правдоподібних гіпотез», разом з тим застерігає: «Однак ці гіпотези повинні базуватися на фактах, а не на передупевнених концепціях» (В. Георгієв. Исследования..., стор. 217). Відрізнити гіпотезу, що базується на передупевненій концепції, від гіпотези, заснованої на фактах, надто важко, майже неможливо. Археологи в питаннях етногенезу широко користуються правдоподібностями, віддаючи перевагу в залежності від уподобань автохтонізму або міграціонізму, тоді як йдеться насамперед про поширення джерелознавчої бази і, головним чином, про всебічну розробку джерел. Перевагу слід віддати не автохтонізму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все.

² П. М. Третьяков з цього приводу зауважує: «Ще в 90-х роках В. В. Хвойка висловив думку, що жителі відкритих ним трипільських поселень були найдавнішими слов'янами. До цієї думки В. В. Хвойка прийшов внаслідок вивчення не лише трипільських, але й інших пізніших стародавностей Середнього Наддніпров'я, які розкривають, на його думку, переконливу картину безперервного розвитку хліборобського населення починаючи з кам'яного віку і кінчаючи слов'янами «Повісті временних літ...». Наступні досліді цілком ствердили ці спостереження В. В. Хвойки. Вони показали, що трипільські та інші хліборобсько-скотарські племена справді були немовби основою тривалого наступного розвитку хліборобсько-скотарських племен Середньої й Східної Європи, який завершився, зокрема, виникненням слов'янства» (П. М. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 29).

Трипільські площадки вперше розкопав В. В. Хвойка в с. Берем'ї на Середньому Наддніпров'ї поблизу с. Трипілья, нині Кагарлицького району Київської області. Звідси постала й назва культури. Трипільська культура, датована IV—III тисячоліттям до н. е., була поширена на лісостеповій території від середнього Дніпра до Бугу і Дністра на південному заході.

За своїми типологічними ознаками і географічно-територіальними зв'язками трипільська культура споріднена з археологічними культурами Дунайського басейну, Балканського півострова, острівного Східного Середземномор'я і Малої Азії. Цей факт має вирішальне значення для орієнтації в наших дальших етногенетичних пошуках.

Розкопки трипільських поселень за радянських часів в 30—40-х рр. в урочищі Коломийщина коло с. Халеп'я на Дніпрі, в с. Володимирівка на Південному Бугу і в с. Лука-Врублівецька на Дністрі дали можливість з достатньою повнотою з'ясувати картину доби. На поселенні Коломийщина I протягом п'яти років (1934—1938) було розкопано 39 наземних жител. Житла розташовувалися по колу одно біля одного. Середина селища лишалася незабудованою. Споруджувалися житла з лози, дерева і глини. Каркас з дерев'яних плах і лози вкривався ззовні і зсередини грубими шарами глини. Житла були великі, площа деяких з них досягала 100—140 кв. м. Оскільки стіни модельок вкрито різнокольоровим орнаментом, можна гадати, що й стіни селищних будівель теж були помальовані з такою ж декоративною ефектністю.

При розчищенні площадок № 24, загальною площею 126 кв. м (18 × 7 м), розкопуваної нами в 1937—1938 рр. протягом двох польових сезонів, вперше були виявлені рештки трьох внутрішніх перегородок. Нижні частини обвуглених дерев'яних стовпів (з дуба) розміщувалися попарно в місцях перегородок. З трьох пар обвуглених дерев'яних стовпів, що служили опорою для даху, пощастило знайти залишки п'яток. Відкриття цих стовпів дозволило нарешті з'ясувати структуру трипільського житла: три поперечні перегородки поділяли житлову споруду на чотири окремі камери, в кожній з камер була піч з біляпичним підвищенням, складеним з глиняних вальків (лежанкою)¹.

¹ Звітні відомості про розкопки площадки № 24, опубліковані у вступній статті Т. С. Пассек (Трипільське поселення Коломийщини. — Трипільська культура, том I, К., 1940, стор. 23), а також вдруге в монографічній праці Т. С. Пассек (Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — МИА, 1949, № 10, стор. 140, мал. 72, I, 73, I). Ініціатива розкопок селища в урочищі Коломийщина в 1934—1937 рр. належала С. С. Магурі, в 1938 р. — Т. С. Пассек

Англійський дослідник Г. Чайльд користувався виданням «Трипільська культура» (Київ, 1940), звідки він переніс до своєї відомої книги «The dawn of european civilization» London, 1950 деякі хибні концепції, як, наприклад, про «багатшаровість підлог», що «підлога складається з кількох шарів», що ці підлоги «навмисне обпалювалися за допомогою розкладених на них вогнищах», що «багатшаровість є наслідком оновлення підлог, яке іноді супроводжується»

Велика загальна площа житла свідчила, що в ньому містився окремих родинно-господарський колектив, пов'язаний узами кровної спорідненості. Якщо в кожному великому житлі мешкало щонайменше до 20 осіб, то в селищі повинно було жити принаймні 500 общинників.

Наявність перегородок, поділ житла на окремі камери, печі в кожній з камер переконують, що домовий родинний колектив не був позбавлений елементів порізненості. Іншими словами, сімейно-господарська порізненість уже вторглася в общинно-родовий колективістський уклад доби. Певне, на чолі домової господарської групи, що мешкала в житлі, стояла домогосподиня, навряд чи це був господар-чоловік.

Поселення Коломийщина I протягом п'яти років (1934—1938) було розкопане повністю. Це дозволило з'ясувати структуру селища і його господарське призначення. При розташуванні жител по замкненому колу¹ і при діаметрі поселення 160—170 м, коли внутрішня частина лишалася незабудованою, стає ясним, що Коломийщина являла собою селище-обору, селище-загін типу крааля, властивого для поселень скотарських народів. У скотарських народів селище і загін не диференційовані.

Планування селища підпорядковане скотарству як головній галузі господарства. Розташування жител по колу гарантувало захист для худоби, її охорону і спільне утримання. Внутрішня незабудована площа в селищі використовувалася як стійбище для общинного стада.

Скотарство в Трипіллі, очевидно, мало приселищний характер. Худобу випасали на розташованих поблизу селища вигонах, на просторих ділянках плато і в суміжних вологих ярах. Скотарство на даному етапі ще не зробилося перегінним з сезонним чергуванням змінюваних випасів влітку та сталих зимовищ в різних ланд-

розширенням усієї будівлі»; що «такі житла утворювалися внаслідок прибудови до малого дому помешкань, призначених для нових сімей, посталих всередині одного великого господарства» (Г. Чайльд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, стор. 196—197). Концепція «багаточарових підлог» є відгуком того початкового етапу в дослідженні трипільських «площадок», коли археологи ще не призвичаїлись відрізнити в масивних завалах жител печину від зовнішніх стін, внутрішніх перегородок, печей, біляпичних підвищень. Усе це підводилося під той самий ґатунок «підлоги». Щодо думки Кричевського, повтореної Чайльдом, ніби великі житла язляють собою сукупність прибудов до основного малого житла, то це припущення цілковито відпало після того, як були виявлені перегородки, що поділяли велике житло на окремі камери. Велике житло становило цілість. Ймовірніше було б інше припущення, що в великому житлі в міру потреби споруджувалися перегородки, хоч таке припущення знову зайве, оскільки стовпи, які підтримували дах, визначали місце перегородок.

¹ Г. Чайльд помилково говорить про «два кола»: «Поселення в Коломийщині на Дніпрі складалося з 39 будинків, розташованих радіально у двох концентричних колах» стор. 197. Житла 3, 5, 8 дещо порушують стрункність ліній кола, вони дещо висунуті досередини, але другого внутрішнього кола вони не утворюють (див. Трипільська культура, К., 1940, стор. 17).

шафтах, зонах для зими і для літа. Це стане господарською ознакою наступних періодів в II—I тисячоліттях до н. е.

Починаючи з Хвойки, трипільські племена характеризуються звичайно як хліборобські. Таке визначення набуло ваги історіографічної норми, хоч воно неточне. Точніше було б говорити про скотарсько-хліборобські племена з общинною власністю на худобу, її селищним утриманням і біляселищним спільним випасом.

Характерною ознакою системи господарства у трипільських племен є поєднання скотарства з хліборобством, певна рівновага між цими двома господарськими галузями¹. Аналіз рослинної домішки в глиняних вальках пічних і колопичних підвищень і в обмазці стін показав, що трипільці сіяли ячмінь, просо, пшеницю, ярові культури.

Далеко менше, майже нічого не зроблено для з'ясування агротехніки у трипільських племен. Замість того в літературі набула загального поширення запозичена з популярних праць К. Вейле, Шурца, Е. Гана концепція жіночого мотижного хліборобства, яка зводилася до того, що жінки обробляли городні ділянки роговими мотигами з кам'яними наконечниками. Це ще один яскравий приклад умовних конструкцій, довільно побудованих без жодної фактичної основи².

Переходимо до основного питання про етнічну приналежність трипільських племен. В. В. Хвойка характеризував трипільську культуру як протослов'янську. Він писав: «Народ, який витворив ці пам'ятки, не міг зникнути безслідно, і був не хто інший, як та галузь арійського племені, якій слушно належить ім'я протослов'ян

¹ Іншу характеристику системи господарства у трипільських племен подав свого часу Є. Ю. Кричевський. На його погляд, «система господарства трипільської культури» характеризується «цілковитою перевагою землеробства (городництва) і порівняно підлеглим значенням скотарства, а також мисливства» (Є. Ю. Кричевський, О процессе исчезновения трипольской культуры.— Палеолит и неолит СССР.— МИА, 1941, № 2, стор. 250). Свій погляд, що розвиток господарства в Трипіллі йшов від хліборобства до скотарства, від початкової переваги хліборобства над скотарством до занепаду хліборобства на пізніших етапах трипільської культури і розвитку скотарства, Є. Ю. Кричевський розвивав в кількох працях. Викладена концепція не позбавлена правдоподібності, але вона не в усьому в'яжеться з фактами. Досить вказати на культ буграній (пор. знахідку черепа з рогами в Луці-Врублівецькій і біля площадки № 24 в поселенні Коломийщина I) і на структуру силиць-загонів, як це має місце у скотарських народів. Пор. у С. М. Бібікова, який пише: «Висновкам Г. Чайльда і Є. Ю. Кричевського суперечить масовість кісток свійських тварин в Луці-Врублівецькій і в Сабатинівці II. Фауністичні збори з цих пам'яток свідчать про дуже серйозне господарське значення розведення свійської худоби і мисливства вже на ранній ступені Трипілля. Важко припустити, щоб згодом, з переходом до розвиненого Трипілля роль скотарства йшла лінією зниження» (С. Н. Бибилов, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцкая на Днестре.— МИА, 1953, № 38, стор. 190—191, 282, 285).

² З критикою твердження Є. Ю. Кричевського, що хліборобство трипільців носило городній характер, виступив С. М. Бібіков: «Мотижне хліборобське господарство ледве чи носило городній характер» (С. Н. Бибилов, Поселение Лука-Врублевцкая..., стор. 281). З свого боку, вважаємо, що трипіль-

і нащадки якої заселяють ще й досі південно-західну Росію»¹. На відміну від Хвойки Е. Р. Штерн замість протослов'ян називає фракійців. Він обстоює гіпотезу про етнокультурні рухи з півночі на південь. «За тих далеких домікенських епох, — говорить він, — культурні течії рухалися в напрямку з півночі на південь, і тоді цілком можливо розглядати фракійський народ як носія тієї культури, яка лежить в основі розвитку ранньогрецького життя». Посилаючись на рухи з Північного Причорномор'я, з півночі Балканського півострова на південь і далі на острови Егейського моря, Е. Р. Штерн саме цим пояснює те, що неолітичні культури на території від Дунаю до Дніпра виступають «перед нами тою формою переделлінської культури, володіючи якою, племена, які вторглися на грецький ґрунт, почали своє життя»².

Трипільська культура не є ні слов'янською, ані протослов'янською, так само як вона не є фракійською або протофракійською. Перенесення історичних назв на давні доісторичні епохи, модернізація етнічних визначень не є спосіб розв'язання невирішених питань етногенезу. За браком антропологічних даних варто звернути увагу на реалістичні статуетки, знайдені при розкопках трипільських поселень. Особливої уваги в першу чергу заслуговує статуетка з Володимирівки (1940 р.), описана і опублікована Т. С. Пассек. «Дещо подовжене обличчя з добре модельованим округлим підборіддям відокремлене від короткої шії. Рот позначено горизонтально витягненим поглибленням. Ніс — горбуватий, дуже виступає, безпосередньо переходить в низьке чоло. Двома заглибленнями округлої форми позначені обидва ока»³.

Низьке, різко скошене чоло, великий горбатий ніс, що зливається з чолом, трикутне вузьке витягнене обличчя з подовженою нижньою частиною і виступаючим підборіддям відтворюють антропологічний тип, який Т. С. Пассек визначає як вірменоїдний. Вона пише: «Хоч риси ці і передаються в певний стилізований спосіб, все ж таки вони підкреслюють окремі ознаки певного антропологічного типу, на мій погляд, вірменоїдного. Які б умовні не були ці

ське хліборобство не було ні городнім, ні мотижним і т. зв. мотижки або клиновидні сокирки з кременю ніколи не використовувалися для обробітку ґрунту. Обробіток ґрунту із застосуванням мотиги або сохи чи плуга зовсім не є необхідною умовою для запровадження хліборобства. Концепція господарського розвитку хліборобства «від мотиги до плуга», сформульована К. Вейле, є історіографічна фікція, плід кабінетних домислів, позба лених потрібної документальної основи.

¹ В. В. Хвойка, Каменный век Среднего Поднепровья. — Труды XI АС в Киеве в 1899 г., т. I, М., 1901, стор. 12.

² Э. Р. Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России. — Труды XIII АС в Екатеринославе в 1905 г., т. I, М., 1906, стор. 44. Концепцію про етнічні рухи за неолітичної доби з півночі на південь до Егейського моря і Малої Азії прийняли Г. Чайльд, О. Менґін, Б. Грозний.

³ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, стор. 92—93, рис. 48, 2.

зображення, їх можна взяти до уваги при характеристиці прадавнього населення Наддністров'я і Наддніпров'я в III—II тисячоліттях до н. е., тим більше, що за цієї доби накреслюються значні зв'язки Дніпровсько-Дунайського басейну зі Східним Середземномор'ям і Малою Азією»¹.

З вказівкою на вірменоїдний тип не можна не погодитись. Це слушна вказівка, але при всьому тому її треба поширити, зокрема для конкретності порівнянь годиться згадати про хеттів та інші давні народи Малої і Передньої Азії². За своїми антропологічними ознаками давні народи Східного Середземномор'я і трипільці, за характером їх етнічного типу, відбитого в культових статуетках, дуже схожі: такий же великий, винесений вперед вірменоїдний ніс і низьке чоло. Ці виразні риси обличчя відразу впадають в очі при першому-ліпшому зіставленні.

Досі ми говорили про антропологічний вірменоїдний тип неолітичної людності Наддніпров'я відповідно до того, що дають в даному відношенні трипільські статуетки. Антропологічний матеріал ще вивчений недостатньо. Його небагато, але він вказує на той самий тип людності, що й статуетки³. Так, про черепи з «неолітичних» поховань на Ігреньському півострові, розкопаних при будівництві Дніпрельстану, Г. Ф. Дебець зазначає: «Черепи відрізняються скошеним чолом і розвиненими надбрівними дугами»⁴. Про череп, знайдений В. В. Хвойкою при розкопках трипільської «площадки» в с. Верем'ї, Г. Ф. Дебець свідчить: «Череп з Верем'я типово європеїдний, мезокранний». Черепи, розкопані Б. Росинським в Більче Злате (1924 р.), Дебець визначає як середземноморські і додає: «Опубліковані Росинським індекси не дають істотних відмін від черепів з Верем'я і Ліпкан»⁵.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация..., стор. 237.

² Т. С. Пассек відзначає принагідно одну цікаву подробицю, про що варто згадати. Вказавши на статуетку, знайдену в Кошилівцях, вона пише: «Як звичайно для подібних зображень, дуже горбуватий ніс безпосередньо зливається з чолом... Голова цієї статуетки має головний убір у вигляді досить високого ковпака... Такий же головний убір характерний в хеттському і взагалі передньоазійському вбранні» (там же, стор. 237).

³ Б. Грозний, Хеттские народы и языки. — ВДИ, 1938, № 2 (11), стор. 15—34; його ж, Доисторические судьбы Передней Азии. — ВДИ, 1940, № 3-4 (12-13), стор. 24—45. Кажучи про давню людність Передньої Азії, Б. Грозний відзначає: «З антропологічного погляду населення цієї території належить насамперед до короткоголової передньоазійської раси, що відзначається т. зв. вірменоїдним носом» (там же, стор. 33); «З скульптур того часу слід відзначити, наприклад, базальтову стелу з Урука, на якій зображена боротьба двох чоловіків вірменоїдного типу з левами» (там же, стор. 39; пор. стор. 42). Пор. алебастрова голова з Бріку (Іракський музей) (Г. Чайльд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, табл. XX XVII).

⁴ Г. Ф. Дебець, Палеоантропология СССР, М.—Л., 1948, стор. 95. Череп, знайдений в Коломийщині при розкопках площадки М. Л. Макаревичем в 1938 р., мав такі самі ознаки: низьке, дуже скошене чоло і розвинені надбрівні дуги. Череп загублено.

⁵ Там же, стор. 96. Ліпкани в Молдавії, розкопував могильник А. Донич (1931 р.).

Від часів трипільської культури нам невідомі жодні рештки мови тодішньої людності Наддніпров'я—Надністров'я. За браком антропологічних даних нам довелося скористатися переважно з статуєток, за браком мовних — доводиться взяти до уваги географічно-територіальні дані. Географічний принцип може прислужитись в даному разі найкраще як *tertium comparationis*, щоб пов'язати культуру і етнос. Ні етнос, ні культура не існують поза географічним простором. Відмовляючись від прямого ототожнення культури і етносу (культура-етнос), ми маємо всі підстави використати дані географічного порядку.

Справді, трипільські пам'ятки не поширюються на схід і на північ від Середнього Наддніпров'я. Принаймні досі в цих районах вони не були засвідчені. За часів трипільської культури територія Середнього Наддніпров'я не виявляє тяжіння на північ до Прибалтики. Ця обставина повинна стати вирішальною при постановці питання про етнічні взаємини носіїв трипільської культури з балтослов'янами. Говорячи про генетичну спорідненість слов'ян і балтів, лінгвісти, як правило, посилаються на факт їх територіальної суміжності¹. Цим підкреслено головне, що може нас цікавити. Згодившись з Хвойкою, який назвав трипільців протослов'янами, ми повинні були б відзначити щільні зв'язки Середнього Наддніпров'я за часів трипільської культури з Прибалтикою. Тим часом цього немає. Трипільські пам'ятки в IV—III тисячоліттях до н. е. не поширюються на північ, вони не виявляють зв'язків з Прибалтикою. Для Прибальтички чужий антропологічний вірменоїдний тип, засвідчений статуєтками, так само як і матеріальна культура на зразок трипільської, мальована кераміка тощо.

Не поширюючись на північ, трипільські пам'ятки виявляють виразні зв'язки з півднем, з Наддунав'ям і, через посередництво Балкан, з острівним Середземномор'ям, Малою і Передньою Азією, як про це вже згадувалося².

¹ «Немає інших індоєвропейських мовних груп, які були б так близько споріднені, як балтійська і слов'янська». «Балтійська і слов'янська мови так близькі між собою, що консервативна в галузі фонетики і морфології литовська мова може заступити незасвідчену праслов'янську мову. Особливо показова щодо цього морфологія. Праслов'янська морфологія майже ідентична литовській» (В. Георгієв, *Исследования...*, стор. 218, 221). «Факт схожості спільнослов'янської мови і давніх балтійських мов є безсумнівний. Пояснити його можна лише тим, що давньослов'янські і давньобалтійські племена знаходились в щільних взаємозв'язках, протягом віків сусідили одні з одними» (Ф. П. Філін, *Некоторые проблемы славянского этно- и глоттогенеза.— Вопросы языкознания*, 1967, № 3, стор. 32).

² Дуже тонкі спостереження з цього приводу наводить О. Я. Брюсов: «Накреслюючи на карті схематичний план розташування давніх культур неолітичної епохи, легко помітити, що район поширення трипільської культури в межах ранніх етапів її існування охоплює лише дуже незначний простір сучасної території СРСР. Основний масив цієї культури або, точніше кількох близько схожих культур знаходиться за кордонами СРСР, на півночі Балканського п-ва і в долині Дунаю... При цьому за всім характером матеріалу, особливо за типом кераміки, трипільська культура чітко і різко відрізняється у нас від

За припущенням, яке висуває О. Я. Брюсов, «створення трипільської культури відбувалося поза межами сучасної території СРСР або лише почасти на крайньому її південному заході»¹. На думку О. Я. Брюсова, «там, очевидно, в дуже ранню епоху склалися особливо сприятливі умови для розвитку групи місцевих племен, які дуже рано перейшли до хліборобства і скотарства»².

Справа, очевидно, не в ландшафтних умовах, сприятливих для хліборобства і скотарства, як це гадає О. Я. Брюсов. Мова йде про інше, а саме про відповідний культурно-територіальний масив, який витворюється в IV—III тисячоліттях до н. е. в Східній Європі, в районі Причорномор'я. До складу цього масиву входить територія від середнього Дніпра до Дністра, отже до Карпат, утворюючи цілість з культурами Дунайського басейну, а саме з культурою Кукутени (район Аріушд) на Пруті, Петрешті на Мароші (центральна Трансільванія), Гумельниці на нижньому Дунаї (територія Валахії)³. Сягаючи Малої і Передньої Азії, культури цієї доби включають до свого складу такі елементи в галузі господарства, як скотарство і хліборобство, розвинене гончарство, будівництво жител з глини і дерев'яних плах, мальовану поліхромну кераміку, в культурі — культ матері, бика, букранії, жіночі статуєтки, вівтарі у вигляді модельок жител на ніжках і т. д. Ніщо з цього не випадає з культурних комплексів трипільської культури на території від Дніпра до Дністра і від Дністра до Пруту і Дунаю.

Якщо згодитись, що хетто-лувійська, кріто-мікенська, пеласгійська та інші мови, поширені на території Малої Азії, острівного Східного Середземномор'я і півдня Балканського півострова, засвідчені писемними пам'ятками XII—XI століть до н. е., виявляють деякі більш-менш виразні ознаки своєї індоєвропейської мовної приналежності, то у нас будуть серйозні підстави припустити, що носії культури Кукутени — Трипілья в районі Дунаю — Дніпра належали саме до цієї етномовної групи. Однак для

усіх суміжних і віддалених від неї археологічних культур. Отже, очевидно, що племена трипільської культури належали до цілком іншої групи, ніж інші племена, які заселили територію європейської частини СРСР» (А. Я. Брюсов, *Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху*, М., 1952, стор. 212). Ці зауваження О. Я. Брюсова надзвичайно цінні. Вони цілком збігаються з тим, що може бути сказано про трипільську культуру і про людність Наддніпров'я-Надністров'я в IV—III тисячоліттях до н. е.

¹ Там же, стор. 212.

² Там же. Пор. «Описана нами (трипільська.— В. П.) культура є в своїй основі дунайською. Утворення її, ймовірно, було наслідком поширення на схід дунайської культури, що зазнала на собі вплив Егейського світу» (Г. Чайльд, *У истоков...*, стор. 206). Ми не поділяємо погляду, що певна культура витворюється в якомусь центрі і звідти поширюється. Йдеться не про вплив Егейського світу, а про створення єдиного великого територіально-культурного масиву, властивого для даної доби.

³ Карту поширення культури Кукутени — Трипілья, Петрешті і Гумельниці див. VI. Dumitrescu, *Origine et évolution de la civilisation du Cucuteni-Tripolie.— Archeologia*, t. XIV, 1963, стор. 16—17, рис. 2.

янішого уявлення про етномовні процеси на території півдня СРСР в межах Дніпра — Дунаю за доби енеоліту слід звернутися до археологічних матеріалів городсько-усатівської групи.

Доба городсько-усатівської культури
(кінець III — початок II тисячоліття до н. е.)

Про добу трипільської культури ми говорили на підставі матеріалів трипільських поселень Коломийщина I і II, що в їх розкопках ми брали участь на протязі трьох років (1937—1939).

Наступний етап репрезентований матеріалами розкопок енеолітичного поселення в с. Городську Коростишівського району Житомирської області на р. Тетереві (Волинь). Поселення в Городську було відкрито нами 1936 р. Згодом розкопки в Городську провадили 1937 р. Є. Ю. Кричевський, 1939 і 1940 рр. М. Л. Макаревич. Поселення в Городську набуло значення епоніма для пам'яток відповідної хронологічно-типологічної групи, до складу якої входять численні пам'ятки, що простяглися широкою смугою в основному на Волині. Це — Колодяжин, Райки на р. Гнилоп'яті під Бердичевом, Білілівка, Ягнятин, Завишня, Бучач, Кошилівці, Більче Зло-те, Київ на Кирилівських узгір'ях, Балики на Дніпрі під Ржищевим, Бортничі, Гнідин, Лукаші Переяславського району, Деснянська Євминка на Остерщині (розкопки М. О. Макаренка). 1966 р. М. М. Шмаглій лише на Волині між річками Горинню і Ушею, верх'ями Південного та Західного Бугу і Россою, на річках Случі, Тетереві, Роставиці і т. д. відзначив 46 поселень городського типу¹.

В археологічній літературі довкола питання про культурну належність пам'яток городського типу розгорнулася жвава дискусія. Визначалося два протилежних напрямки. Згідно з одним поглядом, пам'ятки городського типу репрезентують «пізні Трипільля». Як зазначає Т. С. Пассек, «значення відкриття поселення в с. Городську для розв'язання питання про пізні Трипільля в Наддніпров'ї, тобто в північному районі поширення трипільських племен, дуже велике. Для південних районів таке ж значення в Причорномор'ї має Усатово. Звідси я вважаю, пише Т. С. Пассек, можливим називати умовно цей етап городсько-усатівським (сII — γII)»². Іншої думки дотримується О. Я. Брюсов. «Трипільля етапу с/2 і γ/2 не є спадкоємним продовженням справжньої трипільської культури», — зауважує О. Я. Брюсов³.

¹ М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 16, мал. 1.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). Глава VI. Поздний (сII—γH) этап Триполья, стор. 158—189. Про пізньотрипільську культурно-типологічну належність пам'яток городського типу говорить М. М. Шмаглій: «Культура цих племен брала початок у розвинутому Трипільлі й становила дальший етап його розвитку на рубежі III—II тисячоліть до н. е.» (М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 35, 37).

³ А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 242. Того ж погляду дотримуються Вол. Думитреску і Т. Сулімірський. «Брюсов виступає проти погляду, згідно

Немає сумніву, що розв'язання цього питання має принципове значення, але головне завдання полягає в тому, щоб показати відміни між етапами, репрезентованими Городськом і Коломийщиною — Володимирівкою. Відміни ці виразні й чіткі. Почнімо з топографії селищ. В Трипільлі «вибір місця поселення здебільшого не був зв'язаний з міркуванням фортифікаційного порядку»¹. Поселення трипільської доби розташувалися на відкритих просторах розлогих плато на відстані від більших річок. Коломийщина знаходиться в 4—5 км від Дніпра. На городському етапі тип селищної топографії істотно змінюється. Плоска рівнина степу не вабить поселенців. Поселення в Городську винесено на високий стрімчастий береговий мис, оточений ярами. Своїми крутими схилами він високо підноситься над заплавами луками низин р. Тетерева. Селище набуває ознак городища².

Не менш ґрунтовні зрушення відбуваються і в системі господарства. Для Трипільля на етапі Коломийщини — Володимирівки характерні перевага в складі стада великої рогатої худоби і обмаль або навіть подекуди цілковита відсутність коня³. На наступному

з яким культура Городська і Усатова репрезентує кінцевий етап трипільської культури. Цілком очевидно, що наша точка зору, виявлена ще в 1951—1952 рр., цілком відповідає думці Брюсова» (VI. Dumitrescu, Origine et évolution de la civilisation de Cucuteni-Tripolie.— Archeologia, t. XIV, 1963, стр. 27, прим. 68; Т. Сулімірський, The of the survival of the Tripoly culture.— Proceeding of the Prehistoric Society, т. XVI, Cambridge, 1950, стр. 42—51).

¹ Т. С. Пассек, Трипільське поселення Коломийщина. Розкопки 1934—1938 рр., стор. 29.

² «Поселення в Городську розташоване на шпилі високого мису, утвореного яром, на дні якого тече струмок, та річкою Тетерів. Так само на берегових узгір'ях Дніпра розташовані поселення в Києві на Кирилівській вулиці. На мисі, на високій кручі, знаходилося селище в урочищі Гард біля с. Балики Ржищівського району на Дніпрі... Згадаймо також присеснянську Євминку» (В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 342). Пор. в пізніших розкопках 1946—1947 рр. в с. Паволочі Попільнянського р-ну Житомирської обл.: «Поселення розташоване на високому місці правого берега р. Роставиці. Конфігурація мису нагадує городище» (М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі.— Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, К., 1952, стор. 96).

³ «Біля Колодистого були знайдені кістки бика, свині, кози. В Петренах були знайдені кістки вівці, кози, свині, бика. В Сушківці трапилися кістки бика, свині, дрібної рогатої худоби». «Кінські кістки знаходилися не завжди. Деякі дослідники взагалі не знаходили кінських кісток» (Трипільська культура на Україні, К., 1926, стор. 103—105). В 1927 р. В. І. Громова, користуючись остеологічними матеріалами з розкопок С. С. Гамченка на Поділлі (Кринички, Коритне, Любушкин посад), а також з Сушківки (Уманщина), констатує: «Найголовнішу роль грають кістки бика», «власне, свійського коня трипільці не мали» (В. Громова, Матеріали к познанию фауны трипольской культуры.— Ежегодник зоологического музея АН СССР, 1927, стор. 88, 101). «Найбільша кількість кісток на поселенні Коломийщина належить свійському бикові». «В Трипільлі кількість кісток коня дуже незначна» (Т. С. Пассек, Периодизация..., стор. 153). «На ранніх трипільських поселеннях (Криничка, Любушкин посад, Сушківка і Коломийщина) скрізь домінують кістки свійського бика» (там же, стор. 159).

«Для Луки-Врублівецької можна з цілковитою певністю говорити про найголовніше положення бика в стаді». «Значне число особин (не менше 42) нале-

етапі, при переході до г'ородського етапу, картина змінюється. Спостерігається виразний розвиток конярства. Так, 1936 р. при наших розкопках на мису в Городську було знайдено, за визначенням І. Г. Підоплічка, черепів: бика — 12, коня — 4, вівці-кози — 6, свині — 1¹. Розкопки 1937 р. дали в основному таке саме співвідношення: кінь 126 кісток — 3 особини; бик свійський 51 — 5; свиня свійська 4 — 1². При розкопках наземного житла, які в 1939 р. провадив М. Л. Макаревич, трапилося: кінь 67 кісток — 2 особини, бик 30 — 2, вівця-коза 17 — 2, свиня 1 — 1³.

Що можна сказати з цього приводу? Т. С. Пассек вважає можливим говорити про «систему в основі своїй хліборобського господарства на ранніх етапах Трипілля» і про «збільшення ролі скотарства на пізніх»⁴. Твердження про хліборобське в своїй основі господарство трипільських племен і про перехід в дальшому до скотарства відповідає загальній тенденції В. В. Хвойки пов'язувати Трипілля з хліборобством, а хліборобство з слов'янами, але не в'яжеться з відомими нам реаліями. Загальний напрямок господарського розвитку від Коломийщини — Володимирівки до Городська полягає не в переході від хліборобства до скотарства, а в змінах, які зазнає останнє. Змінюється склад стада, зростає кінське поголів'я⁵.

жить бичу, свійській свині (93 ос.), козі (33 ос.), вівці (5 ос.). «Кінь репрезентований 4 особинами, що до загального числа видів свійських тварин становить 2,1%» (С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Врублевская, стор. 182, 184, 185).

¹ «Як бачимо, були знайдені кістки великої рогатої худоби (бика, корови), коня, свині, вівці або кози (швидше, на думку І. Г. Підоплічка, вівці). Отож, цілком констатовано факт наявності скотарства: місцеві жителі розводили велику рогату молочно худобу; існували також конярство, свинарство і вівчарство. І. Г. Підоплічка відзначає, що «кістки коня мають ознаки споживання в їжу» (В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 346).

² Е. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, стор. 432.

³ Ці дані з розкопок М. Л. Макаревича наведені в пр.: Т. С. Пассек, Периодизация..., стор. 159. «Для пізнішого етапу Трипілля, репрезентованого поселенням Городське на р. Тетерів, склад фауни дещо змінюється за рахунок кількості кісток коня, що займає перше місце в списку фауни, і далі в нисхідному порядку — бика, свині, вівці» (С. Н. Бибиков, Поселение Лука-Врублевская, стор. 181, 185).

⁴ Т. С. Пассек, Периодизация..., стор. 159. На тих же позиціях стоїть Е. Ю. Кричевський. На його погляд, «зростаюча потреба в пасовищах в умовах все поширюваного пастушого скотарства» була «основною причиною зміни поселення». «Поселення в усіх відношеннях позбавляється свого специфічного хліборобського характеру» (Е. Ю. Кричевський, О процессе исчезновения..., стор. 252).

⁵ «Розкопки останніх років ствердили, що для пізнього Трипілля кінь стає ознакою господарства (Усатово, Городськ)» (В. П. Петров, Поселення в Городську..., стор. 346, прим. 1). «Велика кількість кісток коня заслуговує на особливу увагу. Для кінця трипільської культури характерний розвиток конярства. З цього погляду треба зважити, що Усатово розташоване в степовій смузі, а Городськ — в лісовій. При спільному типі кераміки Усатово і Городськ вказують також і на однаково розвинене конярство, тим часом як класичне Трипілля або зовсім не дає кісток коня, або дає їх обмаль. Змінюється тип гос-

Більша кількість кінських кісток в Городську, порівнюючи з Коломийщиною, дала привід Е. Ю. Кричевському «вважати коня найважливішою твариною у древніх мешканців Городська» і, згідно з цим, твердити, що «конярами виявляються переважно жителі Городського поселення»¹. Е. Ю. Кричевський, як це часто буває у нього, пішов далі, ніж це дозволяють факти. Збільшення кінського поголів'я на городському етапі є безперечний факт, але це ще не дає підстав визначати тодішню людність як конярів. Конярство-вершництво ще не стає характерною ознакою доби.

Лишимося в межах фактичних даних. На етапі Городська йдеться лише про початкові тенденції розвитку конярства, зв'язаного з вершництвом, як явищем господарського та соціально-станового порядку. Конярство-вершництво, поєднане з перегонним скотарством, із зонально-ландшафтним розчленуванням зимовищ та літовищ, з виникненням вершництва як окремого стану, стане здобутком бронзового віку й скіфських часів.

З поступовим збільшенням господарської ролі конярства зростає швидкість, збільшується відстань пересування, збройна активність суспільства, а в залежності від цього також потреба в обороні. Звідси зміни в топографії і структурі селищ. Селища-загони типу Коломийщини перетворюються на городища. Згодом у скіфів вони стануть могутнішими фортецями, величезними за розмірами на зразок Шарпинського.

Говорячи про зменшення питомої ваги землеробства у городських племен, Е. Ю. Кричевський аргументував це положення порушенням зв'язку з чорноземними ґрунтами лісостепової зони, як це було на етапі Коломийщини — Володимирівки². Дозволимо собі не згодитись з цією аргументацією. Зміна ґрунтів сталася, але в лісовій зоні хліборобство не зазнає втрат в системі господарства, не губить свого господарського значення, воно лише змінює свій характер, стає підсічно-вогневим і вся система господарства набуває нового напрямку, іншого профілю, властивого для лісової смуги.

подарства: на перший план виступають нові фактори, які досі не грали ролі (там же, стор. 367, прим. 1).

¹ Е. Ю. Кричевський, О периодизации..., стор. 250. Супроти твердження про «домінуючу роль конярства на пізньому етапі Трипілля» виступив М. М. Шмаглій. «Можна говорити про більше значення конярства на пізньому етапі Трипілля, але ніяк не про його переважання» (М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 35).

² Характерне взагалі для післятрипільської стадії зникнення зв'язку поселень з землеробськими ґрунтами виражає певне зменшення питомої ваги землеробства в усій системі господарства цього часу. Таке зниження ролі землеробства цілком компенсувалося неухильним ростом скотарства» (Е. Ю. Кричевський, Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок.— Трипільська культура, т. 1, К., 1941, стор. 583). Пор.: «Хліборобство цих часів уже втрачає своє колишнє переважання... Трипільські хлібороби постійно селилися на лесо-чорноземних ґрунтах плато... Лесо-чорноземні ґрунти заступаються піщаними» (Е. Ю. Кричевський, О процессе..., стор. 251).

На городському етапі зростає значення мисливства¹, збільшується потреба в знаряддях праці і зброї, зокрема, поширюється використання стріл, чого не було перед цим на етапі Коломийщини—Володимирівки. Лук стає головною зброєю чоловіків².

Натомість підпадає жіноча праця, домобудівництво і керамічне виробництво. На городському етапі домобудівництво явно деградує. Для часів Коломийщини — Володимирівки характерні великі будівельні споруди, житла, поділені на кілька камер, в кожній з яких піч з колопінним підвищенням на глиняних вальках (лежанкою). Залишки цих споруд становлять масивні й міцні багатошарові звалища. Зовсім інше спостерігається за часів Городська. При розчистці звалищ в Городську відкриваються рештки черінців і порізнені купки одношарової печини. Великі будівельні споруди попередньої доби поступаються житлам малих розмірів. Подекуди півземлянки заступають наземні житла. Замість печей робляться відкриті вогнища.

Те саме доводиться сказати й про керамічне виробництво. Воно також деградує. Посуд втрачає ознаки своєї колишньої мистецької вишуканості, дбайливої технічної досконалості, перестає бути предметом високого естетичного милування, як це було досі. Орнаментація на посуді спрощується. Для кераміки з Городська особливо характерна нарізна, ямкова, ялинкова, шнурова орнаментація, зроблена притиском нігтя, пальця, штампа, відбитком перевитого мотузка. Переважає остання. Кераміка, прикрашена шнуровим орнаментом, найпоширеніша. Крім Городська шнурова орнаментація засвідчена на поселеннях з Євминки, Лукашів, Києва, Паволочі, Колодяжного, Новочорторії на р. Случі, Троянова, Завишні під м. Соколом та ін.³

¹ Про велике значення мисливства в господарстві городських племен Волині свідчать дані археологічних розкопок. Розкопки в Городську дали 1937 р. знахідки кісток лося, ведмедя, оленя, кабана, бобра, 1939 р.— кабана, лося, тура, оленя, козулі, видри. Розкопки М. Л. Макаревича в с. Паволочі на р. Роставиці 1947 р. дали кістки тура, свині дикої, ведмедя, лисиці, бобра, зайця, косулі, оленя (див. М. Л. Макаревич, Трипільське поселення в с. Паволочі.— Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, К., 1952, стор. 102).

² На городському етапі, на етапі С/П, за означенням Т. С. Пассек, «зростає кількість знарядь з кременю, особливо поширені крем'яні наконечники стріл, такі нечисленні на попередньому етапі. Характерними стають також крем'яні клиновидні сокирки. Крім того, звичайними стають кам'яні просвердлені сокири» (Т. С. Пассек, Періодизація..., стор. 188). На Коломийщині «до 1937 р. не було знайдено жодного крем'яного й наконечника стріл; натомість в поселеннях городського часу «значно збільшується кількість і різноманітність крем'яних знарядь», «в 1936 р. в Городську була знайдена серія трикутних, часто з вигнутою основою, крем'яних наконечників стріл» (Е. Ю. Кричевський, О процесі..., стор. 251). Докладний огляд знарядь з розкопок 1936 р. див.: В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 348—355, рис. 2—28.

³ В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 362, 365, 369, 375, рис. 51, 65—70, 72-а, 91, 96; Е. Ю. Кричевський, Поселення в Городську, стор. 396, 399, 400, 402, рис. 66, 74—83, 89, 128; Т. С. Пассек, Періодизація..., стор. 163, рис. 82. «В одному з найхарактерніших поселень, в Город-

Разом з групою кухонного посуду в інвентарі городських поселень репрезентована кераміка кращого гатунку з відмуленої глини, гарного випалу, із зглаженою поверхнею, вкрита мальованим розписом.

1936 р. на поселенні в Городську виявлена була невелика, округлої форми, посудинка з тупими короткими різками-вушками, помальована в сіточку¹. Про мальований орнамент на цій посудині Т. С. Пассек зауважує: «Городська знахідка становить виключний інтерес як ланка, якої досі бракувало в загальному ланцюзі розвитку малюнка... Сітковий орнамент — найхарактерніший для мальованих посудин городсько-усатівського етапу»². Аналогічні, дуже подібні посудинки засвідчені й на Півдні. Вони відомі з таких пунктів, як Білозерка на Дніпрі коло Херсона, Усатове на правому березі Хаджибейського лиману та Червона Слобідка, під Одесою, Паркани і Тернівка поблизу Тирасполя (Молдавія), а також Шабалат Одеської обл., Животилівка Новомосковського району Дніпропетровської обл.

Ці типологічно-територіальні зв'язки якнайкраще орієнтують нас в історичній ситуації, як вона склалася наприкінці енеолітичної доби. Городсько-усатівські пам'ятки заступають пам'ятки попереднього часу типу Коломийщини — Володимирівки. Порівнюючи з попередньою добою вони просуваються на північ в лісову зону і на південь в степ.

Для пам'яток обох цих смуг, степового Півдня і для Полісся на Півночі характерні ті самі культурно-господарські явища, однакові зрушення в порівнянні з попереднім етапом зростання кінського поголів'я в складі стада, збільшення кількості кам'яних і кістяних знарядь праці, поява різних гатунків озброєння, бойових сокир і стріл, довізних металевих кинджалів на Півдні. Набуває поширення лук; відповідно до зростання конярства і застосування лука, очевидно, саме на городсько-усатівському етапі вперше з'являється лучник-вершник. Селища розташовуються на високих мисового типу берегових узгір'ях, над долинами великих річок.

ську, на лівому березі р. Тетерів, ми маємо таку картину... Крім відбитків шнура трапляються нігтеві і неправильно округлі вдавлення» (А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 241). Пор. М. М. Шмаглій, Кераміка поселень городського типу.— Археологія, т. XIII, 1961, стор. 25—37; його ж, Городсько-волинський варіант..., стор. 24—29, табл. III—V.

¹ В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 372—376, рис. 87. 1940 р. М. Л. Макаревич при розкопках в Городську знайшов два фрагменти, один — подібно до форми горщика і другий — конічної помальованої покришки. Їх опубліковано (Т. С. Пассек, Періодизація..., стор. 165, рис. 83, 5, 7. Пор. А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 241).

² Т. С. Пассек, Періодизація..., стор. 166. Про мальовані фрагменти з Паволочі М. М. Шмаглій пише: «Розпис наносився темно-коричневою або чорною фарбами. Орнамент складався з прямих паралельних ліній, що створювали малюнки косої сітки, хвилястих та дуговидних ліній і т. д.» (М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 26, табл. V, 1—7).

Разом із змінами в господарському житті змінюється і склад кераміки. Про зрушення в Усатові О. Лагодовська відзначає: «В цьому відношенні дуже показовою є кераміка. Перша група характеризується глиною рожево-жовтих тонів, розписом поверхні в одну-дві фарби, чорну або темно-коричневу, часто в сполученні з червоною... В цій кераміці, з одного боку, продовжуються традиції трипільської розписної кераміки, а з другого — тут вже є багато істотно нового. Така кераміка була широко розповсюджена у пізньотрипільських племен Степу і Лісостепу. Друга група кераміки представлена посудинами, зробленими з глини, що має домішку товченої черепашки. Орнамент вдавнений — вірвовочний і пальцевий. Найпоширенішим був вірвовочний орнамент, особливо серповидний, зроблений перевитою вірвовочкою. Серповидний орнамент в усатівській кераміці був широко розвиненим і визначаючим. Можна вважати, що цей своєрідний орнаментальний стиль тут і складався. Кераміка цієї групи має ряд спільних рис з керамікою поселень типу Городська: склад керамічної маси, форми посудин, особливості орнаменту»¹.

Наявність групи мальованої кераміки в Городську і Усатовому стверджує збереження типологічно-територіальних зв'язків, властивих для доби культури Кукутени — Трипілля. На городсько-усатівському етапі, як і на попередньому етапі Кукутени — Трипілля, зберігаються давні зв'язки з Наддунав'ям, Балканами, Середземномор'ям, Малою Азією².

Особливо виразно зв'язки з Середземномор'ям — Малою Азією засвідчені знахідками в Усатові кинджалів. Це «плоскі, трохи ребристі клинки із наскрізними отворами для прикріплення дерев'яної рукоятки»³.

Поява шнурової орнаменталії в керамічних комплексах пам'яток городсько-усатівської групи Полісся і Причорномор'я свідчить про ті зміни, які сталися в цей період. Шнуровий орнамент є безпереч-

¹ О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу.— Археологія, т. VIII, 1953, стор. 98.

² Городську — Усатовому відповідають в Румунії Фольтешті — Городище (див. V. I. Dumitrescu, *Civilisation...*, стор. 27—31).

³ «Усатівські племена одержували метал з Півдня, з островів Егейського моря, а також із Західної Малої Азії. Деякі усатівські кинджали аналогічні кинджалам з о. Крит, а саме з Кумасу». «Пам'ятки усатівського типу слід датувати кінцем III — самим початком II тисячоліття до н. е. Підставою для такого датування, насамперед, є мідні кинджали, аналогічні кинджалам ранньомінойського III та середньомінойського I періодів» (О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу, стор. 99, 104, рис. 1). Це твердження відповідає поглядам Т. С. Пассек (*Периодизация...*, стор. 210, рис. 97. Пор. В. Г. Збеневич, *Про кинджали усатівського типу.*— Археологія, т. XX, 1966, стор. 38—46, табл. I—II).

На півночі, в околицях Києва, в могильнику біля с. Червоний хутір в 1940—1951 рр. були знайдені мідні кинджали, подібні до усатівських (див. В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, *Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.*— Археологічні пам'ятки, т. VI, К., 1956, стор. 95, табл. 1, 20, 23).

на інновація. Для культури Кукутени — Трипілля він не властивий. І хоч О. Лагодовська була ладна, як ми бачили, ствердити, що «зроблений перевитою вірвовкою» орнамент постав саме в Усатовому, з цим не можна згодитись. Шнуровий орнамент не є явище місцевого походження.

Як слушно зауважує С. С. Березанська, «в історії Середнього Подніпров'я одним з найскладніших періодів є рубіж III і II тисячоліть до н. е., котрий співпадає з масовим переміщенням племен шнурової кераміки, зміст яких археологи намагаються розгадати уже багато десятиліть»¹. Якщо мальована кераміка веде нас на Дунай і звідти на Балкани і в країни Середземномор'я, то для шнурової кераміки в пам'ятках городсько-усатівської групи накреслюється зовсім інший напрямок зв'язків. Це — Прибалтика і Центральна Європа.

Г. Чайльд в своїй широко відомій праці «У джерел європейської цивілізації» подав стислий, але досить вичерпний огляд концепцій, які висувалися з приводу питання про взаємини між археологічними пам'ятками Причорномор'я і Центральної Європи. Першим виступив Г. Коссіна (1910 р.). Він проklamує *Drang nach Osten*, «рух на Схід». Згідно з Коссіною, «шнуровики» з своїми бойовими сокирами, рухаючись на Схід, досягли Балкан, Малої Азії і Кавказу (*Mapnus*, I—II). Коссіну підтримали Оберг, Форсандер, Бікер, Агде (*Mapnus*, XXV, XXVIII). Концепція Коссіни стала ідейною зброєю фашизму. Мірес, Борковський, Сулімірський висунули протилежний погляд, який полягає в тому, що рух відбувався в напрямку, протилежному міграціям, про які говорив Коссіна. Кераміка Причорномор'я послужила прототипом для посуду Центральної Європи².

Цього досить, щоб побачити всю умовність подібних суперечливих конструкцій. Як зауважує, підсумовуючи, Г. Чайльд, «риси, спільні для всіх культур бойових сокир, надто нечисленні і розпливчаті, щоб служити достатньою підставою припускати міграції в будь-якому напрямку»³. З цим зауваженням не можна не згодитись. Посилання на міграції ніякий не порятунок, не вихід з труднощів. На даному рівні наших знань, надто поки що неповних, доцільніше лишитися в межах джерел і обмежитись спробами зрозуміти їх доказову сутність.

В даному разі, замість сперечатись про напрямок міграції з Причорномор'я до Саксо-Тюрингії або з Тюрингії до Причорномор'я, було б принципово важливіше засвідчити зміни в географічних контактах на етапі Кукутени — Трипілля і на городсько-усатівському етапі. На етапі Кукутени — Трипілля контакти йшли в напрямку до Егейського світу і Малої Азії. На городсько-усатівському етапі

¹ С. С. Березанська, Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи.— Археологія, т. XX, 1966, стор. 47.

² Г. Чайльд, *У истоков...*, стор. 241—242.

³ Там же, стор. 243.

ці контакти зберігаються, але поряд з тим налагоджуються і міцніють зв'язки з Заходом і Північчю, з Центральною Європою і Прибалтикою, які були відсутні за попередньої доби трипільської культури.

Що можна сказати про етнічну приналежність місцевого населення Полісся і Причорномор'я на городсько-усатівському етапі? Очевидно, не багато, та все-таки деякі моменти можна зазначити. Варто почати з статуеток. Особливий інтерес становить сидяча жіноча статуетка з Колодяжина. У неї «витагнена вперед рука і дуже виступаючий з горбочком ніс»¹. Не менш характерна інша статуетка, здобута М. Л. Макаревичем при розкопках пізньотрипільського поселення в с. Паволочі на р. Роставиці. Ця фрагментована фігурка становить собою відламок голівки «з реалістичним зображенням горбоносого обличчя»².

Якщо статуетки з Колодяжина і Паволочі реалістичні і відтворюють правдивий етнічний тип тодішньої людності на рубежі III—II тисячоліть до н. е., то доведеться визнати етнічну спорідненість і антропологічну спадкоємність на попередньому і даному етапі. Нащадки скидаються на своїх предків. У тих і інших однаково низьке скошене чоло, розвинене надбрів'я, надміру великий горбуватий ніс, подовжена нижня частина вузького продовгастого обличчя.

При всій прикрій недостатності антропологічних матеріалів дещо є в нашому розпорядженні. Це поміри кістяків з одеського кургану в Слобідці Романівці. Розкопки провадив А. В. Добровольський, обміри — Д. К. Третьяков³. При обмірах кістяків Д. К. Третьякова вразило те саме, що вражає і нас в статуетках: скошене чоло, розвинені дуги в одного з черепів (№ 6, з могили № 25), що дало підставу говорити про ознаки «неандерталоїдності». Як зауважує Г. Ф. Дебець, «найбільш сильне надбрів'я і найбільший нахил чола серед доліхокраних черепів відзначені у найдревнішого з них»⁴. Отже, сумнівів не лишається, статуетки реалістичні. Вони мають документальну цінність. Тобто, інакше кажучи, людність на обох етапах, на етапі Кукутени — Трипілля і за доби Городська—Усатова, не змінила своїх етнічних ознак. Вона та сама. Це ніякі не пришельці. Жодної міграції не було. Не було руху пра-

¹ Статуетка з Колодяжина публікувалася неодноразово (див. Т. С. Пасек, К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне.— «Советская этнография», т. 6-7, 1947; Периодизация..., стор. 175, рис. 90, 2; М. М. Шмаглій, Волинсько-городський варіант..., стор. 33, рис. VIII, 6).

² М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV, 1952, табл. II, 2. «На довгастому овалі обличчя статуетки з Паволочі модельовані виступаючий ніс з горбочком, округлі щоки, насічками позначені рот і очі» (М. М. Шмаглій, Волинсько-городський варіант..., стор. 32, табл. VII, 3).

³ Д. К. Третьяков, Остатки человеческих скелетов из кургана на Слободке Романовке в Одессе.— Зап. ООИДр, т. 32, 1915; Г. Ф. Дебець, Палеоантропология СССР, стор. 99—102.

⁴ Г. Ф. Дебець, Палеоантропология СССР, стор. 102. Пор. В. А. Гордцов, Классификация погребений Одесского кургана.— Отчет Московского Исторического музея за 1915 год, М., 1917.

германців на Схід, вторгнення з Заходу, заселення країни чужинцями.

Питання доводиться ставити інакше. Замість говорити про експансію «шнуровиків» і про переселення, треба говорити про культурно-типологічні зміни, зміни в географічних контактах, про змінені форми й межі в консолідації населення Причорномор'я — Полісся, Прибалтики та Центральної Європи.

Географічним контактам відповідають культурні, зв'язкам культурно-географічного порядку — етномовні, хоч, розуміється, справа не йде про взаємозалежність і тим більше про ототожнення. Мова є мова, і про етномовну приналежність населення ми довідуємося з лінгвістичних джерел, а ніяк не інакше. Жодне спрощення при цьому не може бути виправдане¹.

Про етномовні контакти, що постають між племенами неолітичного віку Причорномор'я — Полісся та Прибалтики і Центральної Європи, свідчить наявність балто-слов'яно-германських мовних ізоглос. Вперше вони могли постати лише за даної доби. Щоправда, говорячи про балто-слов'яно-германські ізоглоси, які сходять до кінця неолітичної доби, треба мати на увазі, що балтійські,

¹ Для неолітичної доби справа йде про географічні і культурні контакти, як вони накреслюються спочатку на етапі трипільської доби, а тоді змінюються на наступному етапі, коли культуру Кукутени — Трипілля десь на рубежі III—II тисячоліття до н. е. заступають пам'ятки типу Городська-Усатова в СРСР і Городища — Фольтешті в Румунії.

На городсько-усатівському етапі набуває поширення шнурова кераміка, зростає кінське поголів'я, збільшується кількість знарядь з кременю, зокрема широко розповсюджуються кремінні наконечники стріл, такі рідкісні на попередньому етапі..., набуває поширення шнурова кераміка. Характерними стають також крем'яні клиновидні сокири з заповірованими лезами і грубо обробленими боками. Крім того, звичайними є кам'яні просвердлені сокири (див. Т. С. Пасек, Периодизация..., стор. 188; пор. А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 232).

Т. Лер-Сплавінський так характеризує етно-глотогенетичний злам на цьому етапі: «Наприкінці неолітичного віку, тобто в кінці III тисячоліття до н. е., області від басейну р. Ельби і балтійського узбережжя аж до кордонів середнього басейну Дніпра займали племена т. зв. культури шнурової кераміки... Простір, зайнятий культурою шнурової кераміки, географічно майже відповідає поширенню діалектів, які визначаються в мовознавстві як північноіндоєвропейські (тобто як мовні предки балто-слов'ян і германців)» (Т. Лер-Сплавінський, К современному состоянию проблемы происхождения славян.— ВЯ, 1960, № 4, стор. 27). Цю формулу цілком повторює В. В. Мартинов. Викладаючи суть питання в основному за Т. Лер-Сплавінським, В. В. Мартинов пише: «Наприкінці III тисячоліття до н. е. територію, обмежену басейном Ельби на Заході і басейном середнього Дніпра на Сході, посідали племена шнурової кераміки (північні індоєвропейці, тобто мовні попередники германців, балтів і слов'ян)» (В. В. Мартынов, Славяно-германское лексическое взаимодействие древней поры, Минск, 1963, стор. 6).

З свого боку ми уникали б говорити про «племена шнурової кераміки». Визначення культури на зразок «культура шнурової кераміки», «бойових сокир», «кулястих амфор» і т. д. не може бути визнана слушним. Ми віддаємо перевагу визначенню археологічних культур за відповідною пам'яткою, яка презентує культуру як цілість.

слов'янські і германські мови в їх остаточній історичній завершеності в цей час ледве чи існували¹.

Література про лексичні зв'язки між германськими і балтійськими мовами велика і різноманітна. Досить назвати імена авторів, які працювали на цій ниві: К. Уленбек, Г. Гірт, Ст. Младенов, Стендер — Петерсен, М. Фасмер, В. Кіпарський, Е. Френкель, В. Георгієв, Е. Георгієв та ін.²

Як нам добре відомо, місцева людність в межах від Дунаю до середнього Дніпра за доби Кукутени — Трипілля мала щільні зв'язки з Середземномор'ям — Малою Азією. На етапі Городська-Усатового ці зв'язки не уриваються, традиції давніх тисячолітніх контактів з культурами мальованої кераміки егейсько-малоазійського світу зберігаються. Та при всьому тому загальна історична ситуація докорінно змінюється. Місцеве населення, утримуючи традиції спадкових зв'язків з Півднем, налагоджує на городсько-усатівському етапі нові, не властиві попередній добі контакти з Заходом і з Прибалтикою. Відбуваються істотні зміни в господарській структурі суспільства, в напрямках географічних контактів, в явищах матеріальної культури і мови.

Припускаючи, що найраніші германо-балто-слов'янські мовні зв'язки налагоджуються саме на городсько-усатівському етапі, ми не подаємо тут відповідних мовних ізоглос і не спиняємося на їх розгляді. Вони є, їх багато, вони відомі, добре вивчені і цього досить. Для детального розгляду германо-балто-слов'янських ізоглос, їх класифікації і хронологічного визначення знадобилася б окрема спеціальна монографія. В даному разі доцільніше піти іншим шляхом і показати, які етномовні зміни сталися при переході від трипільської доби до Городська-Усатового.

Б. В. Горнунг в своїй доповіді на з'їзді славистів 1963 р. «Из предыстории образования общеславянского языкового единства», так озглавив третій розділ своєї праці: «Відрив мовних предків «протослов'ян» від найдавнішої південно-східної зони індоєвропейських діалектів, експансія «культур бойових сокир» і утворення нової північно-західної діалектної зони» (стор. 36—50). В основу етномовних процесів, пов'язаних з розмежуванням «найдавнішої» і «нової північно-західної діалектної зони», Б. В. Горнунг кладе посилання на «рух носіїв культур бойових сокир і культур шнурової кераміки наприкінці III і на початку II ст. до н. е.»³.

¹ «Слов'яно-германські мовні ізоглоси сходять до часів, коли ні власне слов'янських, ні власне германських мовних груп ще не існувало» (Ф. П. Филин, Некоторые проблемы славянского этно- и глоттогенеза, стор. 33).

² З вітчизняних авторів, крім згаданої праці В. В. Мартінова, слід назвати працю (Н. С. Чемоданов, Место германских языков среди индоевропейских языков.— Сравнительная грамматика германских языков, т. 1, М. 1962, стор. 70—84).

³ Б. В. Горнунг, Из предыстории..., стор. 5.

В археологічній літературі досі утримується подібний спосіб пояснювати зміни археологічних культур посиланням на племінні рухи, етнічну експансію, переселення, завоювання. Саме так, наприклад, свого часу пояснював О. Я. Брюсов перехід від «правдивої трипільської культури» до наступного етапу за доби Городська-Усатового¹.

Ніхто не має підстав заперечувати факт переселення або завоювання, але війна як універсальний принцип тлумачення історичного процесу не є допустима. Замість того, щоб говорити про «витиснення племен трипільської культури» або про «експансію культур бойових сокир», про що нам нічого невідомо, значно краще ствердити: при переході від доби Трипілля до часів Городська-Усатового давні південні зв'язки з Середземномор'ям — Малою Азією слабнуть. Їх заступають зв'язки з Прибалтикою і Середньою Європою. Постає нова епоха.

Новіші відкриття в галузі археології і в лінгвістиці спонукали переглянути колишні генетичні теорії. З усіх спроб по-новому висвітлити процес розвитку індоєвропейських мов за доби неоліту і енеоліту використаємо класифікацію, запропоновану В. Георгієвим.

Він вважає, що за неолітичної доби (VI—IV тисячоліття до н. е.) індоєвропейські мови були поділені на чотири групи: північну, західну, центральну і південну. Північну групу він ототожнює з балто-слов'яно-германською, для якої характерні спільногруппова ізоморфема, відмінкове закінчення — формант *и*. До південно-індоєвропейської групи В. Георгієв зараховує мови західної частини Малої Азії: хеттську, лувійську, «ієрогліфічну хеттську», палайську, а також пізніші мови — лідійську і лікійську².

Ця класифікація яскраво фіксує географічний поділ індоєвропейських мов. В ній виразно розмежовані північні і південні мови. Мовам балто-слов'яно-германської групи протиставлені анатолійські мови малоазійського ареалу³. Певне, питання про найдав-

¹ Визнавши, що культура на етапі Городська-Усатового («Трипілля етапу с/2 і γ/2») «не є спадковим продовженням правдивої трипільської культури», О. Я. Брюсов стверджує: «Племена трипільської культури були витиснені з території, яку вони здавна займали, а їх поселення були зруйновані і пограбовані. Це сталося на початку другої чверті II тисячоліття до н. е.». Пор. його ж, Об экспансии «культур с боевыми топорами» в конце III тысячелетия до н. э.— «Советская археология», 1961, № 3, стор. 23—25.

² В. Георгієв, Исследования..., стор. 279—283.

³ При обговоренні питання про взаємини індоєвропейських мов південного і північного ареалів треба мати на меті зауваження, з якими виступають В. В. Иванов і В. М. Топоров. Вони підкреслюють «незастосовність поняття «мова» відносно епохи, яку звичайно називають балто-слов'янською. Справа в тому, що питання про єдність мови не може бути розв'язане без врахування позалінгвістичних фактів». «Найдавніше становище слід розуміти не як традиційну прамову, а як просторово-часовий континуум діалектів» (В. В. Иванов, В. Н. Топоров, К постановке вопроса о древнейших отношениях балтских и славянских языков, М., 1958, стор. 5).

ніші взаємини індоєвропейських мов південної і північної груп залишилось би в сфері більш-менш правдоподібних припущень, якби в наших руках не було лінгвістичної документації. Лінгвістичні проблеми розв'язуються лише лінгвістичними засобами. Наведемо для прикладу деякі з хетто-балто-слов'янських ізоглос¹: хет. ais «рот», д. інд. as, латин. os, д. прус. austo, ст. слв. оуста; хет. beda «копати», тохар. paṭ «орати», pate «оранка», латин. fodere «копати», кімр. bedd «яма», гот. badi «ліжко, лігво», лат. bedre «яма» (пор. хет. padda); хет. geno, латин. genu, рус. звено (*zenvo), д. нім. kneo, гот. kniu «коліно»; хет. gimmant-, gimmanza, д. інд. hēmant-, грец. Χεμα, лит. ziema, лат. ziema, ст. слв. зима; хет. hauas, лит. avīs, avinas, лат. aus, д. прус. awins, ст. слв. овьца, овьнь, д. нім. ouwi; хет. haras, лит. aras, д. прус. arelie (arelis), ст. слв. орьль, гот. ага, д. нім. ago.; хет. he(i)u- «дощ», фриг. Χερα, грец. Χεω «лити, сипати», лат. zaut «розвішувати»; хет. hissa «дишло», балт. *aiso, рос. діал. воє, словин. оје; хет. hūhha, хет. ier. huha «дід», ст. слв. оуи «материн брат, вуйко»; хет. hūhant, лит. vetra, д. прус. wetro, ст. слв. вьтрь, д. нім. wetar, гот. winds; хет. hulapaž, лит. vilpa лат. vilpa, д. прус. wilna, ст. слв. вльна, гот. wulla, д. нім. wolla «шерсть»; хет. iugan, д. інд. yugām, грец. ζυγον, лат. jugs, ст. слв. иго, гот. juk; хет. ier. la-ta-a-as, лікій. lada «жінка, дружина», д. рус. лада; хет. mald-, maldai «просити, говорити, творити жертву», лит. malda, maldyti, ст. слв. молити; хет. meld- «давати обіт, читати», лит. melsti, meldžiu «просити», ст. слв. мльва, мльвити; хет. peris «небо», д. інд. pābhah «туман, хмари», грец. νεφος, ст. слв. небо, д. нім. nebul; хет. pinink, лит. inikti, uznikti (-pinku, -nikaĩ), ст. слв. «никн-ути (Бенвеніст); хет. padda «бодати», лит. badyti, лат. badit, д. прус. boadis, ст. слв. бода, бости; хет. ier. tapasa, (dabas) «небо», лит. debesis «хмара», лтш. debess «небо», debesis «хмара»; хет. tegan, degan тохар. А. tkam «земля», д. інд. ksam, грец. Χθων, лит. zeme, лат. zeme, ст. слв. зема; хет. wijana, хет. ier. wa(i)ana, лит. vūnas, лат. vins, д. нім. wīn.

Для балтійських, слов'янських і германських мов характерні відмінкові форми на -m; в інших індоєвропейських мовах в цих ви-

падах засвідчений показник bh¹. Що ж до хеттської мови, то для хеттського змінювання форми з показниками -m-, -bh- не властиві. Це зіставлення дає багато для генетичного розчленування окремих етапів, в розвитку індоєвропейських мов. Немає сумніву, що південна група більш рання².

Беручи до уваги позалінгвістичні дані, а саме дані про взаємовідносини між трипільським і більш пізнім етапом, репрезентованим пам'ятками городсько-усатівської групи, ми матимемо всі підстави ствердити: місцева людність на території від Дунаю до середнього Дніпра за доби Трипілья за своїми етнічними і мовними ознаками була близько споріднена з людністю Малої Азії, з носіями культури мальованої кераміки. На наступному етапі, за доби Городська-Усатова, історична ситуація ґрунтовно змінюється. На основі культурно-господарських здобутків трипільської доби витворюється нова матеріальна культура з новими культурно-географічними контактами. Давня мова місцевої людності, успадкована від попереднього часу, набуває нових ознак. В процесі поступового розвитку це призводить до витворення мовних явищ, які згодом стануть спільною приналежністю слов'янських, балтійських і германських мов.

Середньодніпровська культура

Територія Півдня СРСР від середнього Дніпра до Дунаю за трипільської доби була щільно пов'язана з Середземномор'ям і Малою Азією (IV—III тисячоліття до н. е.). З кінцем трипільської доби, при переході від Трипілья до городсько-усатівських пам'яток і пам'яток часів ранньої бронзи, позначається виразний злам (кінець III — початок II тисячоліття до н. е.). В цей період змінюється характер зв'язків з Малою Азією, налагоджуються зв'язки з Середньою Європою, Прибалтикою і Поволжям.

На середньому і верхньому Дніпрі набувають поширення пам'ятки т. зв. середньодніпровської культури. Це визначення, запроваджене свого часу В. Л. Городцовим, явно невдале, але воно ввійшло в загальний ужиток і було б недоцільно порушувати номенклатуру.

¹ «Як характеризувався в спільноіндоєвропейській мові орудний відмінок, нам майже невідомо... Слов'янські, балтійські і германські мови мають -m-» (А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 312). Закінчення на -m- в слов'янській мові засвідчені в орудному відмінкові однини, в давальному і орудному відмінках множини, в давальному, орудному двоїни. Пор. ст. слв. влько-мъ, лит. vilka-ms, гот. wulpa-m, тоді як д. інд. vṛkēbnuah.

² Цікаві міркування з приводу наявності -m- в суфіксах парадигм змінювання в германських, балтійських і слов'янських мовах, при дериватах -bh- в інших індоєвропейських мовах, висловлює Б. В. Горнунг: «Пізнє оформлення парадигм змінювання в множині стверджується даними анатолійських мов, де вживання форм, яким в інших іє. мовах відповідають форми з -*bh- -m- ще позбавлено парадигматичної регулярності (Б. В. Горнунг, Из предисто-рин..., стор. 64).

При обговоренні питання про зміни, які сталися при переході до середньодніпровської культури, варто почати з топографії селищ. За часів Трипілья селища, як правило, розташовувалися на широких і відкритих просторах плато в більшості на відстані від річок. За наступної доби, в умовах лісової зони, селища розташовувалися біля річок¹.

В лісовій смузі, прорізаючи і розчленовуючи суцільні масиви дрімучих пралісів, лише річка робить місцевість приступною для заселення. Річковий берег набуває селищного призначення. Для селищ вибираються мисові ділянки, виступи високих берегових круч, ділянки, де річка робить круті повороти, останці в заплавах річок. Селища розташовуються звичайно на відрубних узгір'ях, відокремлених глибокими урвищами від суміжних ділянок².

Мова тодішнього населення Наддніпров'я нам невідома. Ми не могли б нічого сказати з цього приводу, якщо б не взяли до уваги, з одного боку, культурно-територіальної ситуації, яка склалася на той час, а з другого — зрушень в семантиці, зумовлених змінами в суспільно-господарській системі за доби енеоліту — ранньої бронзи.

Жодне значення слова не з'являється поза реаліями — ось керівний принцип, що на нього доводиться спиратись при побудові історичної семасіології. Перенесення селищ з відкритих плоских просторів широкого лісостепоного плато на високі берегові узгір'я повинно було позначитися на зміні значення слів селищно-топографічного змісту. Візьмімо збіг значень: нім. *berg*, гот. *baīrgahei* «гори», ст. слв. *brǫgъ* «берег». Уявлення гори і берега характерно сполучаються³.

¹ Є. Ю. Кричевський пояснював освоєння лісової смуги за пізньотрипільської доби і зв'язок з річкою посиланням на розвиток скотарства і потребою в заплавах пасовищах. Ледве чи таке пояснення можна визнати слушним. Справа не в пасовищах. Трипільці в лісостеповій зоні в вологих ярах довкола своїх селищ мали досить простору для вигонного випасу своїх стад. З освоєнням киево-волинського Полісся лісова смуга, на відміну від Лісостепу, принесла свою систему закономірностей, а саме: ліс — річка і берегове узгір'я. У відриві від річки і високого річкового берега Полісся з його болотистими лісами не лишало місця для поселення. Прорізаючи масив цілих пралісів, річка дренажує берег. Високий берег, оточений з усіх боків річкою, забезпечував наявність сухої, відкритої для вітрів і сонячного світла ділянки в болотяно-лісовій гушавині дніпровського Полісся.

² «Переважає більшість відкритих поселень розташована на високих ділянках корінного берега Дніпра, особливо часто на масивах, відокремлених від плато глибокими ярами (Княжа гора, Кирилівські висоти, Ісковщина, Пекарі та ін.). Проте кілька поселень виявлено в заплаві Дніпра, головним чином на донних пагорбах і останцях лівого, низького берега» (С. С. Березанська, Деякі питання..., стор. 48). Такі ж відомості подає І. І. Артеменко. «Переважає число поселень розташоване в заплаві річки, на піщаних дюнах або останцях. Відомі також поселення на краю борової тераси і на високих мисах, які вдаються в заплаву» (И. И. Артеменко, Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы, М., 1967, стор. 66).

³ В літературі триває суперечка. Ягич, Брюкнер, Брандт висловлюються на користь слов'янського походження слова берег. Натомість Бернекер, Гірт,

К. Мошинський гадає, що справа йде про відображення в мові ландшафтних особливостей, властивих для Наддніпров'я¹. Насправді, це явище ширшого, історично-мовного порядку, пов'язане з історичною селищно-суспільною ситуацією, як вона склалася для місцевої людності наприкінці енеоліту і за доби ранньої бронзи.

Каз. Мошинський звузив постановку проблеми, посилаючись лише на географічно-природничі особливості ландшафту, як це характерно для прихильників «географічного натуралізму». Категорія ландшафту, сприйнята мовою, дається не сама по собі і через себе, як суто природне явище, а в своїй суспільно-господарській функції. Траутман (*Balt-slav. Wörterbuch*, 31) мав рацію, включивши гот. *baurgs* «укріплення, місто» в спільний семантичний ряд «гора (берег) місто». На зв'язок значень «берег (гора) укріплення» вказує не лише етимологічна спорідненість ст. слв. *brǫgъ* «берег», д. нім. *berg* «гора», д. нім. *burg*, гот. *baurgs* «укріплення, місто», але в свою чергу також: ст. слв. *brǫga*, д. рус. берегти, д. серб. бржем, бријећи «охороняти, захищати», д. нім. *bergen*, *borgen* «ховати, вкривати», гот. *baīrgan* «сховати», лит. *birginti* «берегти», д. прус.-*birga* в назвах місцевості (топонімах) (напр. *Wose — birgo* «Козине лігво») (Буга, I, 435)².

Слово *berg* не було запозичено від германців, як не було й споконвічно слов'янське. Воно сходить до часів, коли ні германських, ні слов'янських мов як таких в їх розчленованій відокремленості не існувало. Наявність в слові *berg* ст. слв. *brǫgъ* задньоязичного приголосного *g*, який не перейшов у *z*, свідчить не про германське походження слова, а про його давність. Мова, якою говорило населення Наддніпров'я, ще не здобула в цей період сатемного,

Сольмсен, Торп вважають його запозиченим з германської: герм. *berg* > ст. слв. *brǫgъ*. З свого боку, вважаємо, що слово *brǫgъ* в значенні «гора» не могло з'явитися в мові раніше, як створилася відповідна реальна ситуація десь наприкінці енеоліту і за ранньої доби бронзи, — яскравий приклад для ілюстрації етнових процесів, які відбувалися на даному суспільно-історичному рівні.

¹ Вказавши, що вираз *bergъ*, поширений у слов'ян, має значення «берег [ріки або яру]», тоді як усім іншим відповідникам в індоєвропейських мовах притаманне значення «гора, височина», К. Мошинський робить висновок: «Очевидно, коли у праслов'ян їх **bergъ* насамперед означав «берег», вони мусили мати справу головним чином з високими берегами, тобто власне з такими, які характеризують численні річки і незліченні яри Середнього Наддніпров'я (Каз. *Moszyński, Zasiąg...*, стор. 157). Пор.: «...справа йде про розвиток первісного значення виразу* *bergъ* з «гора, височина» на «берег» під впливом загальних особливостей ландшафту (там же, стор. 157, прим. 2). Тезис слушний, але не зовсім точний. Вплив ландшафту був опосередкований сукупністю інших чинників.

² Цікаво, що семантичний розвиток у слов'янських мовах пішов в селищно-господарському напрямку від «ховати, вкривати» до «навіс, покрівля, скирта». Пор. польськ. *bróg* «навіс, піддашок для снопів, скирта сіна, перевісище», чеськ. *bráh* «скирта сіна», *břh* «скирта сіна, хижка, шатро, печера», укр. оборіг, оборогу «покрівля на чотирьох стовпах для сіна».

специфічно слов'янського забарвлення, а несла на собі ознаки прадавньої кентумної характеристики¹.

Цей екскурс, розуміється, не претендує на постановку, а тим більше на розв'язання загальних питань, але де в чому може орієнтувати нас. Хоч порівняльно-історичний метод не завжди дозволяє пізнати час створення мовних явищ, однак в зіставленні з д. іран. *bəzəzant* «високий» стає ясно, що слово **bergъ*, зберігаючи задньоязичний приголосний, за доби енеоліту — ранньої бронзи лишалося за межами поширення явищ і процесів, властивих для мови Авести, найдавніші частини якої сходять до першої половини II тисячоліття до н. е. Передня вимова задньоязичних в мові населення Наддніпров'я з'явилася в пізніші часи².

Повернімося до археологічних матеріалів. Специфічною ознакою археологічних культур в більшості випадків є кераміка. Зіставивши керамічні комплекси пам'яток трипільської доби, городсько-усатівської групи і середньодніпровської культури, не важко відзначити відміни між кожним з періодів: Для трипільської доби на етапі Кукутени—Коломийщина—Володимирівка характерна мальована кераміка.

В пам'ятках городсько-усатівської групи мальований посуд залишається, але кількість його значно підупадає. Перевагу здобуває посуд, прикрашений в основному шнуровим орнаментом.

Дальші зрушення приносить середньодніпровська культура. Властивою ознакою керамічних комплексів середньодніпровської культури стає відсутність мальованого посуду. Його замінює посуд з шнуровим орнаментом, а також посудини, конструкція яких становить сполучення прямої шийки з кулястим тулубом. Шийка може бути короткою або довгою, вертикальною або скошеною. При вертикальній шийці горловина набуває форми циліндра, при високій скошеній, поширюючись вгору, — розтруба. В свою чергу тулуб може бути круглим, округловитягненим або розширеним.

¹ Цікаві міркування з цього приводу висловив К. Мошинський: «Праслов. *bergъ* вважають германським запозиченням на тій підставі, що, коли б слово було споконвічно слов'янським, воно звучало б *bergzь*. Але це не є достатнім доказом; існує цілий ряд кентумних інклюзій в мові слов'ян (і балтів), які не виводяться з германських мов» (К а з. М о с з у њ і. Zasiag..., стор. 157, прим. 2). Характерним прикладом архаїзму форм з приголосним *g* є д. прус. *gulsenņien* «біль», лит. *gela* «біль», *gelti* «боліти, жаліти», *geluonis* «жалю», д. нім. *quala* «мука», вірм. *keŕ* «нарив», пор. болг. *жал* «горе, скорбота», д. руськ. *желя* «те саме», укр. *жалоба*, ст. слв. *жаль*, «гробниця».

² В процесі зміщення задньоязичних приголосних в напрямі до більш передньої їх вимови звичайно відрізняються три артикуляційних типи. Один і той самий приголосний виступає в трьох видах, як от: *к, ч, ц*. Перехід в *з* спссєрїгається в давньоіранській мові, авест. *bəzəzant* «високий». Пор. в гідронімії дніпровського Лівобережжя рн. Березань. Говорячи про «іранську топснїмію на слов'янській території», А. А. Залізник називає «Березань, острів в гирлі Дніпровського лиману, пор. ав. *bəzəzant* «високий» (А. А. З а л і з н я к, Проблемы славяно-иранских отношений древнейшего периода.— «Вопросы славянского языкознания», вып. 6, М., 1962, стор. 36, 45).

Відповідно до цього в керамічних комплексах пам'яток середньодніпровської культури можна відокремити кілька основних груп. Це, по-перше, посудини з невисокою шийкою і з опукловитягненим, дещо подовженим тулубом¹; по друге, посудини з невисокою шийкою і з круглим, кулястим тулубом².

Серед посудин з довгою шийкою і з малим тулубом треба відрізнити теж дві основні групи. До однієї з них належать посудини, в яких довга шийка досягає середини загальної висоти посудини і такі, в яких дуже висока шийка підноситься як труба над малим і подекуди зовсім малим тулубом³. Посудини з довгою шийкою і малим тулубом⁴ вважаються, звичайно, однією з найхарактерніших ознак середньодніпровської культури⁵.

Окрім шнурової кераміки для пам'яток середньодніпровської культури, як і для городсько-усатівських пам'яток, однаково характерні кам'яні знаряддя, зокрема кам'яні свердлені сокири-мо-

¹ З Ясковець Липовецького району Вінницької області «одна з посудин — витягнена, з яйцевидним дном. Верхня частина вкрита шнуровим орнаментом» (Т. С. П а с с е к, К вопросу о среднеднепровской культуре.— КСИИМК, вып. 16, 1947, стор. 40, рис. 11, 6, пор. рис. 11, 8, і 12, 3 теж з Ясковець; И. И. А р т е м е н к о, Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы, рис. 5, 3 (уроч. Сергієва грива), рис. 50, 2 (Брасова), 50, 8 (Кокавня).

² Пор. посудину з с. Шандра Канівського району, з округлим тілом і широкими, досить низькими краями горла. Орнамент... з трьох відтиснутих смуг навскоси перевитого шнура (Т. С. П а с с е к, К вопросу..., стор. 37, рис. 10, 1; И. И. А р т е м е н к о, Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы, рис. 1, 14 (Забара), 1, 2, 3, 5 (Беркозівка), 2, 2 (Кагарлик), 8, 4 (Зеленки), 49, 5 (Белинець), 68, 1, 3 (Липовий брід) та ін.; С. С. Б е р е з а н с ь к а, Деякі питання..., стор. 54, рис. 3, 1, 3 (Монтрезорівка).

³ Посудини з високою шийкою і зломом в середній частині посудини (див. Т. С. П а с с е к, К вопросу..., рис. 11, 4 (Дубровка), 11, 5 (Гатне), 11, 7, 9 (Ясківці), 12, 1 (Шуляки)); з дуже високою шийкою і меншим за розміром тулубом (т а м ж е, рис. 12, 6 (Гатне), 13, 5 (Янковичі)). Пор. також: С. С. Б е р е з а н с ь к а, Деякі питання..., рис. 1, 7 (Ісковщина), рис. 1, 8 (Червоний хутір), рис. 3, 5 (Гатне), рис. 3, 7 (Яцковиці), рис. 7, 9 (Янковичі); И. И. А р т е м е н к о, Племена Верхнего и Среднего Поднепровья..., рис. 3, 4 (Ходосовичі), рис. 4, 1—2 (уроч. Палик, Сергієва грива), рис. 4, 3 (Стрілиця), рис. 14, 3 (Липовий брід), рис. 14, 4 (Палик), рис. 14, 5 (Стрілиця), рис. 32, 1, 3 (Стрітівка), рис. 39, 2, 4 (Іванковичі), рис. 44, 9 (Дубровка), рис. 68, 5 (Липовий брід) та ін.

⁴ «Посудини дзвонovidної форми мають високі конічної форми вінця, що досягають половини загальної висоти посудини і маленький тулуб, який розширюється до плоского або злегка округлого денця» (С. С. Б е р е з а н с ь к а, Деякі питання..., стор. 49). В праці І. І. Артеменка «посудини дзвонovidної форми» віднесені до типу ІХ (рис. 14), а посудини «з майже кулястим коротким тулубом і дуже високою відігнутою назовні шийкою» до типу ІІІ (рис. 4.). Однак між посудинами 4,3 (Стрілиця), власне, немає в типі жодної різниці.

⁵ Пор. «Саме за тієї доби (кінець ІІІ — початок ІІ тисячоліття), коли на Дону і Дінці існувала катакомбна культура, на Правобережжі Дніпра, поблизу Києва, ми маємо могили в курганах з своєрідним дзвонovidним посудом. Культура, поки що недостатньо вивчена, названа В. А. Городищовим за районом її поширення Дніпровською» (О. А. К р и в ц о в а - Г р а к о в а, Генетическая связь ясной и катакомбной культуры.— Труды, ГИМ, вып. УІІІ, М., 1938, стор. 37).

лоти¹. В пам'ятках середньодніпровської культури кам'яні свердлені сокири трапилися в Стрїтивці, Гатному, Янковичах, Ходосовичах, Стрїлиці, урочищі Мошка тощо².

Знахідки свердлених сокир дали привід С. В. Кисильову стверджувати, що «середньодніпровська культура належить до т. зв. культур бойових сокир кінця III—II тисячоліття до н. е.»³. Ми воліли б утриматися від визначень археологічних культур на підставі якої-небудь однієї групи знахідок тим більше, що свердлені кам'яні сокири — предмет якнайширшого розповсюдження. Вони становлять приналежність багатьох культур, свідчать про вищий, досягнутий на даному етапі ступінь технічного ходу. Вони не свідчать ні про імпорт, ані про завойовництво, або ж про напрямки руху завойовників. Найчастіше їх робили на місці⁴.

Окрім свердлених кам'яних сокир спільною приналежністю городсько-усатівських пам'яток і пам'яток середньодніпровської культури є крем'яні шліфовані клиновидні сокири⁵. До цього ж комплексу слід включити стрїлки з прямою рівною основою і з трикутною виїмкою в базі. Ці стрїлки характерні для обох культур⁶.

Довкола питання про походження середньодніпровської культури і про взаємини між пам'ятками городсько-усатівської групи і середньодніпровської культури накопичилося чимало суперечливих

¹ «Особливу категорію виробів з каменю становлять бойові сокири, виявлені, зокрема, на поселенні в Троянів. Вони мають сплюснену форму і виступаючі кутові або округлі плічка. Обух з'єднується з тулубом ледве помітною шиїкою. По довгій осі сокири помітна нервюра. Знахідка заготовок бойових сокир, їх своєрідна форма вказують на місцеве вироблення цих предметів» (М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 22). В Городську знайдено дві кам'яні свердлені сокири (див. Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську..., стор. 431—432, рис. 292—298, фото 92, 93).

² Т. С. Пассек, К вопросу..., стор. 35, 38, рис. 10, 8—10; 11, 3. Докладний огляд знахідок свердлених сокир в пам'ятках середньодніпровської культури, ромбічних, обухових, лопатевих, човноподібних і т. ін. подав І. І. Артеменко (Племена..., стор. 45—51, рис. 31, 1—7; 33, 1—6).

³ История СССР, т. I, М., 1966, стор. 129.

⁴ «В похованні 1-го кургану коло озера Дідного знайдено свердлену обухову сокиру і висвердлену від неї. Ця знахідка свідчить про місцеве виробництво кам'яних свердлених сокир і дає можливість з'ясувати техніку свердлення за допомогою порожнистого свердла» (І. І. Артеменко, Племена..., стор. 49, рис. 31, 15Б).

⁵ В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 354—355, рис. 25—28; Є. Ю. Кричевський, Поселення в Городську..., стор. 430—431, рис. 264—266, 291—293, фото 66, 67; М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, стор. 102. «Наявність їх (клиновидних сокир.—В. П.) є характерною рисою для всіх поселень городського типу» М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 21—22, табл. 1, 1—6 (Троянів, Паволоч, Слободище, Райки); І. І. Артеменко, Племена..., стор. 42, рис. 29, 1—12; А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 216.

⁶ В. П. Петров, Поселення в Городську, стор. 348—349, рис. 3—5; М. М. Шмаглій, Городсько-волинський варіант..., стор. 21, табл. 1, 7—11 (Троянів, Слободище); Т. С. Пассек, К вопросу..., стор. 35, 38 (Стрїтивка, Гатне); А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 216; І. І. Авраменко, Племена..., стор. 42, рис. 30, 1—11; 42, 8—12; 47, 1—27, 59 та ін.

припущень. Так, Т. С. Пассек висунула твердження, що середньодніпровська культура «в процесі складних культурно-історичних схрещень» склалася на базі давньої культури хліборобсько-скотарських племен «пізнього Трипїлля»¹. Супроти цього твердження виступив О. Я. Брюсов. На його думку, «з цими положеннями згодитися не можна»². Він вважає, що «той тип глиняних посудин, який приймається за критерій при відокремленні пам'яток середньодніпровської культури, з'явився у населення по річках Дніпру і Сожу значно раніше»³.

В останньому виданні «Истории СССР» пропонується південна версія походження середньодніпровської культури з степового Причорномор'я⁴. Це поширений погляд. Такого погляду дотримуються Борковський, Сулімірський, П. Глоб, Е. Фогт, М. Гімбутас, почасти О. Брюсов⁵.

Розбіжність в поглядах свідчить, що на сьогодні не можна сказати нічого певного про «вихідний район руху племен культури бойових сокир». Мав рацію Г. Чайльд у тому, що у нас немає «достатніх підстав для припущення міграції, в якому б то не було напрямку»⁶.

Ледве чи варто продовжувати огляд і збільшувати число цитат. Замість прагнути розв'язати нерозв'язані питання шляхом припущень, доцільніше зосередити увагу на реаліях. Усатове репрезентує Причорноморський Степ, Городськ — Волинське Полісся.

¹ Т. С. Пассек, К вопросу..., стор. 51. «Середньодніпровська культура є закономірним результатом дальшого розвитку трипільських племен в Наддніпров'ї і хронологічно відповідає (а почасти існує і в більш пізній період бронзи) городському — на півночі і усатівському етапу Трипїлля — на півдні» (там же, стор. 50).

² А. Я. Брюсов, Очерки..., стор. 216.

³ Там же. Цей погляд Брюсов розвинув згодом в статті «Об экспансии культур с боевыми топорами в конце III тысячелетия до н. э.» (СА, 1961, № 3, стор. 23—25).

⁴ «Середньодніпровська і фат'янівська культури особливо щільно пов'язані з півднем, з культурами племен, які жили в степах Причорномор'я і насамперед з ямною і катакомбною. Звідти було сприйнято багато видів шнурової орнаментатії, звідти поширилися найдавніші свердлені клиновидні сокири» (История СССР, т. I, стор. 129). О. Бадер розвинув погляд про «кавказьке походження балановців» (О. Н. Бадер, К вопросу о балановской культуре.— «Советская этнография», 1950, I, стор. 69—75).

⁵ О. Я. Брюсов вагається. З одного боку, він ладен прилучитися до погляду, що «вихідну область цього руху треба шукати десь на півдні, в причорноморських степах». Він згоджується з М. Гімбутас: «Припущення М. Гімбутаса, що походження культури з бойовими сокирами треба шукати в пізній стадії розвитку ямної культури, мені здається слушним». Та разом з тим він зауважує: «Вихідним районом, звідки почався рух племен з бойовими сокирами, був район Середнього Дніпра. Зрештою, він не виключає ні Волині, ані Галичини: «Можливо припустити пряме розселення на захід з Волині і Галичини. Виключати Галичину з можливих вихідних районів розселення племен культур з бойовими сокирами не можна» (А. Я. Брюсов, Об экспансии..., стор. 22, 23, 25, 26).

⁶ Г. Чайльд, У истоков..., стор. 243.

Незважаючи на зонально-ландшафтну відмінність за городсько-усатівських часів, Степ і Полісся не протистояли один одному. За ступенем розвитку і типом культури обидві зони в цей період становили культурно-типологічну цілість. Говорячи про Усатове, ми разом з тим маємо на увазі Городськ; згадуючи про Городськ, ми не повинні забувати про приморське Усатове.

Така сама нерозчленована культурно-типологічна взаємозалежність обох ландшафтних зон простежується за доби ранньої бронзи між пам'ятками як Середнього і Верхнього, так і Нижнього степового Наддніпров'я. Шнуровий орнамент, з'явившись в керамічних комплексах городсько-усатівських пам'яток, становить характерну приналежність однакою середньодніпровської культури і Михайлівського поселення на р. Підпільній¹. Те саме доводиться сказати про знаряддя праці. В інвентарі Михайлівки виявлено чимало кам'яних просвердених сокир, кілька крем'яних клиновидних сокирок, крем'яні наконечники стріл, переважно з виїмкою в основі².

Не важко помітити зміни в територіальній ситуації. Якщо в IV—III тисячолітті до н. е. за доби Трипілля Лісостеп і лісова смуга були розчленовані і пам'ятки типу Коломиїщини — Володимирівки не переходили за межі лісостепової зони, то за доби неоліту — ранньої бронзи ті самі спільні культурно-типологічні елементи стають спільною приналежністю степової, лісостепової і лісової зони. Пам'ятки середньодніпровської культури сягають далеко на північ. Від Черкас на середньому Дніпрі вони простяглися до Смоленська на верхньому Дніпрі і до Брянська в верхів'ях Десни.

В безпосередній суміжності з територією середньодніпровської культури, починаючи від Брянська в верхів'ях Десни, простяг-

¹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. П. Макаревич, Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 30—38, 81—114. «Шнуровим орнаментом у вигляді зигзага» прикрашені вінця горшків нижнього шару Михайлівки (стор. 31, табл. IV, 9, 11).

В кераміці середнього шару шнуровим і гребінчастим орнаментом найчастіше прикрашені «яйцевидні горшки». «Відбитки крупного шнура наносилися один за одним, утворюючи суцільну лінію» (стор. 84, табл. V, 3, 4, 9). «В плоскостонних горшках «найбільш поширеним мотивом є шнуровий та перлинний орнамент» (стор. 88, табл. VIII, 6, 12). Для посуду верхнього шару, як і для середнього, «одним з найбільш поширених є шнуровий і гребінчастий орнамент» (стор. 101).

² «Бойові сокири (14 екз.) (табл. XXII, 4—8). Сюди відносяться довгі витончені сокири із злегка відвислим лезом, з круглим або овальним у розрізі обухом. На деяких сокирах вздовж усього леза проходить ледве помітна нервюра. Такі сокири схожі на вислообушні сокири фат'янівської культури і на сокири, поширені в період неоліту на Північному Кавказі, де, в свою чергу, вони вважаються імітацією перших мідних сокир. Бойові сокири близькі до сокир-молотів господарського призначення» (М. Л. Макаревич, Кам'яні знаряддя. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 138; пор. стор. 131, табл. XXII). «Частина знарядь була виготовлена тут же на поселенні». (там же, стор. 130).

лася на схід, в межиріччі Оки і Волги фат'янівська культура¹.

Фат'янівська і середньодніпровська культури типологічно споріднені. В керамічних комплексах обох культур однаково засвідчені подібні основні групи. Це, по-перше, посудини з невисокою шийкою, з округло-втягненим тулубом², по-друге, посудини з прямою невисокою шийкою, округлим (кулястим) тулубом і таким же кулястим дном³ і, по-третє, посудини з високою або навіть дуже високою шийкою та відповідно малим, а подекуди зовсім малим кулястим тулубом⁴.

Щодо посудин, які звичайно фігурують під назвою амфор, то це бомбовидні, майже кулясті, злегка здавлені зверху посудини з дуже низькою шийкою. «З Баланівського могильника походить низка присадкуватих посудин. Шийка відсутня майже цілком, від неї лишається ледве підвищений валик»⁵.

Як бачимо, фат'янівській і середньодніпровській культурі властиві однакові форми кераміки. Це або куля, часто майже

¹ Відкрита в 1875 р. Уваровим, описана В. О. Городцовим в 1916 р., фат'янівська культура в 1945—1947 рр. була вперше вичерпно досліджена О. А. Кривцовою-Граковою (Хронология памятников фат'яновской культуры.— КСИИМК, вып. XV, 1947, стор. 22—33. Пор. П. М. Кожин, Хронология шаровидных амфор фат'яновских могильников.— СА, 1963, № 3, стор. 25).

² О. А. Кривцова-Гракова, Хронология..., стор. 24, рис. 7, 1 (Давидкинський), 7, 2 (Ікшинський), 3, 3 (Протасівський). «Однією з найхарактерніших форм, що трапляються в могилах московської групи, є видовжені круглодонні горшки, які дещо нагадують яйцевидні» (там же, стор. 25—26). Пор. М. С. Акимова, Балановський могильник.— КСИИМК, вып. XVI, 1947, стор. 126, рис. 39, 5. «Цікаво порівняти посудину, знайдену в могильнику коло с. В. Буньково, і посудину з могильника коло с. Ясківці. Особливістю того і другого є яйцевидна форма днища» (М. Е. Фосс, Древнейшая история Севера Европейской части СССР.— МИА, № 29, М., 1952, стор. 185).

³ О. А. Кривцова-Гракова, Хронология..., стор. 24, рис. 7, 4 (Істринський могильник), 7, 5 (Суцївський могильник). «Це круглодонний горщик, але з добре позначеною шийкою, яка злегка вгору поширюється розтрубом» (там же, стор. 26). В Баланівському могильнику «34 посудини з добре позначеною шийкою і кулястим тілом. Шийка або пряма, або поширюється вгору» (М. С. Акимова, Балановський могильник, стор. 125, рис. 39, 1, 3, 9). Описуючи кераміку Баланівського могильника, П. М. Кожин відзначає: «В більшості могил переважають посудини з високим кулястим тулубом і відносно низькою шийкою» (П. М. Кожин, Хронология..., стор. 26, рис. 1, 1—17; 2, 1—3).

⁴ Такими є «два невеликих горшки з Фат'янівського могильника з перебільшено високими шийками і відносно малим тулубом. В інших могильниках не було знайдено подібних горшків» (О. А. Кривцова-Гракова, Хронология..., стор. 26, рис. 7, 7, 8). Справді, аналогічних горшків не знайдено в Баланівському могильнику. При кулястому тулубі у більшості посудин шийка середньовисока, у деяких циліндрична (див. П. М. Кожин, Хронология..., стор. 26, рис. 1—25).

⁵ О. А. Кривцова-Гракова, Хронология..., стор. 26, рис. 7, 11—14. Пор. М. С. Акимова, Балановський могильник, стор. 127, рис. 39, 40. Кулясті амфори з Баланівського могильника описані у П. М. Кожина як «великі посудини з низькою шийкою і порівняно вузьким горлом. Для цих посудин типові великі розміри, ручки для підвищення або виступи, що їх імітують» (П. М. Кожин, Хронология..., стор. 29—32, рис. 4, 1, А—3).

зовсім без шийки, або навпаки перебільшено висока шийка насаджена на малий тулуб. Решта посудин відображає проміжні групи. Схожість форм кераміки і близькість деяких елементів орнаменту дали привід М. Є. Фосс виступити з твердженням про генетичні зв'язки фатьянівського населення з племенами середньодніпровської культури, про «єдність походження фатьянівських і середньодніпровських племен»¹. Цю «схожість фатьянівської кераміки і середньодніпровської» М. Є. Фосс тлумачить як наслідок «вторгнення скотарських південних племен». Вона говорить про «поштовх і про «переселення», зумовлені «сухістю клімату»².

Ми воліли б не говорити ані про вторгнення скотарів з півдня на територію неолітичних ловецько-рибальських племен, ані про прихід «фатьянівців» з Наддніпров'я, або про зміни клімату як про першопричину племінних рухів. Усі такі припущення як міграційного, так і автохтонного порядку не прояснюють, а лише затемнюють постановку проблеми. Віддамо перевагу територіально-типологічним зіставленням. Вони принаймні конкретні. За вихідний пункт для цих порівнянь візьмемо знахідки з курганів, розкопаних 1897 р. В. В. Хвойкою коло с. Стрїтївки на південь від Трипїлля на середньому Дніпрї. В курганї 1 з трупоспаленням були знайдені: 7 невеликих посудин, 3 кам'яні просвердлені сокири з сірого гранїту, крем'яний відщеп — нїж і наконечник стрїли з черешком³. Для Стрїтївки особливо характерні посудинки з дуже високою шийкою і малим тулубом, означені Т. С. Пассек як дзвоновидні, прикрашені шнуровим орнаментом⁴. Яйцеподїбні посудини,

¹ М. Е. Ф о с с, Древнейшая история севера Европейской части СССР.— МИА, № 29, 1952, стор. 188. Концепцію, що її висунула М. Є. Фосс, подїляє Крайнов: «Теорія про генезис фатьянівської культури з середньодніпровської, мабуть, найбільш прийнятна»; «Очевидно, гіпотеза про прихід фатьянівських племен з Придніпров'я виявиться найбільш прийнятною» (Д. А. Крайнов, Памятники фатьяновской культуры. Московская группа.— САИ, вып. В-1-19, 1963, стор. 12).

² «Вторгнення скотарських південних племен, яке сталося, певне, наприкінці III — на початку II тисячолїття до н. е., було видатною подїєю в неолїті. Поява фатьянівців відїграла роль поштовху, що посилив пересування неолїтичних племен» (М. Е. Ф о с с, Древнейшая история..., стор. 182). «Спільність в орнаментиці, властива племенам фатьянівської культури і середньодніпровської, дає підстави для висновку про розселення середньодніпровських племен в район, названий фатьянівським». «Пересування середньодніпровських племен в північно-східному напрямку», на думку М. Є. Фосса, було викликане сухістю клімату (там же, стор. 187).

³ Х в. В о в к, Знахідки у могилах між Верем'єм і Стрїтївкою і біля Трипїлля.— Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, Львів, 1900, стор. 1—3, рис. 1—4. Коментуючи знахідки з стрїтївського кургану, Т. С. Пассек нотує: «Домїнує форма дзвоновидних посудин з прямим широким горлом і з краями, які злегка розходяться. Тїло невелике, кругле. Дно пласке. Обидва клини — крем'яні, з відшліфованим лезом, в перетинї овально витягнені, краї грубо оброблені. Просвердлені, з сірого каменю сокири ромбїчної форми» (Т. С. П а с с е к, К вопросу..., стор. 37, рис. 10, 4—10; И. А р т е м е н к о, Племена..., стор. 83, 86, рис. 32).

⁴ Т. С. П а с с е к, К вопросу..., стор. 36—37, рис. 10, 4, 6. Д. О. Крайнов відносить аналогічні фатьянівські посудини Московської групи до типу 4

орнаментованї шнуром, з Ясковець звичайно зіставляються з посудинами з Бунькова, Белинецького могильника на Десні під Брянськом тощо¹. До цих знахідок з Стрїтївки для повноти комплексу варто додати ще кулясту «амфору» з Гришинців Канївського району в Надросї. У неї низька шийка, нешироке горло і вушка посерединї округлого присадкуватого тулуба².

Типологічна спорідненість знахідок з Наддніпров'я і з фатьянівсько-баланїнського Надволжя очевидна. Однак цього недостатньо для постановки і розв'язання проблеми. Територіально-культурна спільність доби ранньої бронзи коло III — початку II тисячолїття до н. е. значно ширша, нїж географічний район між Дніпром і Волгою. Тотожні культурні комплекси засвідченї не лише в Східній Європі, але і в Середній Європі³, в басейні Зааля, в Моравії і далї на захід до Рейну і навіть Ютландії⁴. Витягнені, майже круглодонні посудини з високою, конїчної форми шийкою, орнаментованою відбитками шнура, з культури одиночних поховань в Данїї, «дуже подїбні на ранні фатьянівські посудини московської

з високою шийкою, прикрашені шнуровим і комбїнованим орнаментом. «Посудини цього типу дуже рїдкісні. Виявлені вони лише в Іваногорському, Ікшанському і Кузьминському могильниках. В ярославській і баланїнській групах вони не зустрічаються. За формою і орнаментом вони нагадують посудини середньодніпровської культури і найбільше з Стрїтївки і Ясковець» (Д. А. Крайнов, Памятники..., стор. 20, табл. VI, 12, 22). Аналогічні посудини московської групи мають укорочені шийки порівняно з Стрїтївкою.

¹ Там же, стор. 40, рис. 11, 6, 8; 12, 6. «Посудини цього типу рїдкісні в московській групї. Знайдено лише одну посудину в Буньківському могильнику. Нї в ярославській групї, нї в чуваській посудини подїбного типу не знайдені. Найближчою аналогією буньківській посудинї є продовгаста яйцеподїбна з кургану 9 Белинецького могильника дніпро-десянянської групи... Близька до буньківської посудини і посудини з Ясковець гатинської групи середньодніпровської культури» (Д. А. Крайнов, Памятники..., стор. 20). Пор. знахідки з Козарївського, Забар і Потоків Канївського повіту (розкопки М. Е. Бранденбурга).

² Т. С. П а с с е к, К вопросу..., стор. 37, рис. 10, 3; И. И. Артеменко, Племена..., стор. 75, 105, рис. 44, 4; П. М. Кожин, Хронология..., стор. 29—31, рис. 4; М. Е. Ф о с с, Древнейшая история..., стор. 183—184, рис. 1—3 (Баланово, Гришинці, Речиця); О. Н. Б а д е р, Балановская культура.— СА, 1961, № 4, стор. 47, рис. 6 (Гришинці, Баланове, Велике село).

³ Т. С. П а с с е к про посудину з Гришинців пише: «Форма посудини і система орнаменту типові для аналогічних тюрїнсько-моравських кулястих амфор» (Т. С. П а с с е к, К вопросу..., стор. 37, рис. 10, 3). Пор.: «Кулясті амфори з сіл Гришинці і Речиця надзвичайно подїбні за формою і орнаментом до посудин культур шнурової кераміки Західного Подїлля і Волині, Польщі і Середньої Європи» (И. И. Артеменко, Племена..., стор. 105, рис. 44, 4, з посиланням на І. К. Свешнікова, Й. Костжевського, Вл. Антоневича та Л. Кїліана).

⁴ «Характерною відзнакою саксо-тюрїнської культури шнурової кераміки є сполучення звичайних кубків, які мають тут яйцевидний корпус, рїзко відокремлений від високої прямої шийки, з амфорами (рис. 83, 1—3). Первісно посудини звичайно прикрашалися відтисками вїрвовки, пізніше цей рїд прикрашування поступається місцем штампованому ялинковому орнаменту. Не менш характерною ознакою цієї культури є бойова сокира з фасетками (рис. 84, 1)» (Г. Ч а й л ь д, У истоков..., стор. 235, рис. 83, 1—7).

групи», констатує Брюсов. «Тут же знайдуться і типові, високі, з відігнутими шийками, орнаментовані шнуром або косими нарізками кубки, характерні для середньодніпровської культури»¹.

Тотожний речовий комплекс, до складу якого входять шнурова кераміка, просвердлені кам'яні сокири, крем'яні клиновидні сокирки, крем'яні наконечники стріл, дрібні бронзові вироби тощо, з'являється майже відразу на всьому величезному просторі цілої Європи, однаково на Волзі в Фат'янові, на верхньому, середньому і нижньому Дніпрі, на берегах Рейну, в Данії і Південній Скандинавії². Але цей могутній процес культурно-типологічної консолідації досі не дістав належного пояснення. Посилатись на завойовництво і завойовників, озброєних бойовими сокирами, на рух степових скотарів, на зміни клімату, значить до краю спрощувати розуміння історії. Сприйняти теорію «винищеного» або «підкореного населення» означає накласти мертвотну маску одверто геноцидної схеми на живий рух історії. Незалежно від того, чи згодимося ми з міграціоністами або з автохтоністами, в тому й іншому випадку недоречно пояснювати поширення скотарства, свердлених сокир і хліборобства в той спосіб, як це змалював О. Я. Брюсов: мовляв, попереду на річці серед лісів в човнах пливли озброєні бойовими сокирами воїни, а за ними на березі рухалися скотарі, женучи стада худоби³. Кожна історична епоха містить в собі війни, але ні війни, ні переселення, ні зміни клімату не становлять собою рушійних сил історії. Не поліпшує справи, незважаючи на широку популярність, і позитивістська концепція з посиланням на природно-географічні умови, натуралістична теорія «зміщення ландшафтно-географічних зон до півночі»⁴.

¹ А. Я. Брюсов, Об экспансии..., стор. 28. Пор. Г. Чайльд, Истоков..., стор. 229—231, рис. 82.

² «Раптовість» переходу для Прибалтики відзначив Х. А. Моора: «Инвентар ловецько-рибальських стоянок з ямково-зубчатою керамікою не показує поступового переходу до культури поховань з бойовими сокирами; остання виникає раптово як цілком нове явище, характеризоване новими типами кераміки, зброя і зброї і новими типами господарства — скотарством і, ймовірно, також хліборобством» (Х. А. Моора, Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа.— СА, т. XXI, 1954, стор. 97—98). Зміна культур не була суцільною. «Стоянки з ямково-зубчатою керамікою продовжують існувати разом з поселеннями зайшлого скотарсько-хліборобського населення, іноді навіть серед останнього. Так, наприклад, пізня стоянка Леяс-Ційскас, на західній околиці Земгалії, розташована в місцевості, багатій знахідками човновидних бойових сокир» (там же, стор. 100). Справа, певно, не в «зайшлості», а в тому, що одні засвоювали нові форми господарювання, інші зберігали давні.

³ О. Я. Брюсов змалював барвисту, але цілком умовну картину руху степових скотарів з Причорномор'я зі своїми стадами крізь суцільні ліси по річкових долинах на північ. «Можна припустити, що поруч з основною масою емігрантів, які рухалися разом з стадами вздовж річкових шляхів, існувала група воїнів, в завдання яких входило забезпечити безпеку руху. Цей свого роду авангард воїнів, що просувався швидше по річках на човнах, міг у випадку потреби зламати опір місцевого населення, напавши на поселення супротивника» (А. Я. Брюсов, Об экспансии..., стор. 21).

⁴ М. Е. Фосс, говорячи про розселення середньодніпровських племен в район «фат'янівців» посилається на зміни клімату. «Рух середньодніпровських

Замість безплідної гри в «припущення» обмежимося визнанням: на етапі ранньої бронзи стався перехід на вищий ступінь суспільно-господарського розвитку. Цей різкий злам свідчить не про могутність прийдешніх завойовників і не про швидкість племінних переселень, або про лісостеп під Вологдою та про півпустелю України «на кшталт сучасного Калмицького степу», а про досягнуту зрілість неолітичної Європи¹.

В Східній Європі в IV—III тисячоліттях до н. е. лісостеп репрезентував одну культуру, лісова зона — іншу. Хліборобсько-скотарський уклад Середнього Наддніпров'я протистояв ловецько-господарському укладу лісової зони. Обидві географічні зони були різко розмежовані в культурно-господарському відношенні. Таке становище не могло утриматись невизначено довго. З кінцем III тисячоліття зникає зонально-господарська розмежованість, усувається господарська відмінність лісової і лісостепової ландшафтної зони.

Неоліт вичерпав себе. Ловецтво і рибальство гублять своє значення керівних форм господарства. Скотарство та хліборобство стають приналежністю обох ландшафтних зон. Удосконалюється обробка каменю. Кремінь шліфують, свердлять граніт. Посудини вже не малюють, їх прикрашають відбитками шнура і штампа. В кераміці панує конструктивна єдність форм: на кулю тулуба насаджується циліндр або конус шийки.

Укріплені селища, тваринництво разом з хліборобством, свердлені сокири-молоти, клиновидні крем'яні сокири, лук, посудини в різних варіантах кулястості тулуба і форми шийки, виті скронові кільця, кістяні і металеві шпильки, однаково розповсюджені в лісовій і лісостеповай зонах від Чорного моря до Скандинавії і від Передуралля до нижньої Ельби, стають показниками втворення культурно-виробничої та господарської єдності Європи.

Що можна сказати про етномовні процеси цієї доби? Тепер, коли розшифровані залишки писемності народів Малої Азії II тисячоліття до н. е. (XVIII—XIII ст.) і доведена приналежність хеттської (несійської), лувійської і палайської мов до індоєвропей-

племен в північно-східному напрямку відбувався в період, позначений сухістю клімату. Тоді країна лісової місцевості мала вигляд лісостепу, а лісостеп за цієї доби уявляв собою степ. Внаслідок цього збільшився простір, придатний для скотарства. З початком сухого режиму, з погіршенням природних умов для існування ловецько-рибальських племен населення окраїнної частини лісової області ще більш порідшало, тому середньодніпровські племена могли далеко проникати в новоутворені степові і лісостепові терени» (М. Е. Фосс, Древнейшая история..., стор. 187). Те саме припущення, що Лісостеп доходив майже до Ленінграда і Вологди, південь України уявляв собою, за Пачоським напівпустелю, і концепцію «поштвуху» висуває О. М. Бадер (К вопросу..., стор. 76—77).

¹ Н. Н. Соколов, О возрасте и эволюции почв в связи с возрастом материнских пород и рельефа.— Труды Почвенного института АН СССР, вып. 6, 1932; див. також О. Н. Бадер, К вопросу..., стор. 76.

ської мовної сім'ї, а індоєвропейська мовна приналежність основних масивів населення Європи в II—I тисячолітті до н. е. є безперечною очевидністю, перед нами відкривається можливість з'ясувати основні напрямки етномовного процесу доби.

З переборенням зональних відмін мова ловецько-рибальських племен набуває нового змісту. Інновації простежуються досить виразно. Це назви худоби, збіжжя, металу, зброї, скотарська, хліборобська і металургійна термінологія, нові суспільні й ідеологічні поняття, що їх бракувало досі в мові неолітичних племен ліскової зони.

Методика пошуків більш-менш ясна. Це а) слова давньої ловецько-рибальської номенклатури, які набувають нового семантичного значення; б) слова, які переходять до мови неолітичних племен ліскової зони від скотарсько-хліборобських племен Півдня. Не маючи можливості вичерпати всебічно тему, подамо лише кілька прикладів¹.

Д. прус. aketes egde (Egge), лит. aketi, akescios «борона», «боронувати», д. нім. egida, esken. Пор. грец. οζιχη, латин. осса, кімр. og, oged, брет. ogued.

Болг. бор «сосна», рос. бор, укр. бір, чеськ. bor, поль. bor «сосновий ліс», д. ісл. bogg, д. англ. beagu «ліс». Пор. рос. бор «вид проса», польськ., чеськ. ber, слов. bar, серб. бар (Бернекер).

Ст. слв. зрьно (зрюно), рос. зерно, д. прус. syrne, лит. žirnis, лат. žirnis «горошина», д. нім. korn, гот. kaurp «зерно», «хліб (у полі)». Пор. латин. granum, д. ірл. gran, брет. greun.

Рос.-укр. корова, болг. крава, чеськ. krawa, поль. karw, лит. karve, д. прус. curvis «віл». Пор. латин. cervus «олень», кімр. carw, брет. caru «олень».

Ст. слв. рос.-укр. орати, рало, ратай; лит. arti, arklas, artojis, лат. art. Пор. вірм. arawr «плуг», грец. αρω, αροτρον, латин. ago, agatum, кімр. arddu, д. ірл. airim.

Ст. слв. сѣти, сѣма, рос. сеять, лит. seti, semen, д. прус. semen, д. нім. sato, гот. saian, д. англ. sawan Пор. латин. seut, semen.

Ст. слв. рос.-укр.-болг. стадо, чеськ. поль. stado, лит. stodas «стадо коней», д. півн. stod «стадо кобил», д. сакс. stod, д. нім. stuot; «термін германсько-балто-слов'янської спільності» (Мейє).

Ст. слв. стрѣла, рос.-укр. стрела, стріла, д. нім. stral, д. нім. strala.

Д. прус. wagnis «sech» «лемех», лит. waxis, д. нім. waganso д. півн. wangsnī. Пор. грец. οφυς, латин vomis, vomer.

¹ Виявляючи германо-балто-слов'янські паралелі, М. С. Чемоданов пише: «Словник, специфічний для цих трьох мовних груп..., характеризується певною тематичною системністю, він включає, зокрема, групу суспільних термінів, назви жита, золота, млина, числівника тисяча». За Чемодановим, це «люди», «село», «жорна», «стовп» (Н. С. Ч е м о д а н о в, Место германских языков среди других индоевропейских языков. — «Сравнительная грамматика германских языков», т. I, М., 1962, стор. 81—85).

Скіфська доба — перша в циклі етногенетичних досліджень, коли щастить сполучити археологічні джерела з писемними, спертися на свідчення античних авторів, зокрема «батька історії» Геродота (близько 484—425 до н. е.). Почнімо розгляд писемних джерел із записів скіфської генеалогічної легенди.

Легенди. Записи скіфської генеалогічної легенди Геродот залишив нам у двох варіантах. Один з варіантів він приписує скіфам («як кажуть скіфи») [ως δε Σκυθαι λεγουσι] [IV, 5], другий — понтійським грекам («елліни, які живуть на Понті») [Ελληνων δε οι του Ποντου οικουτες ωδε] [IV, 8]¹. Згідно з скіфською версією, їх земля за давнини була безлюдною пустелею. Скіфи, як їх називали греки, або сколоти, як вони називали себе самі, були першими її насельниками. Живучи на Дніпрі, вони вважали себе борисфенітами, нащадками ріки Борисфену, споконвічними жителями Наддніпров'я.

Скіфський найдавніший племінний культ становив собою материнський культ Дніпра, Матері-Річки. Легенда відрізняє двох річних матерів: Прапраматір — Річку Борисфен та її дочку — Праматір, «Борисфена річки дочку» (Βορυσθενεος του ποταμου θυγατερα IV, 5), Гею-Апі [Γη δε Απι] (IV, 59)².

Від праматері Апі-Геї, дочки річки Борисфена, згідно з легендою, наведеною Геродотом, народилася перша людина на ім'я Таргітай. «Скіфи кажуть, що в їх землі, яка була пустелею, народилася перша людина, на ім'я Таргітай, батьками цього Таргітая вони називають... Зевса і дочку річки Борисфена. Такого саме походження був Таргітай» (IV, 5).

Усе це повторює Геродот ще раз в переліку богів. Зазначивши, що найбільше скіфи шанують Гістію (Ιστιην μην μαλιστα), Геродот говорить, що після неї у скіфів найбільша шана віддається Папаю-Зевсу і Землі-Апі. «Вони шанують лише таких богів: вище за всіх Гістію, потім Зевса і Землю (Γη), називаючи Землю дружиною Зевса...» Далі він подає скіфські імена цих культових персонажів: «Називають по-скіфськи (Σκυθιστι) Гістію Табіті, Зевс слушно на мій погляд зветься Папаєм, Гея ж Апі» (IV, 59). Отже, Прамати —

¹ В. В. Латышев, Scythica et Caucasia. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1893, стор. 12—13. Далі — SC.

² Свідчення Геродота, що грецька Гея (Γη «земля») називалася по-скіфськи Апі (IV, 59), надзвичайно цінне, бо, з одного боку, розкриває семантичний сенс міфологеми (материнський культ ріки), а з другого — вказує на слово скіфської мови. З усіх індоєвропейських мов слово Апі найближче відповідає балтійській лексиці. Пор. д. прус. are «vlyus» (нім. Fluss «річка», Ельбінгський словник, 62), лит. ure, лат. ure «річка». Див. також д. прус. arus «bogne» (нім. Brunnen «джерело», Ельб. словн. 64); можливо, сюди ж wiuwap «wulken» (нім. Wolke «хмара», Ельб. словн. 9). Пор. хет. har «річка, потік». В індоіранських мовах: скр. arah, авест. afs «вода, осет. arf «глибокий, глибина», за В. І. Абаєвим, «можливо, з ар-га від ар-«вода» (ОЯФ, 154, 236, ИЭСЛОЯЗ, 63). Всупереч визнанню, що скіфська мова — іранська, ім'я праматері скіфів як фонетично, так і по зна-

Річка Борисфен, яку Геродот ототожнює з Гістією, звалася Табіті. Дочка Табіті Гея-Земля носила скіфське ім'я Апі, тобто Річка, її чоловік у скіфів звався Папаєм, тобто Батьком.

Якщо в пошуках пояснень звернутись до балтійських мов, то ми зможемо з'ясувати етимологію скіфського імені Табіті. Скіфська Табіті означала «найдосконаліша, найвища, найкраща». Пор. лит. *tobulas* «досконалий», *tobuleti* «удосконалюватись», *tobulybe* «досконалість, вищість». Згідно з Е. Френкелем, слово *tobulas* «без етимології» (*Litauisches Etymologisches Wörterbuch* II, 1105); воно не має ближчих аналогій в інших індоевропейських мовах — свідчення глибокого архаїзму цього балто-скіфського імені.

Скіфській міфології, як і іншим, був відомий «міф про першу людину», що від неї починається людство. Першою людиною вважався у скіфів Таргітай, «скіфський Адам», за дотепним висловом С. О. Жебельова, син Батька-Папая і Річки-Апі, онук Прапраматері, Річки Борисфена. Усе людство це — борисфеніди.

Від Таргітая «народилися (*γενεσθαι*) три сини: Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай» (IV, 5), прабатьки окремих племен, герої-родоначалники, усі три однаково означені титулом ксаїв (кшаїв). Племена і їх зв'язки з прабатьками уважно перелічені Геродотом: «Від Ліпоксая народилися (*γενονεναι*) ті з скіфів, які називалися родом авхатів (*οι Αωχαιαι γένος*), від середнього Арпоксая — катіари і траспії (*οι Κατιαροι και Τρασπιες*), а від молодшого, царя — звані паралатами» (*απο δε του νεωτατου αυτων του βασιλεος οι καλεονται Παραλαται*) (IV, 6) ¹.

Розгляньмо другу версію. Вона (IV, 8—10) за своїм змістом подібна до першої, хоч і різниться від неї в деяких подробицях. Першу з версій Геродот пов'язав зі скіфами, другу приписав понтійським грекам: «Так розповідають скіфи про самих себе і про країну, яка лежить вище їх, тоді як елліни, що живуть на Понті, розповідають таке...» (IV, 8) ².

В понтійській версії немає згадки про річних праматерів. Їх не дві, мати і дочка, а лише одна, «істота змішаної породи», «напівдіва-напівехидна» (*μειζοπαρθενον τινα, εχιδναν διφρα*), «у неї верхня частина тіла була жіноча, а нижня — зміїна» (*οφιος*), живе вона під землею, «в печері» (*εν αυτρω*) (IV, 9) ³.

На погляд О. П. Смирнова, друга легенда теж казка, як і перша ⁴. Але це не зовсім так. Ні перша, ні друга легенди не є казки. Родовід роду, племінні генеалогічні легенди аж ніяк не казки. Вони такою ж мірою не є вигадка, як і рід не є «продукт чистої вигадки і поетичної творчості» ⁵.

Ченню ближче до балт. арє «річка», хет. нар «річки», ніж до авест. аfс «вода» або осет. агf «глибокий», оскільки в осетинській слово ар- «вода» взагалі відсутнє і відтворюється лише за припущенням і реконструкцією.

¹ SC, I, стор. 11—12.

² Там же, стор. 12.

³ Там же, стор. 13.

⁴ А. П. Смирнов, Скифы, М., 1966, стор. 22.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 81.

У Енгельса досить докладно висвітлено питання про значення родоводу в свідомості і життєвій практиці первісногородової доби. Родовідна легенда — специфічна ознака доби, коли «плем'я лишалося границею людини як у відношенні до чужака з іншого племені, так і у відношенні до самого себе» ¹. «Система кровної спорідненості, що відповідає родові в його первісній формі, — а у греків, як і у інших смертних, була колись така форма, — забезпечувала знання зв'язків спорідненості усіх членів родів один з одним. Вони з дитячих літ на практиці засвоювали ці надзвичайно важливі для них відомості» ².

У скіфів, як і у греків, існував «рід в його первісній формі» з властивою для того часу ідеологією. Розмежування «людського» і «тваринного» ще не стало провідним уявленням доби. Над усім в свідомості епохи панує категорія роду. Є рід і не-рід, плем'я і не-плем'я, своє, рідне, «священне і недоторкане», що належить до роду і те, що до його складу не належить. Людське не протистоїть природному, лише рід протистоїть роду. Як уже сказано, плем'я лишалося межею людського і людини. Без чіткого розуміння цих особливостей первісного родового мислення нам не збагнути значення і змісту родовідних легенд, записаних в V столітті до н. е. Геродотом ³.

Б. М. Граков у своїй відомій статті «Скіфський Геракл» вказує на двошаровий характер легенди ⁴. Можливо, краще говорити про багат шаровість. Протягом довготривалого існування легенда неодноразово перероблялася, одно забувалося, інше виникало. В ній можна відрізнити щонайменше три прошарки: найдавніший — материнський, племінний — батьківський і союзнотемний — ди-настичний.

Для найдавнішої частини легенди характерна материнська тема. В умовах групового шлюбу походження вважалося виключно по материнській лінії без згадки про батька. У Річки Борисфена є дочка Апі, але про чоловіка і шлюб при цьому не згадується. Є лише мати, вона сама, чоловіка-батька немає. На даному етапі, за первісногородової доби уявлення про людське, як і суто загально-людське, в протиставленні тваринному і природному ще не сформувалося. В залежності від цього образ праматері виступає в її

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 77.

² Там же, стор. 81.

³ В. І. Абаєв (ОЯФ, I, 243) в своєму тлумаченні легенди як «міфа про походження скіфів від неба і води, від Зевса і Дніпра» дещо вийшов за межі змісту, засвідченого текстом легенди. Справді, легенда згадує не про «воду», а про «річку». Про шлюб Зевса і Дніпра (Борисфена) в легенді взагалі немає жодної мови. Від шлюбу Зевса і дочки Річки Борисфену походять знову ж не скіфи, а Таргітай, від Таргітая — три сини, а від синів — скіфські племена. У нас немає підстав ігнорувати генеалогію поколінь. «Символіка природного», уявлення про «шлюб неба і води» не лежали в основі міфології скіфів. Над усім панувало уявлення роду, кровної спорідненості, спадкових родовідних зв'язків.

⁴ Б. Н. Граков, Скифский Геракл.— КСИИМК, вып. 34, 1950, стор. 12.

природному або тваринному втіленні, в борисфенітській версії — в ототожненні з Річкою Борисфеном, в понтійській — в сполученні антропоморфних і теріоморфних рис, як напівжінка-напівтварина, Діва-Змія.

З виникненням моногамії генеологічні легенди зазнають істотних змін в своєму змісті. На архаїчний материнський прошарок нашарується новий батьківський. Громадська свідомість за скіфської доби більше не мириться з безбатьківським походженням. Уявлення про безшлюбне і безбатьківське народження, властиве часу групового шлюбу, відмирає. Але, вторгнувшись в легенду, батьківська тема в умовах моногамії не примусила забути або відкинути реліктову тему праматері. Обидва мотиви співіснують. Прабатько і Прамати виступають разом. Однак між ними є певна відмінність. Мати — своя і тутешня. Вона і країна — тотожні, Апі-Гея, Мати-Річка — Земля. Так само своя і тутешня Діва-Змія в понтійській версії. Що ж до чоловіка, з яким пошлюбилася Прамати-Апі, то він — не-свій. Він — чужинець. За легендою, записаною Геродотом від скіфів-борисфенітів, він — далекий небожитель, Батько-Папай. За понтійською версією, чоловік Діви-Змії — теж випадковий чужинець, пастух-чередник, який ненароком забрів в Гілею, несподівано потрапив в дніпровські плавні. Пошлюбившись з жінкою-змією, він її кидає і йде геть, щоб ніколи більше сюди не вертатись.

В обох легендах образи й імена чоловіків взято з чужоземного фольклору, запозичені з грецької міфології. Це або Зевс, або в понтійській версії Геракл, улюблений персонаж грецької героїчної і новелістичної міфології. Про його любовні пригоди та героїчні подвиги складено багато барвистих переказів. Один з таких переказів в жанрі авантюрного фавльо записав Геродот в якомусь з міст Північного Причорномор'я, можливо, в Ольвії. Дію перенесено в Скіфію. В основу покладено місцевий міфологічний і побутовий матеріал. Геракл — плебей. Він виступає то як чистильник Авгієвих стаєнь, то як пастух Геріонових биків. В своїх блуканнях з стадом Геракл потрапляє в землю скіфів, тоді ще безлюдну пустелю. У нього — два луки, що їх натягнути спроможний лише він сам. На поясі — пряжці чаша. На ньому лев'яча шкура. Мороз і хуга. Загорнувшись в лев'ячу шкуру, він засинає, а прокинувшись, переконається, що стадо зникло. В пошуках за кобилицями він опиняється на Дніпрі в Гілеї, де він натрапляє на дивовижну, ніколи небачену істоту, напівзмію-напівжінку. «Побачивши і здивувавшись, Геракл спитав, чи не бачила вона десь зниклих кобилиць». На її вимогу він пошлюбився з Дівою-Змією.

В скіфській генеологічній легенді з її численними нашаруваннями, окрім найдавнішого материнського і наступного батьківського, особливо виразно виступає династичний прошарок, характерний для союзноплемінної доби. Між дослідниками-скіфологами в трактуванні теми предків скіфських царів немає згоди. Академік

С. О. Жебелев стверджував: «Своїми предками скіфські царі вважали Зевса»¹. Б. М. Граков «родоначальника царської династії» бачив в Таргітаї². О. П. Смирнов іде за своїми попередниками; він каже про походження «скіфських царів від богів — Зевса або Геракла»³. На відміну від згаданих авторів М. Ф. Болтенко розглядає «змію-діву» найдавніших скіфських етногенетичних переказів як родоначальницю найбільш древніх владик Північного Причорномор'я⁴. Те саме повторює й Г. П. Іванова: «...Жінка-змія була володаркою скіфської землі і родоначальником скіфських царів»⁵.

Б. М. Граков зробив спробу з'ясувати скіфське ім'я Прабатька. Таргітая борисфенітської легенди він зіставив з Гераклом понтійської версії: «Грецьким є насамперед перейменування Таргітая в Геракла»⁶. Зіставлення безперечно слушне, оскільки Таргітаєві і Гераклу в скіфській родовідній легенді відведено однакове місце. І той і другий однаково батьки племінних родоначальників, Таргітай — батько Ліпоксая, Арпоксая, Колаксая, Геракл — Агатірса, Гелона, Скіфа. При всьому тому вони не тотожні. Геракл в понтійській версії, як і Зевс борисфенітської — чоловік Праматері, тоді як Таргітай її син, «скіфський Адам, якого скіфи вважали сином Зевса, прижитим від дочки річки Борисфену»⁷.

До того ж — і це особливо треба взяти до уваги при зіставленні двох версій — в понтійському переказі, де фігурує Геракл, відсутня згадка про першу людину. Внаслідок цього змінився рахунок поколінь, випала посередня ланка між праматір'ю і племінними героями-родоначальниками, сталося зміщення персонажів, а це в свою чергу призвело до змін в їх генеологічному співвідношенні. Як батько племінних родоначальників, Геракл заступив першу людину Таргітая, але як чоловік Праматері він заступив не Таргітая, а Зевса-Папая борисфенітської легенди.

Знання зв'язків спорідненості було за тих часів надзвичайно важливою справою. Тим-то ця багаточленна з складним рахунком поколінь ієрархічна будова генеологічної легенди аж ніяк не повинна бути порушена або спрощена. Відповідно до тексту борисфенітської легенди, скіфські царі, основоположники царської династії в племінному союзі, не походять безпосередньо «від богів». Тим більше ні Праматір, ні Апі-Гея борисфенітської легенди або

¹ С. А. Жебелев, Геродот и скифские божества.— ИзвТаврОИАЭ, 1 (58), 1927, стор. 87.

² Б. Н. Граков, Скифский Геракл, стор. 12.

³ А. П. Смирнов, Скифы, стор. 148.

⁴ М. Ф. Болтенко, Стратиграфия и хронология Большого Куяльника.— Материали археологии Северного Причерноморья, т. I, Одесса, 1957, стор. 28.

⁵ А. П. Иванова, Местные мотивы в декоративной скульптуре Боспора.— Советская Археология, т. XV, стор. 198.

⁶ Б. Н. Граков, Скифский Геракл, стор. 12.

⁷ С. А. Жебелев, Геродот и скифские божества, стор. 87.

Діва-Змія понтійської не можуть вважатися царською родоначальницею, від якої вели своє походження союзноплемінні володарі, як це необережно, не рахуючись з Геродотовим текстом, обстоювали Г. П. Іванова та М. Ф. Болтенко. У Геродота в понтійській версії чітко сказано: «Від Скіфа, сина Гераклого, народилися скіфські царі» [απο μὲν Σκιδεω του Ηρακλεος γενεσθαι τους αιει βασιλεας γινόμενους Σκιδεων] [IV, 10]¹. Отже, царі походять не від Геракла, а від його сина: Геракл → Скіф → царі. Так само згідно з борисфенітською версією скіфські союзноплемінні володарі походять не від Зевса і Праматері-Апі і не від їх сина Таргітая, а в послідовності поколінь: від Апі і Зевса — Таргітай, від Таргітая — Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай, а від останнього Колаксай — царі, призначені очолювати союз племен.

У скіфів панував закон мінорату. Спадщину одержував не старший, а молодший син. Колаксай був молодший з трьох братів. Назвавши всіх трьох братів однаково «старійшинами», архонтами і ксяями, Геродот саме Колаксай назвав басилевсом. Інсигніями, атрибутами вищої влади союзноплемінного басилевса, «царя царів», у скіфів-борисфенітів служили плуг, ярмо, сокира і чаша. Згідно з легендою, ці речі впали з неба на доказ від прабатьків Папая і Апі, кому з трьох братів-ксяїв повинна належати влада в союзі скіфських племен. «При тих архонтах (αρχοντων) з неба впали золоті речі: плуг, ярмо, сокира і чаша (αροτρον τε και ευρον και σαγαριν και φαλην). Старший з братів першим побачив ці речі, наблизився, бажаючи їх взяти, але при його наближенні золото спалахнуло. Коли він відійшов, підійшов другий, але з золотом сталося те саме. Отже, золото, спалахуючи, не припускало їх до себе, але з наближенням третього, наймолодшого, палання припинилося, і він відніс золото до себе. І старші брати, зрозумівши це, передали молодшому все царство (βασιλειαν πασαν) (IV, 5)².

Посилання на волю небесних пра-предків повинно було обґрунтувати права борисфенітів-паралатів на панування в племінному союзі. В легенді підкреслюється, що передача влади була добровільним актом. Брати без примусу передали Колаксай «все царство». Як Колаксай є обранець неба, вказаний чудесними знаменнями, так і його нащадки — правдиві володарі, владики всіх владик. Борисфеніти — паралати, найчисленніші і наймогутніші з усіх скіфських племен, — носії царської влади. Саме вони царські. Ця назва закріпилася за паралатами, примусивши забути їх давню племінну назву.

В понтійській версії так само розповідається про трьох братів, про їх суперництво, змагання за владу. Як в борисфенітській легенді, так і в переказі, записаному Геродотом від понтійських греків, фігурують інсигнії, залишені батьком. На відміну від борисфеніт-

ської легенди тут описується ритуал обрядового випробування. Очевидно, на прибулих греків тубільний звичай змагань між претендентами на владу справляв більше враження, ніж згадка про чудесні знаки, присипувані давнім прабатькам.

Відходячи, Геродот лишає лук, пояс і чашу. Він наказує Праматері, жінці-змії: «Той, хто натягне ось та к цей лук і підпереться по - м о е м у цим поясом, тому віддай цю землю, а хто не здібний буде виконати пропоноване мною завдання, того вижени з країни». «При цьому Геракл натягнув один з луків (досі він носив два), показав спосіб оперізування і передав їй лук та пояс з золоту чашею на кінці пряжки (IV, 9—10)». «Двоє з її синів, Агафірс і Гелон, виявивши себе не здібними виконати пропонований подвиг, були вигнані родителькою і пішли з країни, а наймолодший Скіф, виконавши завдання, лишився в країні. Від цього Гераклого сина Скіфа і пішли всі правлячі скіфські царі, а від чаші Геракла — звичай носити чаші на поясах, який існує досі у скіфів. Так розповідають елліни, які живуть біля Понта» (Геродот, IV, 10)¹.

Владу здобуває кращий стрілець з лука, здібний виконати священний обряд ритуального підперізування. Претендент мав довести своє вміння володіти зброєю, міць і силу, знання давніх звичаїв, приступне не для кожного, досвід воїна, священну мудрість жерця. Геродот згадав лише про стрільбу з лука і підперізування, але обрядових дій було незрівнянно більше. В етнографічній літературі ритуал змагань на племінну зверхність описувався неодноразово. У скіфів було те саме.

Скіфський племінний союз. Скіфська родовідна легенда — не казка, не вигадка казколюбного Геродота. Вона дає нам багато в етногенетичних студіях. Легенда відбила послідовність зміни етапів, перехід від уявлень і обрядових звичаїв материнської доби до племінних батьківських і від племінних до союзноплемінних. Рід і плем'я ще зберігались у скіфів за часів Геродота, але разом з тим все різкіше й виразніше виявляється прагнення до переборення племінної відрубної виключності, зміцнення міжплемінних зв'язків, утворення спільної надплемінної влади і відповідних надплемінних інституцій, суспільних, політичних, гієратично-обрядових тощо. У своєму конспекті книги Л. Моргана «Стародавнє суспільство» К. Маркс зазначив: «Союз племен є найбільша подібність народу»².

Разом з давніми назвами окремих племен постає нове спільне союзноплемінне ім'я, загальне для всіх, — сколоти. За свідченням Геродота, ця назва збігається з ім'ям союзноплемінного володаря. Геродот пише: «Спільна ж їх всіх назва є сколоти, за ім'ям царя, скіфами ж їх назвали елліни (συμψασι δε ειναи ονομα Σκολοτους του βασιλεος επωνυμην)» (IV, 6)³.

¹ SC, I, стор. 13—14.

² Там же, стор. 12.

¹ SC, I, стор. 13—14.

² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. IX, М., 1941, стор. 79.

³ SC, I, стор. 12.

Власне ім'я царя, носія вищої влади Кола-ксія стає спільною назвою всіх племен, об'єднаних в племінний союз: кол-скол-скілак-скіф¹. Вичерпний аналіз генеалогічної легенди ствердив головне в наших етногенетичних дослідженнях: в V ст. до н. е. населення Наддніпров'я перебувало на тому етапі, коли «первісно споріднені, але роз'єднані племена знову згуртувались в тривалі союзи»².

Ф. Енгельс підкреслив найважливіше, що дослідники звичайно обминають у скіфів супроти прямих свідчень легенди: в союз згуртовуються споріднені племена: «Кровна спорідненість становила справжню основу союзу». Племена, які входили до союзу, не були чужі. Вони «називались батьківськими і були братами між собою»³.

Саме на це вказують легенди. Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай борисфенітської легенди, як і Агатірс, Гелон, Скіф понтійської, — брати, сини одного батька. Племена, які походять від цих родоначальників, — братні племена. Братерство, кровна спорідненість є основою соціальної структури скіфського суспільства.

З цього треба починати. На жаль, в працях, присвячених скіфській проблемі, при постановці питання про етнічну приналежність скіфів на цю обставину — кровну спорідненість скіфських племен — зверталось завжди якнайменше уваги. Згадуючи про скіфський племінний союз, Геродот вжив вираз базилейя. Цей вираз і його суспільно-політичний сенс особливо цікавив Ф. Енгельса. Спираючись на Фукидіда і Арістотеля, він писав: «Фукидід цілком ясно називає стародавню *basileia* — *patrikē*, тобто такою, що походить від родів, і каже, що вона мала точно визначені, отже, обмежені права. І Арістотель говорить, що *basileia* героїчної епохи була проводом над вільними, а базилейс був воєначальником, суддею і верховним жерцем; отже, урядової влади в пізнішому розумінні він не мав»⁴.

Базилейя на етапі «грецького устрою героїчної епохи» — це ще не царство, не держава в пізнішому, властивому розумінні цього слова. За Ф. Енгельсом, це *patrikē*, суспільний устрій, що «походить від родів», в яких «материнське право поступилося місцем батьківському», а «походження вважається за батьківським правом»⁵.

Ці зауваження Ф. Енгельса дозволяють краще збагнути структуру скіфської базилейї і значення скіфських базилейсів «як вер-

ховних представників племені або союзу племен». За часів Геродота скіфська базилейя ледве чи переступила ступінь *patrikē*¹.

Відміна в згадках про атрибути влади дала привід відрізнити хліборобські і скотарські племена. Мовляв, легенда із згадкою про плуг і ярмо виникла в осілих хліборобів, а друга версія — у війовничих скотарів-кочівників².

Будьмо послідовні! Генеалогічна легенда із згадкою про плуг і ярмо є племінна легенда скіфів-борисфенітів, жителів Наддніпров'я. Їх родоначальником був Колаксай, якому старші брати «передали все царство» (*την βασιλειαν πασαν*) (IV, 5). Від нього, «молодшого царя, пішли ті, що зуться паралатами»³.

Було б дивно не рахуватися з текстом. Паралати-борисфеніти походять від царя. Вони — царські. Їх племінні скарби, дарунки прабабків, які впали з неба, речі культового вшанування — плуг, ярмо, сокира і чаша зроблені з золота (*Χρυσέα ποτηματα*) (IV, 5)⁴.

Текст легенди розшифровується без особливих труднощів. Згадка про плуг і ярмо свідчить про архаїчну давність племінного культу. За часів Геродота цей хліборобський культ загубив свій виробничий і племінний сенс. З племінного він став союзноплеменним, з вузького господарського — загальномайновим. Головним у культі стає тепер з о л о т о як ознака владної могутності союзноплеменного базилейса. Вшановуються золото, нагороджуване багатством, скарбова власність, що нею володіє царська династія. В основу культу покладено «вихвалювання і шанування багатства». Нагромадження багатств в сім'ї, констатує Ф. Енгельс, посилювало сім'ю на противагу родів»⁵.

«Золото священне» (IV, 7), — каже Геродот про золото, що стало надбанням царської сім'ї. Не можна ототожнювати золотий плуг з господарським. Саме так, а не інакше слід розуміти згадки у Геродота про священне золото, регулярні церемонії, щорічно повторювані свята і великі жертвоприношення на цих святах. В тексті легенди це зазначено досить ясно: «Священне золото ревно оберігають царі і щорічно вшановують багатими жертвами» (IV, 7). «Тому що країна була велика, Колаксай поділив її на три царства для своїх синів і одне з них зробив значно більшим ніж інші, в ньому й зберігається золото» (IV, 7)⁶.

¹ Посилаючись на оповідання Геродота про похід Дарія на скіфів в 514 р., Б. М. Граков пише: «У цьому викладі скіфи виступають досить міцно організованим племінним союзом, ватажки якого — досвідчені стратеги» (Б. Н. Граков, Каменское городище, стор. 15).

² «Обидві легенди розглядаються як скіфські, але перша приписується скіфам, які займаються хліборобством, а друга — скіфам-кочівникам. Ці відомості, здобуті з аналізу легенди, можна назвати раціональним зерном» (А. П. Смирнов, Скифы, стор. 22).

³ SC, I, стор. 12.

⁴ SC, II, стор. 12.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 85.

⁶ SC, I, стор. 12.

¹ Пор. «Термін *Σκῦλαι* (← *skul* + *ta*) є різновидність іншої самоназви *Σκολοται*. У цьому ж ряду знаходять собі місце власні імена *Σκολης*, скіфський цар (Геродот, IV, 78, 80), *Σκίλορος*, скіфський цар (Страбон, VII, 4, 3, 6), *Scolopitus*, скіфський цар (Юстин, II, 4)» (В. И. Абаев, ОЯФ, стор. 244).

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 74.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 85. Пор. «У базилейса, крім військових, були ще жрецькі і судові права... Про цивільні права, права по управлінню — ніколи нема й мови» (там же, стор. 84).

⁵ Там же, стор. 79, 80.

Легенда донесла до нас відгуки далекого минулого. Твердження М. І. Артамонова, що «наддніпрянські скіфи вшановували плуг як найкоштовнішу свою святиню», безперечно слушне¹. Культ консервативні. Ознаки влади (інсигнії) не менш сталі і незмінні. Скіфи-борисфеніти — землероби (γεωργοι). У Геродота це сказано цілком ясно. Плуг зберіг за собою ритуальне значення племінного символу. Усе лишилося як, було, але в реліктовий символ було вкладено новий «царський» зміст.

Скіфська генеалогічна легенда виразно простежується в загальносоціологічному плані. «Ми бачимо, — зауважує Ф. Енгельс, — ще в повній силі стародавню родову організацію, але, разом з тим, уже й початок підриву її». Стародавню родову організацію підривали нові явища. Ф. Енгельс відзначав їх. Це були: «батьківське право», «спадкування майна» по батьківській лінії, «майнова нерівність», «нагромадження багатств», «утворення перших зародків спадкової знаті і царської влади», «шанування багатства як найвищого блага», «загарбання худоби, рабів і скарбів»². Усі ці явища простежуються у скіфів геродотових часів.

Кочові скотарі і осілі хлібороби. Розв'язання питання про кочових скотарів і осілих хліборобів має принципове значення для висвітлення етногенетичної проблеми. В літературі панує принцип господарського розчленування скіфських племен. Осілим хліборобським племенам протиставляються кочові племена скіфів-скотарів. З цим господарським розчленуванням скіфських племен поєднується посилення на зонально-ландшафтну відмінність. Господарства трактуються як явища племінного і зонального порядку в прямому ототожненні ландшафтних зон, господарств і племен. Лісостеп — район хліборобських племен, степ — племінна зона кочових скотарів.

До цього додається етнокультурне розмежування господарств і ландшафтних зон. Іраномовним скіфським племенам степового Причорномор'я на Півдні протиставляються нескіфські племена лісостепової і лісової зони на Півночі.

Свого часу цей принцип зонально-етнічного розчленування одним з перших запровадив П. Шафарик: «Справжні природні скіфи, які прийшли з внутрішньої Азії і підкорили народи на Чорному морі, займали житлами своїми невеличкі країни, що прилягали безпосередньо до Чорного моря. Далі на північ і захід мешкали, як ясно стверджує Геродот, інші, нескіфські народи»³.

Принцип зонально-етнічного поділу господарств утримався аж до наших днів. Теза про тотожність «племені» і «господарства», «господарства» і «ландшафтної зони», про географічно-зональну відмінність племен і господарств, про «кочові племена степових скотарів» і про «осілі лісостепові племена хліборобів» повторюються від

праці до праці. Осілі хлібороби — слов'яни, степові скотарі — іранці, що, рухаючись зі Сходу, вторглися в степи Північного Причорномор'я»⁴.

Не важко бачити, що ми маємо справу з історіографічними стандартами: «вторгнення», приписуване іранцям, «пересування на південь», пов'язуване з слов'янами, «лісостеп», трактований як хліборобський, «скотарський степовий південь» і т. д. Цими стабільними категоріями користуються охоче, хоч Геродот описує місцеве населення приморського степового Півдня на Бузі і Дніпрі як хліборобів, і у нас немає причин спростовувати це його свідчення.

Зональна розчленованість господарств не є якесь історично незмінна даність. В попередніх розділах ми мали нагоду бачити, що зональна розчленованість скотарсько-хліборобських і ловецько-рибальських господарств була властивою ознакою трипільської доби. Лісостепове Трипільля (IV—III тисячоліття до н. е.) було скотарсько-хліборобським; на північ простяглася зона ловецько-рибальських племен, Хліборобсько-скотарським племенам Лісостепу протистояли господарсько-відмінні племена лісової зони. Бар'єр зональної розчленованості господарств був зламаний десь на рубежі III—II тисячоліття до н. е. Городськ на волинському Поліссі і Усатове в приморських степах під Одесою виявляють певні ознаки тотожної господарсько-культурної приналежності. Археологічні пам'ятки Верхнього і Середнього Наддніпров'я доби бронзи так само типологічно споріднені з Михайлівським поселенням на нижньому Дніпрі, як це переконливо відзначив І. І. Артеменко⁵.

Доба заліза не принесла змін. Зв'язок ландшафтних зон, вироблений за доби бронзи, лишився і в скіфські часи. Розкопки курганів під Борисполем, поблизу Києва, на північному краю Лісостепу, засвідчили культурно-типологічну близькість із знахідками в курганах степового Півдня⁶.

¹ Ця концепція від П. Шафарика перейшла до Л. Нідерле. Як для Шафарика, так і для Нідерле скіфи-кочовики за своєю етнічною приналежністю — власне іранці, тоді як алазони і скіфи-хлібороби — «авангарди слов'ян» в їх русі на південь, що просунулися з півночі на Буг і Дніпро. Л. Нідерле пише: «Іранська приналежність алазонів і особливо скіфів-хліборобів, які в способі життя так дуже відрізнялись від справжніх скіфів-кочовиків, дуже сумнівна, і не виключено, що під цими іменами переходять вже авангарди слов'ян, які по Дніпру і Бугу просунулися на південь. Зокрема, це можна припустити щодо скіфів-хліборобів» (Л. Нідерле, Славянские древности, стор. 130).

² И. И. Артеменко, Племена..., стор. 19, 30, 42, 51, 52, 120, прим. 1, 2, 27, 37, 39.

³ У даному разі особливий інтерес і вагу становлять розкопки скіфських курганів на Лівобережжі, в Середньому Наддніпров'ї поблизу Києва, проваджені в 1961—1963 рр. «Скіфські кургани IV ст. до н. е. тут досить звичайні і концентрація їх не менша, ніж в степу. Вони найближче відповідають курганам степової кочової Скіфії. І там, і тут зустрічається однакова антична кераміка і однакові золоті прикраси. Територіально вони не розмежовані. І там, і тут переважає одна орієнтація похованих, зустрічаються супровідні поховання рабів». «Виявлення скіфських степових некрополів на широті Києва біля

¹ М. И. Артамонов, К вопросу..., стор. 101.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 85.

³ П. И. Шафарик, Славянские древности, ч. I, кн. 2, стор. 8.

Між лісостеповими пам'ятками Середнього Наддніпров'я і степовими Нижнього не виявлено істотних розходжень, які дозволили б розмежувати або протиставляти ці два географічні райони. Та сама культура становить спільну приналежність обох зон¹.

Зрозуміло, що Степ є Степ, а Лісостеп є Лісостеп. Тут усе ясно, однак археологічно необґрунтована умовність зонального розчленування скіфської культури не менш очевидна. Скіфська культура зонально не розчленована. Вершники і вершництво як соціальний прошарок були властиві однаково степовій та лісостеповій Скіфії. Так само кочівництво і хліборобство. Мідні казани пристосовано для кочового побуту. Як уже говорилося, знахідки казанів трапляються в обох зонах².

Та й не тільки це. Концепція зонально-географічного поділу господарських систем Лісостепу і Степу аж ніяк не узгоджується з прямими свідченнями античних авторів. Геродот безкраї степи в околицях Ольвії спостерігав на власні очі. За його свідченням, околиці скіфи-борисфеніти на нижньому Дніпрі займалися хліборобством, Геродот називає їх «землеробами скіфами», οι γεωργοί Σκυθαί. Наведемо ще раз відповідну цитату з Геродота: «Якщо переправитись через Борисфен, то спершу буде Гілея, а від неї вгору живуть скіфи-землероби, яких елліни звуть борисфенітами. Ці

межі Полісся — явище нове і несподіване. Досі північною межею поширення скіфських поховань в катакомбах вважався басейн р. Тясмина на південній окраїні Лісостепу. Тим самим відкриваються нові, ще не вважені нами можливості в осмисленні взаємин кочових скіфів і осілих хліборобських племен скіфської культури» (В. А. Ильинская, Скифские курганы около г. Борисполя. — «Советская археология», 1966, № 3, стор. 165 і 166).

¹ Проти загальнопоширеної тенденції обмежувати Скіфію в основному порівняно вузькою степовою смугою Північного Причорномор'я в останні роки неодноразово виступав О. І. Тереножкін. «Це не узгоджується з даними античних авторів, з розміщенням пам'яток скіфської культури», слухач зауважує О. І. Тереножкін (Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 4). Говорячи про матеріальну культуру лісостепових племен, О. І. Тереножкін зазначає: «Тут [в Лісостепу], так само як і у кочовиків, були поширені подібні предмети спорядження бойового верхового коня, види озброєння, звірний стиль в прикрашенні одягу, кінського убору і зброї. Така сама, як і в кочовиків, роль вершництва і виділення знатних вождів, з соціальними рисами яких знайомить нас чудовий Мельгунівський (Литий) курган у верхів'ях Інгульця, Глеваський курган на південь від Києва, Старша могила і Шумейківський курган на Сулі. Мідний казан, пристосований до кочового побуту, мав немале розповсюдження і в Лісостепу» (там же, стор. 14).

² Зазначивши, що «скіфська культура... протягом основного періоду свого існування охоплювала простори Степу і Лісостепу на північ від Чорного моря, обмежені на заході Карпатами, а на сході Доном», О. І. Тереножкін стверджує: «Єдність культури населення Скіфії визначається тим, що для неї майже скрізь були властиві в основному однакові за складом, типами і оформленням скіфські речі озброєння, кінської зброї, звірний стиль прикладного мистецтва і специфічний курганний обряд поховань» (А. И. Тереножкин, Скифская культура. — «Тезисы докладов и сообщений на конференциях по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966, стор. 4). Як бачимо, тут зроблено поважний крок до переборення стандартного історіографічного тезису про географічну протилежність археологічних культур Степу і Лісостепу.

землеробські скіфи (οι γεωργοί Σκυθαί) займають на схід простір на три дні шляху до ріки, що зветься Пантикап, а на північ вгору по Борисфену — простір в 11 днів плавання» (IV, 18)¹.

Те саме Геродот засвідчив про Надбужжя, на захід від Ольвії. Тамтешні племена, калліпіди («суці елліни-скіфи»), алазани і скіфи-орачі (Σκυθαί αροτροί), як і борисфеніти на нижньому Дніпрі, займалися хліборобством. У Геродота читаємо: «Починаючи від емпорія (торжища) борисфенітів (Ольвії) (це з приморських пунктів усієї Скіфії самий серединний), перші живуть калліпіди, суці елліни-скіфи; над ними — інший народ, названий алазонами; над алазонами живуть скіфи-орачі, що сіють збіжжя не для власного вжитку, а на продаж» (IV, 17)².

Ми маємо всі підстави покластися на подані відомості. Скіфська територія довкола Ольвії в низов'ях Дніпра і Бугу була особисто з власного досвіду відома Геродотові. Хоч Геродот пише про скіфів-орачів Побужжя, зазначивши що вони «сіють хліб на продаж», однак цілком ясно, що те саме робили всі місцеві племена. Вони продукували хліб на продаж. Експорт зерна був їх основним заняттям.

Звичайно, шкода, що ми нічого не можемо сказати про р. Пантикап. Невідомо, що саме мав на увазі Геродот. Одні вважають, що це р. Інгулець, інші ототожнюють Пантикап з р. Молочною. Такі припущення нічого не з'ясовують³. Так само шкода, що в згадці Геродота про Борисфен і борисфенітів нам невідомо, який конкретний сенс вкладався у вказівку про простір «на північ вгору по Борисфену» і про «11 днів плавання»⁴. Доводиться задовольнитись відомим і звернутись до джерел іншого гатунку.

Етнографічні дані. Замість будувати химерні припущення в марній сподіванці в цей спосіб винайти прадавні реалії, доцільніше скористатися з етнографічних джерел. Вони конкретні і це дозволить з'ясувати співвідношення між хліборобством і скотарством, осілістю і кочівництвом, взаємозалежність господарських систем та ландшафтних зон і, відповідно до цього, соціальну функцію окремих

¹ SC, I, стор. 16. Якщо Гілея — це дніпровські плавні, що найімовірніше, то землероби-скіфи займали Правобережжя нижнього Дніпра на схід від Ольвії.

² Там же.

³ «Річка Пантикап для нас лишається загадкою. Багато вважали її Молочною» (А. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, СПб., 1887, стор. 6, прим. 6). Геродот про р. Пантикап повідомляє: «Річка тече з півночі і з озера; простір між нею і Борисфеном займають скіфи-землероби; вона тече крізь Гілею; проминувши її, змішується з Борисфеном» (IV, 54) (SC, I, стор. 24).

⁴ «Ми не знаємо, що розумів Геродот під днем плавання по Борисфену» (А. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, стор. 6, прим. 6). Пор. «Лишається невідомим, який відстані відповідає у Геродота день плавання по річці проти течії. У кожному разі він не міг становити більше 25—35 км, отже район скіфів-землеробів простягався не далі дніпровських порогів» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 54). Цей погляд поділяє М. І. Артамонов: «Скіфи-землероби, за Геродотом, жили не вище порогів» (М. И. Артамонов, К вопросу..., стор. 101).

форм господарства за доби, коли при збереженні стародавньої родової організації вже виразно позначився в межах кожного з племен початок поділу суспільства на класи, «вплив майнових відмінностей на суспільний лад», «утворення перших зародків спадкової знаті і царської влади», «рабство, спершу самих тільки військовополонених, хоч воно вже відкривало можливість поневолення членів свого племені і навіть роду»¹.

В даному разі найкраще скористатись з етнографічних матеріалів Середньої Азії. В дожовтневі часи в народів Середньої Азії ще міцно утримувалися пережитки родової організації, а це дає можливість зрозуміти окремі повідомлення, залишені Геродотом про скіфів².

Як ми вже бачили, Геродот приділив чимало уваги родовідним легендам скіфів. Він навів їх у двох версіях. Борисфенітську версію він волів зіставити з понтійською. Якщо ми сприймаємо ці легенди як казку, то для тодішніх скіфів це була конкретна догма, керівна норма суспільного співжиття. Людина існувала в роді, для роду і через рід. Звідси обов'язкове знання родоvodu і зв'язку поколінь. Кожен повинен був знати своє походження, своїх дідів і пращурів до сьомого покоління. Якщо хтось не знав своєї родової приналежності, це ганьбило його. Людина «без роду і племені», поза родом — взагалі не людина³.

Немає сумніву, що існує певна взаємозалежність між природно-географічними умовами і відповідними господарськими формами⁴.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 85.

² «Шлюбні союзи, калим, вибори адміністрації, земельні взаємини між сусідніми аулами — усе це переважно має своєю основою родові стосунки» (Современный аул Средней Азии, вип. X, Ташкент, 1927, стор. 28).

³ «Кожен киргиз величається приналежністю до певного роду, дбайливо запам'ятовує від дідів свій родовід. Не зуміти вказати сім поколінь, від яких походить його сім'я, для киргиза вважається ганебним. До безрідних, які не знають свого походження і не мають родовідної, горянин ставиться з презирством» (П. К у ш н е р, Горная Киргизия, М., 1929, стор. 77). Це цікава етнографічна довідка, яка пояснює суспільне значення скіфських генеалогічних легенд, що дійшли до нас в записках Геродота. Родовідні перекази були сімейні, родові, племінні, династично-союзноплеменні. Геродот записав союзноплеменні. Пор. нім. Geschlecht рід і шляхта. В пісні про Гільдебранда Гільдебранд питає Гадубранда: «Хто твій батько серед мужчин в народі... або якого ти роду?» (Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 107).

⁴ Так, наприклад, Д. Букінич в статті «Общий очерк Иргиз-Тургайского района» писав: «Кочовий спосіб експлуатації великих просторів неминучий, і він не може бути викоренений, поки існують певні природно-історичні умови». «Через залежність від стихійних факторів киргизське господарство в своїй основі є скотарсько-кочове і таким примушено воно лишилось невизначено довгий час (можливо й назавжди)» (Труды Тургайской мелиоративной экспедиции. Изд. НКЗ, М., 1930. Цит. за кн. И. А. Зверяков, От кочевания, к социализму, Алма-Ата, М., 1932, стор. 32). Пор. «В умовах казахського степу... пасовищно-скотарське господарство з кочовим побутом — єдино доцільна форма господарювання для використання великих солончаківих посушливих степів» (А. Ермаков, Народное хозяйство Киргизии, 1926, стор. 114—115; Зверяков, вказ. праця, стор. 38).

Торкуючись питання про розвиток скотарства, Ф. Енгельс пише: «Утворення стад привело до пастушого життя в придатних для цього місцях: у семітів — на трав'янистих рівнинах Євфрату і Тігру, у арійців — на трав'янистих рівнинах Індії, Аму-Дар'ї і Сир-Дар'ї, Дону і Дніпра»¹. Ми не знаємо, «як і коли перейшли стада із спільного володіння племені або роду у власність глав окремих сімей»². З переходом стад у власність глав окремих сімей давні комуністичні традиції родового ладу загубили своє значення, поступившись взаєминою власності. «Худоба стала товаром», «набула функції грошей і вже на цьому ступені відіграла роль грошей»³.

Говорячи про скіфів, звичайно кажуть про скотарські і хліборобські племена. Мовляв, «населення Скіфії поділялось на осіле хліборобське і кочове скотарське»⁴. Така концепція могла з'явитись лише через недостатню увагу до етнографічних даних, з яких видно, що в скотарських народів кровно-родові і господарськомайнові зв'язки своєрідно схрещувалися. Господарська діяльність залежала в межах роду від майнового становища глави сім'ї. З цим були пов'язані кочівництво або осілість, пастушество або хліборобство з тим, однак, що кровна спорідненість, племінна приналежність, родова взаємозалежність при цьому не порушувалися. Відокремлюються не племена-господарства-зони а майново-господарські угруповання і соціальні прошарки в середині того ж таки племені⁵.

Кочують заможні, багатії, взагалі всі власники худоби. Ті з членів роду, які не мають достатнього поголів'я худоби, незаможні, джатаки не кочують. Так утворюється протилежність між скотарями і хліборобами. В окремих баїв кількість голів худоби в стаді досягала десятків тисяч⁶.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 23.

² Там же, стор. 125.

³ Там же.

⁴ И. В. Яценко, Скифия VII—V вв. до н. э., М., 1959, стор. 87.

⁵ «Поява приватної власності сприяла утворенню різних за своїм майновим становищем господарських груп. Община розпалася на господарства манпів, баїв, букари. Загубився вплив родових зв'язків на порядок кочування. Родові зв'язки не стали обов'язковими в процесі утворення аулів» (Современный аул Средней Азии, стор. 53). Уже наприкінці XIX ст. Аристов відзначав: «Тому що родовий поділ і групи мають переважно політично-громадське значення, яке перевищує кровне, то й слово рід загубило своє суто кровне значення». Н. Аристов, Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и кара-киргизов.— «Живая Старина», 1894, III—IV, стор. 447). Пор. «Сущность родового быта и его общее проявление в современном быту Среднеазиатских республик» (О. Туманович, Туркменистан и туркмены.— Материалы к изучению истории и этнографии, М., 1926, стор. 15—17).

⁶ «Розподіл худоби дуже нерівномірний; разом з багатіями, які рахують свої стада в тисячі голів, є киргизи середнього достатку, які налічують десятки і сотні голів, а також зовсім незаможні злидарі, джатаки та ігінчі, які перебувають з одиницями голів, а часто цілковиті парії, що линуть до багатіїв і обертаються ними в рабів» (В. Шнэ, Зимовые кочевья Акмолинской области.— Записки Западно-Сибирского отделения РГО, т. XVIII, 2, 1894, стор. 122). Пор. Л. П. Потапов, Поездка в колхозы Чемальского аймака Ойротской автономной области. М.—Л., 1932, стор. 9—10)

Майновий поділ був разом з тим господарський, господарський — соціально-становий. Худоба стала приватною власністю, тоді як земля лишалася в спільній власності роду. Приватна власність на землекористування не поширювалася. Бай і джатак при поділі одержували однаковий земельний пай, хоч один був власником величезного стада, а другий мав лише робочу худобу, достатню для обробітку землі, або не мав жодної.

Хліборобство ставало здобутком нижчих суспільних прошарків. Джатаки, зубожілі злидарі, ті, хто мав обмаль худоби, змушені були лишатися на місці зимівлі. Вони були прив'язані до клаптика землі, поділеної між членами роду, займалися хліборобством і не кочували¹. «Зловживання стародавніми родовими установами... відкривало можливість поневолення членів свого племені і навіть роду»,— констатує Ф. Енгельс².

Ті з членів роду, які зовсім не мали худоби, робили на бая як пастухи, малаї. Вони кочували з стадом бая, хоч по тогочасних поняттях малай не був наймитом. Він вважався молодшим братом бая. При всій своїй залежності і злиденності він і бай — рідня.

Скіфські городища. Селищно-господарська проблема. Кілька слів про взаємозалежність господарської і селищної практики, про взаємозв'язок між Степом та Лісостепом, ландшафтними зонами і господарськими системами. Більшість дослідників оперує протиставленням кочівництва і скотарства, стверджуючи нерозчленовану цілість господарських систем, зон і племінної структури суспільства та ігноруючи елементи сезонності у взаємодії між кочівництвом і осілістю. Усе підпорядковується посиленню на топогеофізичні умови.

Звернення до етнографічних джерел засвідчило цілком інше. Рід об'єднував кочовиків і осілих хліборобів. Господарська протилежність скотарів та хліборобів зумовлена була не географічними умовами ландшафтних зон, а майновим відрізненням обох цих господарських груп в їх спільній родовій або племінній співналежності, а майнове відрізнення в свою чергу є господарське використання території під рілля або випас худоби.

¹ «Виключно ним (хліборобством.— В. П.) займаються тільки джатаки або байгуші — зубожілі киргиз-кайсаки, що позбулися худоби і, отже, можливості провадити кочове життя» (А. Я. К и р г и з ы. Энциклопедический словарь, т. XV, стор. 105). Пор. в літературі про скіфів: «Розділення родової власності між сім'ями ще не поширилося на землю, яка лишалася, як і раніше, в суспільному володінні. Тому не можна говорити про феодалізм у скіфів (В. И. Р а в д о н и к а с. Пещерные города..., К., 1932, стор. 65, 70). Про общиннородовое землекористування говорить М. І. Артамонов (див. й о г о ж, О землевладении и земледельческом празднике у скифов.— Ученые записки ЛГУ, вып. 16 (истор.), 1946; й о г о ж, Общественный строй скифов.— «Вестник ЛГУ», 1947, № 9; И. В. Я ц е н к о, Скифия..., стор. 103, прим. 31, 32, з посиланнями на М. І. Артамонова).

² Ф. Е н г е л ь с, Походження сім'ї..., стор. 85.

У цей спосіб розв'язується господарсько-селищна проблема. Зиму перебували разом на одному місці, більш або менш пристосованому для сталого життя з стадами протягом зими¹.

Навесні, з настанням тепла заможна скотарська верхівка відкочовувала з місця зимівлі. Переганяючи худобу з місця на місце, з пасовища на пасовище, від водопою до водопою, іноді на відстані тисячі і більше кілометрів, восени з початком приморозків кочовики приганяли стада знову на місце зимівлі, де залишалася незможна безхудобна біднота².

Шкода уявляти напрямки і шляхи перегонів як щось випадкове й принагідне, як блукання в безмежних степових просторах, де і як кому заманеться. Цього не було. Місця випасів і водопоїв, зупинок в путі, поки не випасеться трава, були суворо регламентовані спадковим звичаєм від покоління до покоління. Кожне порушення могло призвести і призводило до кривавих міжплемінних сутичок.

На сьогодні нам невідомі маршрути кочувань скіфів-скотарів, напрямки їх тодішніх перегонів. Певне, стада переганяли по долинах степових річок, на Правобережжі — з півночі на південь за течією річок. Розуміється, не виключені й інші напрямки, наприклад, з заходу на схід. Вихідні й кінцеві пункти кочувань могли бути дуже далекі, розташовуватись на значній відстані, вимірюватись сотнями і тисячами кілометрів, охоплюючи обидві зони, лісостепову і степову. Зони підлягали сезонному чергуванню, влітку — Степ, а взимку — Лісостеп. Кочовики не лишалися на зиму з худобою в степах. Це було виключено. Неозорі степові простори з їх суворими морозами, відкриті для хуртовин і снігових заносів, були непридатні для зимівлі худоби. Рухаючись восени в зворотному напрямку,

¹ А. Шостак, таврійський віце-губернатор, 1804 р. описав примітивні зимівлі степових татар: «Я нашел их хотя занимающимися хлебопашеством, но кочующими в летнее время с места на место. На зиму хотя возвращаются они туда, где заготавливают топливо и сено и где у некоторых есть небольшие хижинки и отчасти загорожи из бурьяна, однако же сие ничуть не служит защитой от стужи, а скот их и табуны, будучи без всяких загонов, всегда подвержен гибели. Зимовники их в том единственно заключаются, что каждое семейство или, по их названию, казан отделяется небольшим окопом...» (А. С к а л ь к о в с к и й, О ногайских татарах.— ЖМНП, 1843, XI, 2, стор. 156; «Этнографическое обозрение», 1896, I, стор. 53). А. Шостак описав примітивні зимівлі, але туг зазначено основне: поєднання хліборобства і скотарства, повернення на зиму до сталих місць, наявність деяких загогорі і хиж, відгорожування «зимівників» окопами. Кожен з цих елементів може зростати і ускладнюватись².

² «Три зимових місяці киргизи проживають в одному якому-небудь місці, в глиняних землянках кы[у]стау, а заможніші в дерев'яних хатах. Як тільки сніг починає танути, вони починають свій звичайний щорічний перехід. Кожен рід або аул з року в рік рухається тим самим шляхом, спиняючись коло тих же джерел і криниць, де спинялися його предки сотні років назад, і постійно вертаючи на зимівлю в одне і те саме місце. Кожна спроба порушити усталений лад тягне за собою криваві сутички» (А. Я. К и р г и з ы, Энциклопедический словарь, т. XV, стор. 104).

вертаючись з півдня на північ, кочові скотарі гнали стада в верхів'я річок, в лісові урочища, природно захищені від хуги, негоди, вітрів, снігових заносів¹.

За скіфської доби вздовж південного краю лісостепової смуги, на межі Лісостепу і Степу, тяглася низка городищ. Пристеповий край Лісостепу на Правобережжі позначений лінією великих скіфських городищ, датованих в більшості VI—V ст. до н. е. Ряд великих городищ простягся на межі Лісостепу і Степу від Немирова до Пастерського (площею 19 га), Шарпина (16 га), Плискачівки (60 га), Мотронина (200 га) та Мокіївки, до Канева і Трахтемирова на Дніпрі та на Лівобережжі до Басівського в Надсуллі, Більського в Надворсклі².

Господарсько-селищне тлумачення цієї грандіозної смуги городищ завдало значних труднощів. Висловлювались різноманітні погляди. Більшість дослідників вважає, що городища споруджувались хліборобами для захисту від кочовиків. Це, мовляв, була оборонна лінія мирного нескіфського населення, сталих мешканців лісостепової зони проти войовничих степових кочовиків-скіфів³.

¹ Пор. у схоласти до Піндара «Скіфи взимку, через її нестерпність, навантажують майно (τα πράγματα) на візки (επι αμαξων) і від'їжджають в інші країни (χωραν)» (SC, I, стор. 353).

² «Укріплені поселення виникають на Канівщині протягом першої половини VI ст. до н. е. Особливий інтерес становить Трахтемирівське городище... Займаючи зручні в стратегічному відношенні височини, воно має складну систему оборонних споруд, які охоплюють площу до 500 га. Воно входить в ряд таких видатних пам'яток, як Пастерське, Мотронинське, Немирівське і Більське городища» (Г. Т. Копаєнко, Пам'ятники раннескифського часу Каневщини.— Тезиси докладов и сообщений на Конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966, стор. 22).

Меншого розміру Хотівське городище під Києвом: «Хотівське городище є найпівнічнішим городищем лісостепової Скіфії... Воно розташоване на високому горбі, оточене валами і ровами. Площа його близько 31 га... Городище датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.» (Е. А. Петровская, Хотовское городище.— Тезиси докладов и сообщений..., М., 1966, стор. 20, 21).

³ Цей погляд свого часу сформулював В. І. Равдонікас: «Хліборобам доводилося... будувати великі оборонні споруди для захисту від нападу кочовиків. До таких споруд належать величезні городища скіфської доби в хліборобських районах — Пастерське, Більське та ін. В цих городищах хліборобське населення обороняло себе і свою худобу від кочовиків» (В. И. Равдоникас, Пещерные города..., стор. 62). Те саме повторює М. І. Артамонов: «Для захисту від кочових сусідів хліборобські племена споруджували могутні земляні укріплення як навколо своїх поселень (городища), так і на межі зі степом (зіміві вали)... Відзначимо в цьому зв'язку розкопки Шарпівського городища» (М. И. Артамонов, Вопросы истории скифов..., стор. 71). Умовне припущення стало тезою доктрини. «Племенам Тясминської групи, які знаходилися на кордоні з войовничим скіфським світом, доводилося стикатися і вести постійну боротьбу з скіфами» (В. Г. Петренко, Культура племен Правобережного Придніпров'я.— МИА, № 96, М., 1961, стор. 57). Пор. «Укріплені поселення в Лісостепу будувалися для захисту від скотарів-кочовиків» (Б. А. Шрамко, К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии.— Тезиси докладов и сообщений на Конференции по вопросам скифо-сарматской археологии, М., 1966, стор. 33).

Як переконливо свідчать етнографічні дані, при всій господарсько-майновій відмінності багатії і біднота, безхудобні злидарі і заможні власники стад лишалися ріднею, членами роду. Взаємно пов'язані узами кровної спорідненості, вони освоювали в своїй господарській діяльності обидві ландшафтні зони. Було б великою помилкою з нашого боку лінію зонально-ландшафтних розмежувань проголосити лінією племінних протиставлень.

Зонально-племінне і пов'язане з цим етно-племінне протиставлення скотарів-кочовиків і осілих хліборобів загально поширене і визнане¹. Однак воно прикро суперечить історичній і етнографічній дійсності. Більшість городищ мали дуже великі розміри. Їх споруджували як могутні, міцно укріплені споруди. За часів Хвойки великий вал довкола Пастерського городища досягав 20 м висоти при ширині основи 12—14 м. Шарпино вражає складною величиною своїх укріплень. Посилання на те, що городища споруджувалися для племінних зборів, ледве чи пояснює їх існування, як це часто гадають².

Городища могли вмістити величезні гурти худоби, коли стада з Степу зганялися на зимівлю. Заможній скотарській верхівці такі великі споруди оборонного призначення, оточені валами і ровами, були потрібні, щоб оберегти свої стада в їх гуртовому скупченні від розбійних нападів, від баранти, що ставала промислом.

Про хліборобські маси не може бути найменшої мови. Хліборобська людність, біднота, в порівнянні з заможною скотарською верхівкою, не потребувала подібних величезних споруд з складною системою укріплень, як Шарпино або суміжне Пастирське. Хлібороби не мали ані матеріальних ресурсів, ані необхідного воєнного досвіду. Це все було в розпорядженні верхівки, а ніяк не племінної маси, господарсько і матеріально залежної від багатіїв-родичів.

Осідання на землю було закономірною формою господарсько-майнової деградації у скіфів. Позбавлений худоби, зубожілий скіф не раз фіксований у античних авторів. Досить кількох посилань, Гіппократ (433—377) яскраво описує «скіфські пустелі» і скіфів кочовиків-вершників. Вони «живуть на возах» і пасуть «стада овець, биків і коней». «Так звана скіфська пустеля є рівнина, багата травою, без дерев, помірно зрошувана. Тут є великі річки, які

¹ «Відмінність культур Степу і Лісостепу в останній час визнається усіма дослідниками».— зауважує В. Г. Петренко (Культура племен..., стор. 55). Однак про інвентар пам'яток Тясминської і Пороської груп В. Г. Петренко, підсумовуючи, пише: «Майже всі форми речей мають аналогії в Степу»; «Основним заняттям населення тясминської групи було хліборобство і пастуше скотарство» (там же, стор. 83).

² «Існування великих городищ з незаселеною площею, треба розглядати як існування племінних (політичних і релігійних) центрів, куди в певний час могло зібратись якщо не все, то більша частина племені» (В. Г. Петренко, Культура племен..., стор. 81). Важко згодитись, що такі грандіозні споруди повинні були оточувати площу для племінних зборів. Швидше це були загопи для худоби.

відводять воду з степів. Саме тут мешкають скіфи, звані кочовиками, що не мають жител (οὐκ ἐστὶ οικηματα), але живуть на возах (ἐν ἀμαξῆσι οικεοῦσι). Найменші з возів — чотириколісні, а інші — шестиколісні. Чоловіки їздять верхи на конях, а за ними рухаються стада овець і корів та коні. На одному місці вони лишаються стільки часу, скільки вистачає трави для стад, а коли не вистачить, переходять в іншу місцевість (Χωρην)»¹.

Гіппократ відзначив різке соціально-майнове і господарське розшарування у скіфів. На одному боці суспільства «багаті» (οἱ πλουσιοί) «найшляхетніші, які користуються найбільшою могутністю» (οἱ ευγενεστατοὶ καὶ ἰδὸν πλειστον κεντημενοι), а на другому — «бідні», «найгірші» (οἱ κακιστοι). Ознакою цієї протилежності, за Гіппократом, є те, що «бідні ... не їздять верхи». Вони не мають худоби»².

У схоліях до комедії Аристофана «Птахи» наведена цитата з Пидара (522— близько 442), в якій про це говориться не менш виразно: «Серед кочовиків скіфів (ἐν Σκυθαις) блукає Стратон, який не має житла, що перевозиться» (ὁς ἀμαξοφορητὸν οἶκον οὐ πεπαταί)»³. До цього схоліаст додав: «Той, хто не має воза (ἀμαξῆν), вважається в них безчесним (ατιμος)».

Мабуть, цих цитат досить, щоб уявити собі соціально-господарську структуру скіфського суспільства в VI—V ст. до н. е. Вони з достатньою ясністю говорять про те, що городища були зв'язані з маршрутами перегонного випасу стад і з зимівлею. З цього треба починати і на цьому закінчувати. Під час розкопок 1953 р. на нижньому Дніпрі Знаменського і Гаврилівського городищ ми мали нагоду переконатись, що певні елементи господарської практики, властивої для перегонного скотарства, уцілили і досі. Перегонний спосіб випасу є певною господарською закономірністю. Колгоспи, розташовані в глибинах суходолу, щоб забезпечити худобу водопоями і травою, влітку женуть стада на південь в дніпровські плавні. З цією метою степові колгоспи наймали в селі Гаврилівці, якому належали берегові землі вздовж плавнів, ділянки на р. Підпільній, притоці Дніпра. Аналогічні відомості ми одержали також і про Лівобережжя в Середньому Наддніпров'ї. Глибинні колгоспи Полтавщини переганяють стада влітку з степів на Дніпро в плавні поблизу м. Градизька. Отже, випасання худоби має свої сталі зонально-ландшафтні закономірності й сезонні фактори, обминувши які ми не дамо собі ради при історичних дослідженнях.

Проблема етногенезу. Як відомо, при пошуках предків слов'ян серед геродотових племен накреслилося три основних погляди. Одні автори ототожнювали слов'ян з скіфами: інші пов'язували слов'ян з лісостеповими скіфами, а кочових степовиків — з іранцями, предками осетин; треті, заперечуючи зв'язок між скіфами і слов'янами,

шукали останніх між неврами, меланхленами і т. д., північними сусідами скіфів¹.

Усім цим і подібним етногенетичним концепціям властива одна й та сама хиба: автори їх обминають головне — відмінність окремих історичних періодів. Між епохою скіфів VIII—VII—IV ст. до н. е. і слов'янами VII—VIII ст. н. е. лежать щонайменше дві доби: доба зарубинецької культури (III—II ст. до н. е. — II ст. н. е.) і доба черняхівської культури (II—V ст. н. е.).

Справа, розуміється, не в тому, що у скіфів на Чортотлицькій вазі волосся острижене, як «ще й тепер носять російські селяни», або, що верхнє вбрання скіфів «своїм покромом нагадує козацький кафтан-козакин», як це в 1864 р. зауважив Стефані². Справа в іншому. Кожній історичній добі притаманний різний рівень соціально-господарського розвитку, власні форми і ступені етногонії, певні зміни в структурі етнічної території. Почнімо з питання про територію.

Як зауважив Ф. Енгельс, в умовах, коли утворюється союз споріднених племен, стає необхідною їх злиття і, відповідно до цього, «злиття окремих територій»³. Від Геродота ми знаємо: 1) що в V ст. до н. е. скіфи були об'єднані в союз племен, 2) що скіфський племенний союз був союзом кровноспоріднених («братерських») племен, 3) що Скіфія становила собою територіально-просторову цілість на всьому протязі від Істра до Меотиди — Танаїсу. У Геродота це злиття окремих племенних територій засвідчене з усією певністю. «Від Істра саме починається прадавня Скіфія» (ἡ ἀρχαίη Σκυθία) (IV, 99). «Перейшовши крізь цілу Європу, Істр нарешті входить в межі Скіфії» (IV, 49)⁴. «З заходу це перша з рік, які течуть в Скіфії» (ἐν τῇ Σκυθίῃ). Відповідно Танаїс становив східну межу. «По той бік ріки Танаїсу вже не скіфська земля (Ταναῖν δὲ ποταμὸν διαβατὶ οὐκ ἐστὶ Σκυθία)». Перша з областей належить савроматам, які, почавши з рогу Меотійського озера, займають на північ 15 днів путі» (IV, 21)⁵. Те саме Геродот повторив ще раз. За його свідченням, Меотійське озеро, в яке «тече Танаїс», «відокремлює скіфів царських і савроматів» (ἡ οὐρίξει Σκυθὰς τε τοὺς βασιλῆϊους καὶ Σαύροματας) [IV, 57]⁶.

Не меншу вагу має для нас питання про північні кордони Скіфії. Як відомо, Геродот уявляв собі Скіфію у вигляді квадрата, рівнобічного чотирикутника. «Скіфія становить собою чотирикутник, два боки якого досягають моря, що ж до смуги, яка йде в глибини суходолу, то вона має ту саму довжину, що й та, яка тягнеться

¹ Докладний історіографічний огляд див. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М., 1958, стор. 59.

² Отчет Археологической комиссии за 1864 год, стор. 10.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 127.

⁴ SC, I, стор. 22, 40.

⁵ SC, I, стор. 17. Пор. К. Ф. Смирнов, Савроматы, М., 1964, стор. 193—194, 373, рис. 82.

⁶ SC, I, стор. 25.

вдвох моря» (IV, 101)¹. З Заходу на Схід — 20 днів путі: «Від Істра до Борисфену 10 днів путі, від Борисфену до Меотійського озера також 10» (IV, 10). Стільки ж з Півдня на Північ. «Від моря в середину країни в район меланхленів, які живуть вище скіфів, 20 днів путі; денна путь розрахована мною по 200 стадій» (IV, 101). Відповідно до цього Геродот зазначає: «Поперечні сторони Скіфії мають 4000 стадій, такої ж довжини і подовжені сторони, які йдуть в середину країни. Такий власне розмір самої країни» (IV, 101)².

Геродотова згадка про рівнобічний чотирикутник знайшла для себе різну оцінку. Дехто заперечує це повідомлення, інші згідно з ним креслять картину скіфської землі³. Замість нагромаджувати черговий історіографічний Пелліон на Оссу, для нас важливо обмежитись визнанням: Геродот до складу Скіфії включав не лише обмежений простір степового Причорномор'я, але й глибини лісостепоного суходолу.

З цих свідчень видно, що територіально-племенна консолідація скіфства як етнічної цілості в межах від Меотіди до Істра та Степу і Лісостепу з Півдня на Північ відбулася вже за часів Геродота на етапі племенного союзу. Виразне завершення цей процес знайшов в IV ст. за доби Атея⁴.

За часів Геродота в V ст. до н. е. скіфський племенний союз був союзом братерських племен. Геродот стверджує це. Він підкреслює не раз і в різних варіантах, що територіальна єдність була разом з тим спільністю племен, пов'язаних спадковими узами кровної спорідненості. При цьому він відрізняє два нашарування. Найдавніше він пов'язує із згадкою про Таргітая і з поділом країни між його нащадками «таргітаїдами», другий поділ він пов'язує з Колаксайом: «Тому що країна була велика, Колаксай поділив її на три царства (βασιλῆας) для своїх синів і одно з них зробив більше інших» (IV, 7)⁵.

¹ SC, I, стор. 40.

² Там же, стор. 40—41.

³ «Жоден з варіантів карти Скіфії, що є на сьогодні, не здобув для себе загального визнання. І в цьому не провина їх авторів, а недосконалість наших джерел, що в свою чергу залежить від недосконалості уявлень древніх авторів про Скіфію» (В. В. Л а п і н, Греческая колонизация Северного Причерноморья, К., 1966, стор. 149).

⁴ Б. М. Граков тримається дещо іншого погляду. Територіально-племенну консолідацію скіфів він пов'язує спершу з наступним етапом, тобто з добою Атея (IV ст. до н. е.): «В 339 р. завершується епопея об'єднувача Атея. Наприкінці сорокових років він уже закінчив об'єднання всієї країни від Меотіди до Істра» (Б. Н. Г р а к о в, Каменское городище..., стор. 20). З геродотових свідчень видно, що процес територіального об'єднання країни від Меотіди до Істра був значно триваліший. За часів Атея завершується процес, який почався ще до цього. Справа йде про окремі фази формування етнічної території на етапі союзу племен і далі за царювання Атея.

⁵ SC, I, стор. 12. Племена «таргітаїдної» доби, згідно з борисфенітською версією, авхати, катіари, траспії і паралати. Згідно з понтієюкою версією, як «геракліди», фігурують: скіфи, гелони і агафірси.

Очевидно, ми не повинні змішувати «таргітаїдів», племена першого, ще прадавнього «таргітаїдівського» поділу, з племенним поділом країни між «колаксаїдами», синами Колаксайа. Серед племен, які вважали себе нащадками міфічного праатьця Колаксайа, Геродот відрізняє: 1) скіфів-землеробів, 2) скіфів-кочівників і 3) скіфів царських. Почавши від Ольвії, скіфи-землероби «займають простір на схід на три дні путі від річки Пантикапу і на північ вгору по Борисфену на 11 днів путі» (IV, 18)¹. Ця вся країна, за винятком Гілеї (плавнів?), безліса, «позбавлена дерев», зауважує Геродот. Від р. Пантикапу до р. Герри кочують скіфи, про яких у Геродота сказано, що вони «не сіють і не орють». «На схід від скіфів-землеробів, за річкою Пантикапом, живуть уже скіфи-кочівники (γομαδες ἤδη Σκιδαι κερουται), які нічого не сіють і не орють. Уся ця країна за винятком Гілеї позбавлена дерев. Ці кочівники на схід посідають район на 14 днів путі, що простягається до річки Герра» (IV, 19).

Територія між р. Геррою, Таврікою і Меотідою належала царським скіфам, «найкращим і начисленнішим» з скіфів, скіфській верхівці. «По той бік Герри знаходяться так звані царські володіння і найкращі, і найчисленніші скіфи, що всіх інших вважають своїми рабами. На південь вони простягаються до Таврії, а на схід... до торжища, що зветься Кремнами, при Меотійському озері, а частково доходять до ріки Танаїса» (IV, 20)². В іншому контексті Геродот фіксує те саме: «Скіфи живуть від Таврії вище таврів і на узбережжі східного моря, на західному березі Боспору Кіммерійського і Меотійського озера до ріки Танаїса, яка впадає в ріг того ж таки озера» (IV, 100)³.

Ми навели ці повідомлення Геродота, але ми тут не коментуємо їх. Ледве чи варто вдаватися в подробиці. Лишимося в межах найбільш очевидного. Зіставляючи звістки Геродота й інших античних авторів з географічно-етнографічними даними, ми змушені визнати: 1) племена у скіфів в V ст. до н. е. становили кровноспоріднені одиниці; 2) на території від Меотіди до Істра вони були об'єднані в єдиний племенний союз; 3) становлячи єдину союзнплеменну спільність, кожне плем'я вже знало соціально-господарського і майнового поділу. При всьому тому, протилежність між багатіями і безхудібною біднотою ще не призвела до цілковитого розриву родових зв'язків. Людина ще продовжувала існувати в роді, з родом і через рід. Лише взявши до уваги всі ці основні положення, ми зможемо підійти до постановки і якоюсь мірою розв'язання питання про скіфів, скіфську мову і, відповідно, про етнічну приналежність скіфів.

Скіфська мова. Етномова теорія, що сходиться ще до П. Шафарика, згідно з якою степові скотарі — це зайшли завойовники-іранці, а хліборобські племена Скіфії, на відміну до войовничих іранців,

¹ SC, I, стор. 16.

² Там же, стор. 16—17.

³ Там же, стор. 40.

ототожнюються з слов'янами, явно не в'яжеться з усім досі зазначеним, з тим, що сказано у Геродота про скіфський племінний союз, про територію союзу, про кровну спорідненість скіфських племен як братерських, та про родоплемінні зв'язки хліборобів і скотарів.

У нас немає жодних підстав стверджувати для середини I тисячоліття до н. е. примат майново-господарських взаємин у скіфів над кровноспорідненими зв'язками і зонально-ландшафтним розчленуванням надавати вартість етнічних¹.

Ірано-осетинська теорія — яскравий приклад концепції, яка, спираючись на історіографічні півістини і пануючи в науковій літературі, замість належної реальної бази, має за собою лише критично неперевірену традицію, авторитет таких дослідників, як К. Мюлленгоф, В. Міллер, М. Фасмер, В. І. Абаєв. Їх авторитет ставиться над усе. Тим часом методична хибність останньої проблеми цілком очевидна. Почавши з К. Мюлленгофа і В. Міллера до М. Фасмера, В. І. Абаєва, Я. Харматти, Л. Згусті, всі дослідники зверталися виключно до іранських мов і, головним чином, до осетинської. Скіфська мова була проголошена іранською.

В одній з своїх новіших праць — доповіді «О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы», виголошеній на Конференції з питань скифо-сарматської археології (1967) тезис про іранство скіфів В. І. Абаєв довів до логічного завершення. Він стверджує: «Якщо раніше іранський елемент в Середній Азії вважався споконвічним, а в Південній Росії зайшлим, то тепер ймовірнішим уявляється протилежне: іранський елемент був споконвічним в Південній Росії і зайшлим в Середній Азії»². Такий висновок є послідовний, якщо скіфо-сарматські наріччя за часів другої половини II тисячоліття до н. е. і до перших століть н. е. ми будемо разом з усіма іраністами відтворювати, спираючись на дані осетинської мови, її фонетики, лексики і граматики. Так свого часу робив В. Міллер. Йому наслідували всі інші автори. Говорячи

¹ Відкидаючи тезис, що Скіфія становила конгломерат племен, і ствержуючи, що скіфи хлібороби і скотарі етномовно тотожні, Б. М. Граков зазначав: «Кочові і хліборобські скіфи етнічно і мовою становили ціле. Скіфія не була конгломератом племен, а державою народності, яка мала здавна витворену мову, свою економічну базу, свою культуру». «Ця держава (Атея) ґрунтувалася на етнічно єдиному масиві» (Б. Н. Г р а к о в, Каменское городище..., стор. 31). При всій бездоганній безперечності сказаного, що, до речі, повністю відповідає свідченням Геродота про описану ним добу, Б. М. Граков однак зберіг тезу про двомовність місцевого населення скіфського часу, про рух слов'ян з півночі на південь та про іранство скіфів. Згідно з традиційною концепцією про іранський Південь і слов'янську Північ, він говорить: «З півночі все більше і більше наступав слов'янський світ. Скіфське степове царство зійшло зі сцени» (там же, стор. 32). Або: «Царство скіфів закінчило своє існування, неспроможне перешкодити хвилі слов'янського поширення на південь... До цього часу можна з певністю говорити про іраномовних скіфів, певне, лише на степовому півдні» (там же, стор. 175).

² В. И. Абаев, О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы. — Тезисы докладов и сообщений, М., 1966, стор. 30.

про скіфську мову на підставі осетинської, В. І. Абаєв підкреслює їх безпосередній контакт з «західноєвропейськими мовами, праталійськими, германськими, фракійською, пра-тохарськими, балтійськими, слов'янськими»³.

Ми не наважились би приєднатись до цього твердження. Мовні контакти скіфів відомі. На сході скіфи межували з савроматами, мова яких, за свідченням Геродота, була споріднена з скіфською⁴.

На південному заході Скіфія межувала з Фракією. Кордон між Скіфією і Фракією проходив по Істру⁵. Постанова питання про скіфо-фракійські (дако-фракійські) мовні зв'язки особливо цікава і важлива для нас не тільки через територіальну суміжність обох мов, але й через синхронну однозначність джерелознавчої бази. Це епіграфічні пам'ятки Північного і Західного Причорномор'я. Власні негреські імена, засвідчені в цих пам'ятках, виявляють дуже близьку спорідненість⁶. Немає сумніву: скіфська людність на схід від Дунаю і фракійська на південь від Істра, нащадки Скіфа і нащадки Агатірса розмовляли близькими, взаємно зрозумілими мовами⁷.

Щоправда, в питанні про фракійську мову до останнього часу не було особливої ясності. На початках порівняльного мовознавства фракійська мова була зарахована, як і скіфська, до числа іранських. В 1866 р. один з перших дослідників тубільних глос П. де Лагард визнав, що фракійська мова, як і індоевропейська на півночі Балканського півострова, є іранська. За наших часів з подібним твердженням виступив Д. Дечев. На його думку, фракійська мова виникла внаслідок схрещення автохтонної етрускої мови з іранською. «Індоевропейці, через схрещення яких з етрусками, герр. етрускою ідами, була утворена фракійська народність, належали до якогось іранського племені»⁸. З спростуванням цього виступив В. Георгієв: «Основна помилка Д. Дечева полягає в тому, що він розглядає фракійську мову не як окрему (самостійну) індоевропейську мову,

¹ В. И. Абаев, О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы, стор. 31.

² «Сармати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою» (φροντασθε οτι οι Σαρμαται νομιζουσι Σκιθικην ομιλιαν ζωντες αυτη απο του αρχαιου (IV, 117).

³ «Фракія вдається в море далі ніж Скіфська земля (της δε Σκιθικης ηης η θρηικη το ες θαλασσαν προεεται); Скіфія починається з затоки, утвореної тією землею, і в неї впадає Істр, обернений гирлом на схід» (IV, 99), I, стор. 19.

⁴ Відповідне зіставлення імен з епіграфічних пам'яток Фракії і Скіфії ми зробили в нашій праці «Скіфи. Мова і етнос».

⁵ W. Tomaschek, Die alten Thraker, Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Klasse, 128, 130, 131, 1893—1894; N. Jokl, Thraker. Eberts Reallexikon, XII, 1929; W. Brandenstein, Thrake. Sprache. Realencyclopädie der Altertumwissenschaft, 1936, SS. 408—414; D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957; Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia, 1952; I. I. R uss u, Limba tracodacilor, Bukuresti, 1959; В. Георгієв, Тракийский язык, София, 1957, стор. 102; його ж, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стор. 112—145.

⁶ Д. Дечев, Характеристика на тракийския език, стор. 56.

якою вона є, а як іранізовану неіндоєвропейську (або індоєвропейську) мову»¹. Такої ж думки тримається І. І. Руссу: «Фрако-дакійська мова є самостійна мова, яка належить до європейської групи ідіомів сатем і, отже, є споріднена переважно з іллірійською, балто-слов'янською та іранською мовами»². І. І. Руссу не згадав при цьому скіфської. Однак цілком ясно, що, говорячи про фракійську мову, перш за все з усіх мов ближчої просторової суміжності з цілком засвідченою синхронністю, треба було назвати скіфську мову, а не якусь іншу.

Щодо південних і північних кордонів, то, згідно з Геродотом, «починаючи від Істра, вгору, всередину суходолу, Скіфія межує спочатку з агатірсами, потім з неврами, після з андрофагами і нарешті з меланхленами» (IV, 100)³. Ці народи перелічені знову у Геродота в тому ж порядку в оповіданні про скіфо-перську війну з Дарієм (514—513 рр.); в згадці про воєнну нараду він говорить: «На нараду зійшлися царі таврів, агатирсів, неврів, андрофагів, меланхленів, будинів і савроматів»⁴.

Оскільки агатирси — це, поза сумнівом, фракійці, то на півночі скіфи повинні були межувати з балтами. Про балто-скіфські етномовні зв'язки, про поширення елементів балтійських мов в районі Середнього Наддніпров'я можна судити, головним чином, на підставі матеріалів гідронімії, спираючись на зіставлення річкових назв Прибалтики і Причорномор'я, як це зроблено в II частині нашої праці. Як виявилось, переважна більшість річкових назв басейну р. Росі, за винятком небагатьох, не пояснюється з слов'янських мов в їх сучасному лексичному складі. Не знаходячи для себе аналогій в латвійських мовах, гідроніми Поросся роз'яснюються в зіставленні з балтійською гідронімією і балтійськими апелятивами. Виявлені балтизми свідчать про архаїчний, прадавній характер мови місцевої людності Середнього Наддніпров'я. Місцева людність за давнини говорила мовою, близько спорідненою з балтійською — висновок, безперечно, важливий при розв'язанні етнологічної проблематики.

М. Фасмер зробив спробу з'ясувати північні межі іранської гідронімії. Ототожнюючи скіфів з іранцями, стверджуючи, за Вс. Міллером, іранство скіфів, він намагався довести, що північна межа поширення іранських гідронімів проходила десь в кордонах кол. Курської і Орловської губ. На доказ М. Фасмер наводив гідроніми: р. Апака, л. п. Сейму — д. перс. авест. ар «вода»; р. Османь, п. п. Свали, п. п. Сейму, р. Кам'яна Осмонька — іран. *срам* «камінь», р. Хан, Хон, п. п. Веті, п. п. Сейму — авест. *Хаη* «колодязь,

джерело»¹. До Фасмерового списку Я. Розвадовський додає рн Свапа. На його думку, цю назву «можна сміливо вивести з *су-ара*, тобто *су-ара* «добра вода», де іранське *hv-* заступлене через *sv-*»².

Умовність цієї концепції з погляду лінгвогеографії досить очевидна. Немає жодних підстав шукати іранців на р. Сеймі і її притоках. Басейн Сейму — район явно балтійської гідронімії. Річкові назви, що їх М. Фасмер визначає як іранські знаходять собі пряме пояснення в балтійських мовах. Пор. д. прус. аре «річка», тоді як авест. *afs*, лит. *актио*, *-eps* «камінь», поруч *асмио*, лат. *asmens*.

На доказ необхідності пошуків в першу чергу балтійських аналогій можна навести рн Іпуть, л. п. Сожу. Пошуки етимології цієї назви були досить тривалі і не в усьому певні. Так К. Мошинський, зауваживши, що «ця назва цілком неясна», зводить її до праформи *Eip-ant. Він пише: «Існує в індо-іранців скупі репрезентований корінь *ei, що в вигляді *ei-to виступає в д. інд. «блискучий, мінливий, строкатий». Якщо елемент ip- (L*ei-) в назві Іпуть є розширеною формою того самого таки кореня, то рн Іпуть пояснювалася б як «блискуча річка» (*Isniaca rzeka*)»³. Натягнена штучність подібного пояснення впадає в очі. Топоров — Трубаčov з свого боку нотують: «Іпуть, л. п. Сожу. Балтійське походження припустимо, однак вихідна форма невиразна (можливо, *n-paut) *n-put? Пор. д. прус. р. Pauta»⁴. Балтійська приналежність гідроніму не лише припустима, але й найпевніша. Пор. лит. *iputi* «гнити, загинувати» в назвах річок Гнила, Гнилиця, Гниловод, Гнилопять, Гнилуха і т. п.

Підведемо підсумки. За основу для них слід взяти відомості про географічну територію Скіфії. За свідченням Геродота, Скіфія охоплювала широкий простір в межах від Меотиди до Істра і від Чорного моря до Полісся. Якщо ми візьмемо до уваги, що скіфський племінний союз був союзом братерських, кровноспоріднених племен, то тим самим доведеться визнати, що процес територіальної консолідації становив собою разом з тим процес етноплемінного нівелювання⁵. Процес етнічного становлення скіфства був тривалим процесом. Від міфічного, прадавнього Таргітая до походу Дарія (514—

¹ M. Vasmer, Die iranier..., стор. 76.

² I. Rozwadowski, Studia..., стор. 9; K. Moszyński, Zasiag..., стор. 188, 203; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ..., стор. 222, 227.

³ K. Moszyński, Zasiag..., стор. 197, пор. 149, 154.

⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ..., стор. 240.

⁵ Кровноспоріднена близькість є властива ознака скіфського етнічно-племінного становлення. Закидаючи Д. П. Калістову, що він «не взяв до уваги висловленої Геродотом думки про спорідненість і єдність скіфів», Б. М. Граков відзначає: «Царство скіфів вимальовується як група споріднених племен. На чолі його стоїть плем'я царських скіфів» (Б. Н. Граков, Каменское городище..., стор. 17).

¹ В. Георгиев, Исследования..., стор. 129; його ж, Тракийский язык, стор. 65.

² L. L. Russu, Limba traco-dacilor, 1959, стор. 97—100, 139—140.

³ SC, I, стор. 40.

⁴ Там же, стор. 41.

513 рр. до н. е.) скіфи Наддніпров'я, плакаючи уяву «тисячолітнього царства», рахували тисячу років¹.

Утримуючи на протязі багатьох століть свою територіальну і племінну цілість, спромігшись наприкінці VI ст. до н. е. відстояти політичну самостійність в боротьбі проти могутніх тоді персів (514—513 рр.), місцева людність в своєму етнічному становленні досягла, очевидно, щонайменше ступеня народності. Як народність скіфство сформувалося з своєю власною, стало окресленою територією, з своїм характерним суспільно-господарським ладом, етнографічно своєрідним побутовим укладом, власною мовою.

Питання про скіфську мову, отже, так само питання про ближче визначення етнічної приналежності скіфів досить складне. На сьогодні в мовознавчій літературі воно розв'язується так, як нещодавно стояла справа з фракійською мовою, яку визначали як іранську². Щойно в останні роки в історіографії позначився злам. Дослідники фракійської мови спробували звільнитися від ланцюгів іраністики. На відміну до своїх попередників, В. Георгієв і І. Руссу вже нічого не кажуть ні про іранське вторгнення, ані про іранців на Балканах. На їх погляд, мова фракійців ніяка не іранська мова. Це самостійна, одна з індоевропейських мов, саме фракійська, а ніяка не інша (див. вище).

З скіфами в їх етнічному визначенні склалася така сама історіографічна ситуація. При ствердженні їх етнотипної приналежності пріоритет утримували і досі утримують переважно іраністи. Від К. Мюлленгофа і В. Міллера до М. Фасмера та від М. Фасмера до В. І. Абаева, Я. Гарматти і Л. Згусті майже всі дослідники однаково говорили про іранство скіфів. Цю тезу вони обстоюють на підставі ізольованих одномовних ірано-осетинських зближень. Методична хибність подібної постановки проблеми не потребує доказів. За допомогою ізольованих одномовних зіставлень не можна розв'язати питання. Скіфська мова, як і синхронна фракійська, не є іранською і ніяк не пра-осетинською. Мову скіфів-борисфенітів

¹ У Геродота читаємо: «З початку їх існування або від першого царя Таргіта до походу на них Дарія, на круг, не більше тисячі років, а саме стільки (IV, 7)» (SC, I, стор. 12). Якщо ця згадка у Геродота про тисячу років не є звичайна епічна формула, данна фольклорній традиції, то це значило б, що скіфи-борисфеніти, «таргітаїди» свій етнічний вік рахували, починаючи десь з початку II тисячоліття до н. е., за нашим археологічним стандартом, — з середнього віку бронзи.

² Досить посплатись в цьому випадку на Дм. Дечева. Після В. Томашека Дм. Дечев — найавторитетніший дослідник питання про фракійську мову. Маючи етногенетичний процес і визначаючи, що фракійська мова є одна з індоевропейських мов, він стверджував, що індоевропейці, з яких постала фракійська народність, «належали до іранських племен». За його визнанням, «окремі іранські орди вторглися в Грецію ще перед сформуванням фракійської народності» (Д. Дечев, Характеристика на тракийския език, Софія, 1952, стор. 56; «Балканско езиковедение», II, 1960, стор. 200—202). При всій повазі до автора, треба зазначити, що ніяких відомостей про іранське вторгнення на Балкани не існує. Це є особиста, нічим не обгрунтована думка вченого.

треба вивчати в зіставленні з мовами навколишніх народів в їх ближчій територіальній суміжності. За свідченням Геродота, скіфи на півдні по Істру межували з фракійцями (агатірсами), на півночі — з неврами, на Сході — з савроматами.

Відкинувши тезу про іранство скіфів, ми змушені тим самим заперечити також і тезис про дві основні етнічні групи, які входили до складу Скіфії. Скіфи-борисфеніти не іранці, але вони і не слов'яни. Ми не наважились би доводити слов'янство скіфів-орачів, зводити слов'ян до скіфської епохи, говорити про слов'ян на сході Скіфії, культура яких, мовляв, набула скіфських рис. Кожна епоха несе з собою власну етнічну термінологію. Не слід зловживати визначеннями, властивими для цілком іншої історичної доби. Етнонімічні анахронізми такою ж мірою неприпустимі і прикрі, як і хронологічні.

Скіфи є скіфи, як називали місцеву людність Наддніпров'я греки (Σκιδας δε Ελληνες ονομασαν! (IV, 6). Але ми зробили б помилку, коли б зігнорували провідну тенденцію епохи, основоположний напрям етногенетичного розвитку, який в VII—VIII ст. н. е. завершився утворенням давньої слов'янської мови з її тричленим поділом на три групи: східну, західну і південну. Цей процес був тривалий і перейшов через кілька виразно розмежованих етапів. Завдання етногенетичного дослідження полягає у розмежуванні цих етапів, у визначенні історичної специфіки кожного з них, не заступаючи їх один одним і не порушуючи часових меж.

Для скіфської доби в етногенетичному розвитку Наддніпров'я (VIII—III ст. до н. е.) характерні такі ознаки:

1. Єдність етноплемінної території в географічних межах Меотиди — Істру;
2. Союз братерських, кровноспоріднених племен;
3. Господарське освоєння лісостепової та степової географічно-ландшафтних зон;
4. Майново-господарський поділ родових і племінних об'єднань на скотарів та хліборобів при збереженні кровно-споріднених зв'язків всередині кожного з родів і племен¹;
5. Витворення знатних, аристократичних сімей і зміцнення єдиної влади союзноплемінного царя (басилевса).

Скіфська мова — індоевропейська мова східної групи. В своїх етно-географічних кордонах вона межує з фракійською, балтійською і сарматською мовами. Як відомо, до складу східної групи індоевропейських мов входили: індоіранські (так звані арійські) мови, вірменська, албанська, балтійська, слов'янська, в останній час сюди включається фракійська.

¹ Вершництво і вершники — соціально-господарські, а ніяк не ландшафтно-зональні категорії. Ландшафтно-зональне протиставлення Лісостепу і Степу, як господарське і тим більше як етнічне протиставлення скотарів-кочовиків і хліборобів, повинно бути знято з історіографії питання. Скіфія моноетнічна, а не двомовна і не біетнічна.

В процесі свого розвитку від доби бронзи, маючи всі ознаки глибокої спорідненості з індоєвропейськими мовами східної групи, зокрема місцевого населення на етапі союзу племен набуває характерної внутрішньої суцільності і відповідно особистості. Щоправда, ця особність ще не дає підстав визначити мову місцевої людності в скіфський період ні як прото- або праслов'янську, ані, при всій балтійській її забарвленості, як балто-слов'янську¹.

ЗАРУБИНЕЦЬКА ДОБА

(II ст. до н. е.— II ст. н. е.)

Скіфську добу десь на межі III—II ст. до н. е. заступає істотно відмінна від неї доба зарубинецької культури, виявленої вперше 1899 р. В. В. Хвойкою. Не маючи прямих свідчень про мову місцевих племен того часу, носіїв зарубинецької культури в Наддніпров'ї, спробуємо підійти до розв'язання досліджуваної етнологічної проблеми в спосіб протиставлення двох періодів. Досі ще цього не було зроблено.

Суспільно-господарська структура скіфської доби нами з'ясована. Розвиток місцевого населення Наддніпров'я йшов в напрямку дедалі різкішого розмежування двох прошарків — кочового скотарського і осілого хліборобського. На певному етапі це повинно було призвести до різкого виявлення протиріч і зрештою краху скіфського суспільного ладу.

Як слушно зауважив Б. М. Граков, за скіфської доби «кочовий елемент переважав політично і соціально». Скотарська верхівка зосередила в своїх руках могутню і міцну політичну владу й велике накопичуване з покоління в покоління майнове багатство. Саме ця соціально-політична перевага воєнно-кочової верхівки позначилася на дальшій історичній долі Скіфії.

З накопиченням величезних багатств, з укріпленням і зростанням в господарському і майновому відношенні, скотарська верхівка стає на небезпечний шлях територіального загарбництва і воєнних авантур. Найвиразніше воєвнична експансія скіфської скотарської верхівки виявилася в IV ст. до н. е. за часів скіфського царя Атея. Ствердивши своє успадковане від попередників панування на всій території геродотової Скіфії, від Меотіди до Істру, закріпившись

¹ Про цей своєрідний термінологічний відтінок значення слушно зауважує В. М. Топоров. Кажучи про «спільний балто-слов'янський топонімічний фонд», він застерігає, що терміну «балто-слов'янський» надається при цьому дещо інший, ніж звичайний сенс — саме «не звичайно пов'язане з ним значення загального джерела всіх балтійських і слов'янських мов, а трохи інше, яке передбачає лише те, що на певній території і в певний час, відносно яких було б некоректно питати, чи є вони тільки балтійськими, чи тільки слов'янськими (адже ж їх цілком можна вважати з однаковою підставою і балтійськими, і слов'янськими)» (В. Н. Топоров, К вопросу о топонимических соответствиях..., стор. 104).

на лівому березі Дунаю, Атей зробив спробу поширити свої володіння, просунувшись далі на південь і заволодіти Задунав'ям. За свідченням Страбона (VII, 4, 5), скіфи починають переходити через Дунай, вторгтися у Фракію, захоплюють частину Добруджі.

Створюється напружене становище в стосунках між Скіфією та Македонією. Філіп II, батько Олександра Македонського, щоб забезпечити північні кордони Фракії, яка була під його владою, вдершись в скіфські придунайські володіння, в битві з Атеєм завдав йому в 339 р. нищівної поразки. Атей був забитий. Скіфська скотарська воєнно-кочова верхівка якоюсь мірою була винищена, багато представників знатних скіфських родів загинуло. Окремі аристократичні сім'ї припинили своє існування. Про це свідчать склад і розмір полону, захопленого Філіпом в цій битві. Скіфи рухалися з жінками і дітьми, кіннота разом з возами. Філіп взяв у полон 20 000 жінок і дітей, захопив великі табуни коней, 2 тисячі племінних жеребців.

Скіфська кавалерійська держава була розгромлена. Поразка йшла за поразкою. Історія знає приклади суцільного винищення у війнах старої родової аристократії. «Акт завоювання і об'єднання став актом остаточного поневолення», — констатує Б. М. Граков¹. Поразка на Істрі відкрила степові простори Скіфії для чужинецьких нападів. В 334 р. Олександр ходив походом до гирл Дунаю. Незабаром, через три роки, в 331 р. намісник Олександра в Фракії Зо-піріон з тридцятитисячним військом вторгся в межі Скіфії, пройшов через всі західні райони, досягнув Ольвії і обложив її. Нової поразки скіфам в 313 р. завдав Лісімах.

Дослідники розійшлися в оцінці сенсу цих подій. В. В. Латишев зауважує: «Поразки, завдані скіфам Філіпом, згодом і Лісімахом, поза сумнівом, значно ослабили їх сили, але ледве чи сприяли цілковитому їх розпаду»². Цю думку підтримав Б. М. Граков. «Мені здається, — пише він, — що ці слова славетного російського філолога цілком вірні»³. М. І. Артамонов і П. М. Третьяков дотримуються протилежної думки. На їх погляд, після смерті Атея скіфське царство припинило своє існування.

Незалежно від того, який погляд ми підтримаємо, в обох випадках доведеться визнати: дослідники не взяли до уваги головно-го — різкого господарсько-майнового поділу скіфського суспільства, діаметральної протилежності соціально-політичних інтересів та сезонно-відмінної територіальної розчленованості господарської діяльності, скотарської аристократії і основної хліборобської маси.

Назвавши племена калліпідів, алазонів і скіфів-орачів, Геродот відзначив: «Усі ці племена живуть по річці Гіпанісу на захід від Борисфену» (IV, 18), тобто від Ольвії вгору по Бугу в глибину

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище..., стор. 22.

² В. В. Латишев, Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб, 1887, стор. 136.

³ Б. Н. Граков, Каменское городище..., стор. 24.

країни, в районі Буго-Дніпровського межиріччя. Все це були хліборобські племена. Про скіфів-орачів, як уже зазначалося, Геродот, зокрема, повідомив, що вони «сіють хліб не для власного вжитку, а на продаж» (IV, 17)¹.

Перед скіфським суспільством уже за геродотових часів виразно накреслилися два відмінних шляхи дальшого розвитку: з одного боку, розвиток з перевагою скотарства в суспільно-господарському житті країни, а з другого — розвиток хліборобського господарства з різними формами і складним взаємним перехрещенням цих двох напрямків. Товарності худоби протистояла вже за геродотових часів виразно виявлена і дедалі все більше зростаюча вага товарного збіжжя, експорт якого повинен був зміцнити економічне становище хліборобів-общинників, закріпити їх матеріально-господарську самостійність, збільшити чисельність, забезпечити автаркію в родових та племінних об'єднаннях. Осілість і хліборобство перестають бути ознакою зубожіння. Поруч із скотарською верхівкою дедалі більше зростає від століття до століття суспільно-господарське значення тих, кого Геродот в районі «по річці Гіпанісу на захід від Борисфену» (IV, 8) означив як скіфи-орачі. Немає сумніву, те, що вони сіяли збіжжя «на продаж», сприяло їх господарському зростанню і збільшенню їх суспільного значення.

Нам невідомо, чи вкладає Геродот у визначення скіфи-орачі на відміну від скіфів-землеробів (георгіїв) який-небудь особливий виробничо-господарський сенс, чи ні, але для нас ясно, що початкові зародки, економічні першопричини, які зумовили корінні зміни в суспільно-господарському ладі країни, перебудову суспільної структури, перехід від скіфської доби до зарубинецької, ґрунтувалися на відмиранні керівної ролі скотарської воєнно-кочової верхівки і зростанні суспільного значення тих, що їх Геродот назвав скіфами-орачами і які, за його свідченням, займали простір в межиріччі Гіпанісу — Борисфену, тобто саме той район, який згодом стане основною територією поширення в Середньому Наддніпров'ї зарубинецької культури.

У цьому контексті, досліджуючи проблему місцевого етногенезу, було б безперечно зайвим вдаватися в подробиці історіографічного порядку, викладати історію відкриття, розкопок і вивчення зарубинецьких пам'яток від В. В. Хвойки до наших днів, описувати окремі пам'ятки або подавати загальну характеристику культури². На першому плані тут повинно стояти інше.

¹ «Південний кордон скіфів-орачів проходить по південному краю правобережного Лісостепу». «У світлі цих даних скіфи-орачі виступають як крупний масив осілих хліборобських племен Скіфії, які займають великий простір між Дніпром і північним Бугом» (В. А. Ильинская, О скифах-пахарях и будинах Геродота. — КСИИМК, вип. XV, 1951, стор. 30).

² Це зроблено нами в праці: В. П. Петров, Зарубинецкий могильник (По материалам раскопок В. В. Хвойки в 1899 г.). — МИА, № 70, 1959, стор. 32—60.

Вивчаючи археологічні пам'ятки і культури, дослідники звичайно посилаються на зміни в кераміці або на похоронний обряд. Ніхто не заперечуватиме значення цих археологічних матеріалів, але всього, що потрібно вони не дають. Є більш конкретні фактичні дані для реконструкції соціальних зрушень при переході від скіфської до зарубинецької доби. Це, зокрема, доля могутніх скіфських городищ VI—IV ст. до н. е. Укріплені, величезні за розмірами городища, які суцільною лінією простяглися на півдні лісостепової смуги від Немирова в Верхньому Надбужжі до Більська на Ворсклі, незважаючи на всю свою велич і могутність, вони з кінцем скіфської доби втрачають своє господарсько-оборонне значення. «Навіть тепер, згодом, через дві з половиною тисячі років, їх залишки вражають уяву своєю грандіозністю», — пише П. М. Третьяков¹. На його погляд, це були племінні центри, «притулки, сховища». «Оточена могутніми валами площа укріплень звичайно значно перевищувала розміри самих поселень. Великий, вільний від забудови простір внутрішніх укріплень призначався, певне, для худоби, пригнаної сюди в часи небезпеки. Сюди ж збиралися під час ворожого нападу мешканці численних незміцнених укріплень, які були розташовані в околицях кожного укріплення»². Усе це, безперечно, слушно зауваження. Вільний, незабудований простір у центрі укріплень призначався для захисту худоби. Однак тут не обійтись без деяких застережень. За скіфської доби стада вже не були спільною власністю племені. Худоба становила приватну власність окремих господарів, заможних представників племінної верхівки. Саме вони були зацікавлені в спорудженні таких грандіозних укріплень, використовуваних як загоны для утримання і оборони їх стад, коли з кінцем сезонного випасання худоби її зганяли на зимівлю з степу.

З кінцем скіфської доби городища в переважній більшості припиняють своє існування — найкраще свідчення зламу в селищно-господарській практиці місцевого населення. Південна смуга лісостепової зони втрачає своє значення як господарська смуга скотарських зимівників.

Для зарубинецьких часів характерні цілком інші топографічно-селищні умови. Населення осідає по берегах великих річок та їх

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 53.

² Там же, стор. 56—57. Того самого погляду дотримується В. Г. Петренко: «Існування великих городищ з незаселеною площею треба, певне, розглядати як існування племінних (політичних і релігійних) центрів, куди в певний час могло зібратися якщо не все плем'я, то більша його частина» (В. Г. Петренко, Культура племен..., стор. 81). Погляд на городища як на племінні релігійно-політичні центри, «покликані до життя небезпечним сусідством з світом степів» (П. М. Третьяков), не цілком точний. Очевидно, городища могли принагідно використовуватися як племінні сховища у випадку небезпеки, але на межі з степом вони були споруджені в господарських і оборонних інтересах скотарської верхівки. Їх виникнення відповідає зростанню господарсько-політичної ролі скотарів у складі родових та племінних об'єднань.

приток. Невеликі порізнені і відрубні поселення розташовуються на високих мисових виступах, на берегових узгір'ях річок або в низинах річкових заплавл. На сьогодні найкраще обслідувана лінія поселень, яка простяглася по Дніпру від Тетерева і Десни до гирла Росі. В районі сучасного Києва та його околиць відзначені селищно-житлові комплекси в заплаві р. Почайні, на горі Кисилівці, на суміжній з нею Старокиївській горі, далі вниз по течії Дніпра на Печерську поблизу церкви Спаса на Берестові під Лаврою, в Корчуватому, в селах Пирогові, Великих Дмитровичах, в лівобережних Вишеньках, Кийлові і т. д. до Пилипенкової гори в Каневі і Сахнівки на Росі.

Археологічні пам'ятки в період зарубинецької доби, датовані середньо і пізньолатенськими фібулами, поділяються на кілька груп, а саме: 1) полісько-прип'ятська (Чапліно, Вороніно, Велемичі); 2) середньодніпровська (Зарубинці, Корчувате); 3) деснянська (Почеп); 4) тясминська (Суботове); 5) прудо-дністровська (Поянешти—Лукашівка) ¹.

Що можна сказати про походження зарубинецької культури і про генетичну взаємозалежність окремих територіально-типологічних груп? З цього приводу було висловлено чимало гіпотез. Типологічна схожість зарубинецько-корчуватських пам'яток Середнього Наддніпров'я і прип'ятсько-поліських пам'яток типу Чапліно дала привід говорити про середньодніпровське походження пам'яток Полісся, висловити припущення, що поліські пам'ятки походять з Середнього Наддніпров'я ².

Разом з тим було висунуто протилежну гіпотезу про поліське походження зарубинецької культури, про переселення зарубинецьких племен не з середнього Дніпра на північ, а з Полісся на південь. Отже, коли йти за цією гіпотезою, генетичні основи зарубинецької культури слід шукати на Прип'яті ³.

¹ Питання про синхронні пам'ятки, датовані як і зарубинецько-корчуватські середньо- і пізньолатенськими фібулами, на суміжних з Середнім Наддніпров'ям територіях висвітлено нами в статті: В. П. Петров, Зарубинецько-корчуватська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу.— Археологія, т. XII, 1961, стор. 53—76.

² Твердження про генетичну залежність поліських пам'яток від зарубинецьких, припущення про територіальне поширення зарубинецької культури з середнього Дніпра в басейн верхнього Дніпра висунув П. М. Третьяков: «Район поширення культури зарубинецького характеру, яка склалася в слов'янських племен у післяскіфський час, не обмежився Середнім Наддніпров'ям. В останні століття до н. е. ця культура поширилася далеко на північ, в басейн верхнього Дніпра» (П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, стор. 116). Подібно до С. О. Жебелова і Б. В. Фармаковського, які історичний злам на рубежі III—II ст. до н. е. пояснювали вторгненням сарматів зі Сходу, П. М. Третьяков, ідучи за ними, поширення зарубинецьких пам'яток в районі Верхнього Наддніпров'я ставив так само в зв'язок з «просуванням деяких середньодніпровських племен на північ в період краху скіфського об'єднання і появи сарматів на берегах Дніпра» (там же, стор. 117).

³ Поліський варіант генезису зарубинецької культури виклав Ю. В. Кухаренко. На його погляд, зарубинецька культура, становлячи собою одне з від-

З розгорнутою критикою поморської концепції походження зарубинецької культури виступив П. М. Третьяков. «Якщо стати на таку точку погляду і розглядати поморські племена як основних предків зарубинецької культури, тоді лишається зовсім неясним, чому на підставі лужицької і поморської культур в басейні Вісли склалася пшеворська культура, а в верхів'ях Прип'яті... зарубинецька, яка за рядом ознак відрізнялася від пшеворської?» ¹ Слушне зауваження! Пунктиром гіпотетичних племінних переселень не пов'язати західнобалтійське Помор'я з Середнім Наддніпров'ям. Пшеворська культура в басейні Вісли відокремлює поморську і лужицьку культури від далекого прип'ятського Полісся.

Не більше дають спроби надто дрібних хронологічних розмежувань, якщо ми, наприклад, спробуємо стверджувати, що «період формування зарубинецької культури Полісся припадає на другу половину II ст. до н. е., а поява зарубинецьких пам'яток на середньому Дніпрі припадає на кінець II ст. до н. е.,— рубіж II—I ст. до н. е.» ². На сучасному рівні археологічної науки ми не дамо собі ради, якщо різниця в часі між двома групами пам'яток дуже незначна. Ми поки що не навчилися враховувати короткі часові строки і відрізняти незначні хронологічні відстані.

На сьогодні доводиться обмежитися визнанням: 1) оскільки при розкопках Корчуватського могильника знайдено лише середньолатенські фібули, це свідчить, що могильник існував в період поширення в Середньому Наддніпров'ї саме фібул середньолатенської схеми і припинив своє існування ще до того, як на середньому Дніпрі поширилися пізньолатенські фібули; отже, 2) зарубинецька доба поділяється на два етапи: ранній, датований часом побутування середньолатенських фібул, і пізній, який збігається з періодом появи в Наддніпров'ї пізньолатенських фібул.

галужень поморської культури, поширилася із заходу на схід. Як типологічна цілість, вона постає в західному Поліссі на базі поліської групи поморських пам'яток (див. Ю. В. Кухаренко, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 1, стор. 289—300). Цю теорію поморсько-поліського походження зарубинецької культури розвинув далі Д. А. Мачинський. Він вважає правильним «основний тезис гіпотези, що зарубинецька культура в своїй основі є дальшим розвитком поморської культури в її просуванні на схід» (Д. А. Мачинский, К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— КСИА, вып. 107, 1966, стор. 3). «Те, що зарубинецька культура західного Полісся є просто новий етап в розвитку поморської культури, доведено Ю. В. Кухаренком цілком переконливо» (там же, стор. 5). Щоправда, Мачинський поправляє Кухаренка: рух на схід відбувся не по Прип'яті, а «через південну Волинь і Поділля» (там же, стор. 7). До того ж він вважає, що даних, які навів Кухаренко «на користь генетичної залежності зарубинецької культури середнього Дніпра від зарубинецької культури Полісся, певне, ніяк не достатньо для обґрунтування такого важливого положення» (там же, стор. 5).

¹ П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне, стор. 215. На думку Третьякова, «Прип'ятське Полісся було околицею території цих племен, найшвидше — глухою околицею, де культура мала примітивніший вигляд» (там же, стор. 219).

² Д. А. Мачинский, К вопросу..., стор. 5.

Це дає чимало для конкретно-історичного усвідомлення доби. Беручи до уваги, що на корчуватському етапі зарубинецька культура виступає в своїй типологічно завершеній формі, усі речові знахідки, у тім числі всі гатунки кераміки, притаманні інвентарю Зарубинецького могильника, повинні пов'язуватись з першою половиною доби. На жаль, цей принцип, при всій його очевидності, не приймається до уваги. Дослідники віддають перевагу власним уподобанням при класифікації інвентаря.

Особливо прикро, що такий суб'єктивізм виявився при постановці питання про взаємини зарубинецьких пам'яток Середнього Наддніпров'я з синхронними пам'ятками в районі прип'ятського Полісся, Помор'я і Одеру — Ельби, середньоевропейського латену тощо. Головна методична помилка полягає не тільки в тому, що проблема типологічної спорідненості підмінюється проблемою племінних переселень, а переважно в тому, що ми досі не при звичайлись сприймати загальні явища епохи в їх універсальній співналежності, відрізняти ознаки доби від локальних нашарувань і зрушень часу, тих особливостей, які дозволяють відокремлювати суміжні типологічно споріднені культури.

В цьому відношенні потрібно розглянути групу прудо-дністровських пам'яток Молдавії, репрезентованих розкопками двох синхронних типологічно подібних могильників в селах Лукашівці і Поянештах. Для могильника поблизу с. Лукашівки Оргіївського району Молдавської РСР, розкопаного в 1953—1954 рр., як і для могильника в Поянештах, характерні поховання за обрядом трупоспалення¹. Датується могильник знахідками середньо- і пізньолатенських фібул.² В керамічному комплексі знайдено глеки, горшки і миски, ліпні посудини чорного або темно-сірого кольору з гладенькою поверхнею. Глеки Лукашівського могильника не мають для себе аналогій в кераміці Наддніпров'я; подібних глеків не знайдено ні в керамічних комплексах Зарубинців — Корчуватого, ані Чапліна — Велемичів. Дещо складніше стоїть справа з мисками. Миски з короткими відігнутими назовні гранчастими вінцями, округлоопуклим плечем і таким же опуклим бочком, плавним і м'яким вигином тулова з Лукашівського могильника належать до групи т. зв. відкритих мисок, в яких діаметр отвору більший за висоту посудини і діаметр бочка. Миски Лукашівського могильника однотипні, натомість миски в керамічних комплексах Корчуватого і Зарубинців різнотипні. Серед них є миски з округлим туловом і відігнутими

¹ Г. Б. Федоров, Древние славяне в Молдавии.— Вестник АН СССР, 1954, № 12, стор. 36—37; його ж, Лукашевский могильник.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 51—62; його ж, Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89, М., 1960, стор. 8—56, 234—248; М. А. Романо-вская, Селище Лукашевка II.— СА, 1962, № 3; Д. А. Мачинский, К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешты — Лукашевка.— Археология Старого и Нового Света, М., 1966, стор. 82—96.

вінцями, тоді як характерних для Наддніпров'я мисок з гранчастим бочком в Лукашівці при розкопках 1953—1954 рр. не трапилося.

Однотипність мисок, глеків та горшків, стабільність форм, стандартність посуду є разючим свідченням незмінності господарсько-побутового укладу на протязі всього існування Лукашівського могильника від його початку до кінця. Ніяких змін в кераміці. За своїм типом миски Лукашівського могильника прадавні, вони сходять до гальштатської доби.

Різні автори по-різному висвітлювали питання про генетичну приналежність прудо-дністровських пам'яток. З тезою про спорідненість Лукашівського і Зарубинецького могильників виступив Г. Б. Федоров¹.

В 1953 р. Р. Вульпе опублікував матеріали з розкопаного ним могильника в Поянештах². Він, а за ним Д. А. Мачинський обстоюють концепцію ельбо-одерського походження прудо-дністровських пам'яток типу Поянешти — Лукашівки і, відповідно до цього, їх бастарнської етнічної приналежності³.

В термін «культура» доводиться вкласти двоякий зміст, по-перше, вказівку на спільну культуру доби; по-друге, на локальну відмінність пам'яток в їх місцевій, обласній приналежності, з власним походженням і власним напрямком розвитку, як це ми могли бачити на прикладі прудо-дністровської групи пам'яток. Звичайно таке розмежування не провадиться. Тим часом кожна окрема краєва група пам'яток поєднує в собі прикмети епохи і разом з тим ознаки територіальної розчленованості.

Посиланням на племінні переселення проблема взаємин між кожною з краєвих культурно-типологічних груп не розв'язується. Дешелет посилався на кельтів, П. Рейнеке і К. Такенберг називали германців, Р. Вульпе — бастарнів. В радянській археологічній літературі носіями зарубинецької культури визнаються слов'яни.

¹ «Форма посуду і обряд поховання аналогічні тим, які зустрічаються в Зарубинецькому, Корчуватському та інших могильниках» (Г. Б. Федоров, Лукашевский могильник, 1957, стор. 59). «За обрядом поховання — трупоспалення, за більшою частиною інвентаря, наявністю двох основних форм посуду — горшків і мисок, технікою вибору посуду [Лукашівський могильник] схожий на синхронні могильники Наддніпров'я, зокрема Зарубинецький» (там же, стор. 60).

² R a d u V u l p e, Sapazaturile de la Poianesti din 1949.—Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, I. Bucuresti, 1953, стор. 213—506; R a d u V u l p e, La probleme des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie.—Nouvelles Etudes d'Histoire présentées aux X-e Congrès des Sciences Historiques, Roma, 1955, Bucuresti, 1955, стор. 102—119.

³ «Після праць Р. Вульпе і Р. Гахмана можна вважати доведеним, що культура могильника Поянешти чужа місцевому гетському середовищу, усіма своїми коріннями пов'язана з територією між Ельбою і Західним Бугом» (Д. А. Мачинський, К вопросу..., стор. 83). «Культура Поянешти виділилася з району між середньою Ельбою та середнім Одером» (там же, стор. 86). «Як нам здається, з бастарнами можна ототожнити племена, які є носіями... поморської культури, а згодом культури Поянешти» (там же, стор. 967).

Одні дослідники висловлюють цей погляд з деякими застереженнями, інші — без жодних, «хоч,— як зауважує Ф. П. Філін,— з самих пам'яток зарубинецької культури, розглядуваної у власне археологічному аспекті, цього зовсім не видно»¹.

Де ж вихід? Для скіфської доби в нашому розпорядженні були деякі, хоч і незначні, але цілком певні мовні рештки,— глоси, річкові назви, власні імена з епіграфічних пам'яток Причорномор'я тощо. За доби зарубинецької культури ми знаходимось в гіршому становищі. Нам бракує мовних джерел. Жодної глоси, ніякої датованої цим часом річкової назви або власного тубільного імені. Це примушує шукати інших шляхів й інших способів переборення труднощів.

Оскільки нам бракує мовних джерел із зарубинецької доби, а мова сама по собі не може бути зведена до певного історичного становища, пов'язаного з відповідним простором і часом, нам лишається взяти за вихідний пункт історію суспільства і йти від історичної характеристики суспільства до визначення мови. Щоправда, в цей спосіб нам не пізнати мови «борисфенітів», якою мірою мову місцевих племен Наддніпров'я на відстані від Березини до Росі і Тясмина в зарубинецький період можна назвати слов'янською, протослов'янською або ще якимось інакше. Це не дано нам. Без належної мовної документації «було б даремно намагатись локалізувати спільнослов'янську мову», як зауважив А. Мейє, та, при всьому тому, «знання історичних умов, в яких відбувається мовний розвиток, часто полегшує завдання лінгвіста».

Визнавши, що процес формування слов'янської мови тривав тисячоліття і перейшов через кілька етапів, ми спроможемося відтворити історичну обстановку, яка поклала свій відбиток на мову населення Наддніпров'я при переході від скіфської доби до зарубинецької. Варто почати з проблеми території. В середині I тисячоліття до н. е. Скіфія, за свідченням Геродота, становила чітко окреслену територіальну цілість між Істром і Меотідою. За часів зарубинецької культури з II ст. до н. е. територіальна ситуація доречно змінюється. Територія розчленовується на кілька краєвих смуг: прип'ятсько-поліську, деснянську, середньодніпровську, тясминську, нижньодніпровську, прудо-дністровську (карпато-деснянську). З цих окремих груп особливу типологічну близькість виявляють Середнє Наддніпров'я і Полісся. При деяких типологічних відмінах лісостепова і лісова зона несуть на собі ознаки найщільнішої культурно-типологічної спаяності.

Територія Скіфії уривалася на краю Лісостепу, на межі з Поліссям. Племінна територія скіфів-орачів, про яких Геродот згадує, що вони жили над Ексампеем в межиріччі Борисфену —

¹ Ф. П. Ф и л и н, Некоторые проблемы славянского этно- и глоттогенеза.— ВЯ, 1967, № 3, стор. 40. «Думка про слов'янську приналежність зарубинецької культури традиційна, але нічим не виправдана» (В. В. С е д о в, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья (до XIV в.), М., 1966, стор. 13).

Гіпанісу (Геродот, IV, 17, 18, 51—2, 100), далі на північ не йшла. В глибини лісової смуги їх територія не сягала. Вище них жили «нескіфські племена», ті, кого Геродот назвав неврами.

На зарубинецькому етапі постає нова ситуація. Тепер Лісостеп і Полісся зближуються. Змінені культурно-територіальні умови не могли не призвести до зближення населення цих двох суміжних областей, до їх спільного етномовного взаємопроникнення¹.

Зазнає істотних змін також соціально-господарська структура суспільства при переході від скіфської до зарубинецької доби. Виразну соціально-господарську розмежованість між заможними скотарями та збіднілими хліборобами, кочовиками і осілими, тобто між двома майново-господарчими прошарками, на які розчленовувалося за скіфських часів кожне плем'я, заступає нівельована середобчинна спільність. Відходять в забуття багатії, власники золота і незлічених стад худоби. Над усім панує община. Панування общинного зрівняльництва стає провідною ознакою часу.

Можна не згоджуватись з ототожненням культури і етносу — це значило б надто спрощувати постановку проблеми, але не можна не визнати, що територіальні зрушення в співвідношенні культурно-типологічних районів і глибокі зміни в соціально-господарській структурі суспільства на зламі двох періодів—скіфської та зарубинецької доби — так або інакше відображають напрямки етномовних процесів. І не тільки це. Не слід думати, що наявна джерелознавча база, яка є в нашому розпорядженні, надто вже вузька або непевна. Вона достатня. Варто скористатися з доступних нам відомостей про співвідношення індоєвропейських мов в Східній Європі. В Прибалтиці сиділи балти. Відомо, що людність Наддніпров'я за межами лісової зони на південь від неврів в лісостеповій і степовій зонах греки називали скіфами. Скіфська мова — одна з індоєвропейських мов, споріднена з мовами ближчих суміжних територій, фракійською, балтійською та іранською — отже з мовами східної групи, як про це вже згадувалося.

З кінцем скіфської доби, в останні століття I тисячоліття до н. е., коли створюється нова культурна і територіальна ситуація і відбувається зближення лісостепоного Наддніпров'я з південною смугою лісової зони, продовжуються і розвиваються далі етномовні процеси, як вони накреслилися в попередній період в районі неврів і скіфів, якщо скористатися з етнічної термінології Геродота. З кінцем скіфської доби в останні століття I тисячоліття до н. е. створюється нова культурно-територіальна ситуація, що свідчить про зближення південної смуги лісової зони і лісостепоного Наддніпров'я.

Сталість культурно-історичної ситуації, утримуваної в Наддніпров'ї в період зарубинецької культури в районі її територіального поширення протягом щонайменше 400—500 років, переконливо

¹ О. Н. М е л ь н и к о в с к а я, Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, М., 1967, стор. 161—188.

свідчить, що в цей час мова місцевої людності набула особливої етнічної визначеності і структурної стабільності. Нові ґрунтовні зміни принесла наступна черняхівська доба (II—V ст. н. е.).

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА (II—V ст. н. е.)

Розкопки, проваджені В. В. Хвойкою восени 1899 р. в Зарубинцях, а навесні 1900 р. і 1901 р. в Черняхові¹, призвели до відкриття двох культур, що послідовно заступають одна одну. Ці дві найважливіші події в археологічному вивченні Середнього Наддніпров'я знаменують собою різкий поворот у вітчизняній археології.

Уже в першій публікації про розкопки в Черняхові, вміщеній в червневому випуску «АЛЮРУ» за 1900 р. була зроблена спроба, визнаючи етнічну приналежність Черняхівського могильника, «віднести поле до слов'ян». «Більшість учених щодо таких пам'яток Західної Європи так і робить, хоч і в вигляді припущення. Немає підстав не прийняти цього визначення і в відношенні до нашого могильника»².

В іншій тогочасній публікації, вступній статті до IV випуску «Древностей Приднепровья» (1901 р.), датування й етнічна приналежність Черняхова визначаються з посиланням на Хвойку: «Хвойка відносить Черняхівський могильник до II—V ст. н. е. і вважає його давньослов'янським»³.

При спробах археологічної періодизації, з погляду зміни місцевих археологічних культур Середнього Наддніпров'я, Черняхів в «Древностях Приднепровья» (вип. IV) було визначено як «посередню ланку між культурою так званою скіфською і наступною за нею слов'янською». Це визначення було уточнене (ЗРАО, XII, 1901). Між скіфською і слов'янською культурами запроваджена ще одна ланка — зарубинецька культура. Згідно з цим стверджується така тричленна послідовність чергування: на зміну скіфській культурі приходять зарубинецька, її заступає черняхівська, а після неї — слов'янська⁴.

На сьогодні періодизація археологічних культур, запропонована Хвойкою, зберегла все своє значення. Він вибрав найпевніший шлях: від пам'ятки до культури. Його попередники посилалися на «довізні запозичені вироби», а В. В. Хвойка протиставив «предмети

і обстановку суто місцевого характеру». Замість вказівок на Іран, Грецію або Рим він волів «бачити безперервну і послідовну зміну місцевої культури, яка здійснюється поступальним рухом і зберігає між окремими його моментами живий і безпосередній зв'язок»¹.

Проти концепції Хвойки виступив М. Ф. Біляшевський, який посилався на «вплив римської культури»². Для Біляшевського періодизація культур — це зміна зовнішніх впливів, чергування впливів, які заступають один іншого. «Скіфська доба, яка тяглася порівняно недовго, характеризується впливом грецької культури: інші види стародавностей, які заступили її в нас, носять вже сліди римського впливу. Сюди відносяться нещодавно відкриті В. В. Хвойкою поля поховань, датовані III—IV ст.,— зауважує М. Ф. Біляшевський»³.

Для Біляшевського народ — об'єкт діяння ззовні. Для Хвойки народ — активна самодостатня сила історії. При визначенні археологічних культур, на думку Хвойки, повинно братись до уваги «змінювання місцевої культури». На думку Біляшевського, головне треба вважати на імпорти, «довізні предмети», як показники діяння вищої, більш розвиненої культури, на менш розвинену.

Цей погляд утримується й досі. Так, визначення черняхівської культури через посилання на «впливи» (доба черняхівської культури — «доба римських впливів») запропоноване в «Истории СССР» (т. I, М., 1966). «Яскрава черняхівська культура», за визнанням Б. О. Рибаківа, «забарвлена сильним технічним впливом римської цивілізації»⁴.

Ф. Енгельс у «Походженні сім'ї...» восьмий прикінцевий розділ присвятив «Утворенню держави германців». Він починає розділ з обговорення питання про чисельність тодішнього населення Європи: «Германці, за свідченням Таціта, були дуже численним народом. Приблизне уявлення про чисельність окремих германських народів дає нам Цезар; він визначає число узіпетів і тенктерів, що появилися на лівому березі Рейну, в 180 000 душ, включаючи жінок і дітей. Отже, близько 100 000 на кожен окремий народ»⁵. До цього Ф. Енгельс додає: «За середньої чисельності окремих народів в 100 000 душ загальна чисельність населення всієї Великої Германії мала доходити до п'яти мільйонів; для варварської групи народів — цифра значна, для наших умов — 10 душ на квадратний кілометр, або 550 на квадратну географічну милю,— надзвичайно мала»⁶. Тесаме, посилаючись на Діодора Сіцилійського (V, 25), Ф. Енгельс приклав до кельтів. «Взята тут цифра,— пише Енгельс,— підтвер-

¹ Село Черняхів кол. Канівського пов. Київської губернії, тепер Кагарлицького району Київської обл., розташоване на одній з невеличких річок в 12 км на південь від с. Трипілля і в 16 км на захід від правого берега р. Дніпра.

² Погребальные поля Киевской губернии.— АЛЮР, т. II, 1900, стор. 119.

³ Б. И. Ханенко и В. И. Ханенко, Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов, К., 1901, вып. 4, стр. 6.

⁴ В. В. Хвойка, Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЗРАО, XII, 1-2; ТрОСРА, V, СПб., 1901, стор. 174.

¹ В. В. Хвойка, Поля погребений..., стор. 189.

² Киевская старина, 1902, т. 52, кн. IV, від. II, стор. 56.

³ Н. Ф. Беляшевский, Ближайшие задачи археологии юга России.— АЛЮР, 1903, № 1, стор. 11.

⁴ История СССР, т. I, стор. 339.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 114.

⁶ Там же.

джується одним місцем у Діодора про галльських кельтів: «У Галлії живе багато народностей різної чисельності. У найбільших з них чисельність населення досягає приблизно 200 000 душ, у найменших 50 000»... Отже, в середньому — 125 000»¹.

Аналогічні відомості ми маємо і про населення Східної Європи. Птоломеї зарахував венеців до «найбільших племен» (εθνη μεγιστα), протиставивши їм «менші племена» (ελασσονα εθνη), до яких він відніс гутонів (готів?), фіннів та ін. (III, 5—8). Те саме про венеців говорить Йордан: «Від місця народження Вістули на безмірних просторах сидить багатолюдне плем'я венеців» (Venetharum patio populosa) (Генетика, § 34).

Археологічні відомості про заселеність краю накопичувалися поступово. На початку 900-х років М. Еберт міг назвати лише яких-небудь 7 пам'яток. Г. Е. Храбан 1961 р. на території одного тільки Уманського району, до складу якого ввійшли давніші Бабанський, Тальнівський і Лодиченський райони Черкаської області, нарахував до 60 пунктів. На території суміжних з Уманським — Христинівському районі автор виявив 32 пам'ятки і Жашківському — 36 пунктів². Те саме стосується й інших областей України. Не так давно сама постановка питання про черняхівські пам'ятки в степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я між Дністром і Дунаєм вважалася проблематичною. На сьогодні проваджені розвідки дозволили І. Т. Чернякову назвати в цій місцевості до 120 пунктів³.

Навіть цих двох довідок досить, щоб ствердити густу і суцільну заселеність країни на всьому просторі поширення черняхівських пам'яток в II—V ст. н. е. І не тільки це. На попередньому етапі за часів зарубинецької культури країна була розчленована на кілька окремих культурно-типологічних угруповань. Вище ми назвали їх. Це прип'ятьсько-верхньодніпровська група, деснянська, середньодніпровська (зарубинецька), тясминська (суботівська), нижньодніпровська, прудо-дністрівська тощо. Заступаючи зарубинецьку, черняхівська доба переборює цю розмежованість. Порізнені угруповання зливаються в єдину майже типологічно нерозчленовану цілість. Над усім панує всеохоплююча цілість, суцільна територіальна та культурно-типологічна єдність.

Спроби, які робилися перед цим, поділити черняхівські пам'ятки на окремі територіально-типологічні угруповання, не дали бажаних наслідків. Очевидно, це завдання буде розв'язане згодом, в ближньому або дальшому майбутньому. Поки що ми маємо нагоду фіксувати лише вражаючу монолітність культури, надзвичайну однотипність

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., прим. 1., стор. 114.

² Г. Е. Храбан, Черняховские памятники в Уманском районе Черкаской области.— МИА, № 116, 1964, стор. 257—269.

³ И. Т. Черняков, Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра (Материалы к археологической карте).— История и археология ю.-з. областей нач. н. э., М., 1967, стор. 194—204.

усіх відомих нам сьогодні археологічних пам'яток черняхівського типу. Досить послатися на власний польовий досвід і назвати розкопувані нами пам'ятки: Лохвицю на р. Артополоті — Сулі; Радущівку, поселення в урочищі Вирвихвіст під Градизьком на середньому Дніпрі; Миколаївку на Росі під Стеблевим; Стецівку на Тясмині поблизу Чигирини; Косаново на Південному Бузі (Поділля), Баїв під Луцьком в басейні р. Стир (Волинь), Малаешти в Попрутті, Нерушай в гирлі Дунаю та ін. Цього досить, щоб наочно переконатися в монолітній однотипності культури.

Усі згадані пам'ятки, незважаючи на великий простір їх географічного поширення, типологічно споріднені, що дозволяє стверджувати їх генетичну тотожність, однозначність походження, визнати їх приналежність до одного і того самого замкненого хронологічного циклу, той же напрямок розвитку культури. Для кожного з нас ясно, що справа тут не в «імпортах» або «культурних запозиченнях» і «впливах». Жоден з цих факторів не міг сам по собі забезпечити таку дивовижну суцільність культури на всій тій території, на якій нам тепер відомі пам'ятки черняхівської культури.

В умовах скіфської доби процес етнічного становлення населення півдня Східної Європи від Меотиди до Істра і від Чорного моря до Полісся обмежувався союзом споріднених («братерських») племен. На етапі зарубинецької культури колишня єдність порушується. Давня єдина територія, утворена в умовах союзноплемінної, «братерської» спільності, розчленовується на окремі часткові угруповання і райони. При деякій загальній типологічній подібності Лукашівка відмінна від Зарубинців, як Зарубинці від Суботова та Тясмині або Золотої Балки, чи Знам'янки на нижньому Дніпрі.

За доби черняхівської культури етногенетичний процес набуває нового змісту. Тенденції до диференціації і обласної автаркії слабнуть. Їх заступає прагнення до універсальної консолідації районів, злиття відокремлених угруповань, переборення роздрібненості. За часів черняхівської культури вже немає місця краєвому розгалуженню. Ознакою доби стає створення народності.

Кількісне зростання населення, його густота, технічний прогрес: гончарне коло, орне хліборобство, всебічний розвиток металургії, диференціація ремесел, виникнення товарного господарства і таких великих виробничо-ринкових центрів, як Іголом'я, злиття давніх розчленованих племінних територій в одну спільну територію — все це властиві ознаки часу. Цей процес в тих же формах і складових елементах однаково відбувався в Центральній і Східній Європі.

Про цей процес в його соціологічному плані дуже добре розповідає Ф. Енгельс. За вихідний пункт він бере густоту населення. Густота населення призводить до щільного згуртування людності і концентрації території. Ф. Енгельс пише: «Дедалі зростаюча густота населення змушує до тіснішого згуртування як всередині, так і щодо зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром стає необхідністю навіть і злиття їх

і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу»¹.

Подібно до того, як на Заході германці «зайняли область між Дунаєм, Рейном, Віслою і північними морями тільки за кілька століть до нашої ери» так, відповідно до свідчень писемних джерел і на підставі археологічних матеріалів, аналогічний процес етнічного формування відбувається на Сході Європи в районі між Дунаєм, Віслою, Дніпром і Доном з чітким відрізненням зарубинецького і черняхівського етапів.

«Вище ми стояли біля колиски античної грецької і римської цивілізації. Тут ми стоїмо біля її могили. По всіх країнах басейну Середземного моря протягом століть проходив нівелюючий рубанок римського світового панування». Зарубинецька культура сформувалася в елліністичний період, за доби Латену, коли Європа стояла ще біля колиски античної цивілізації. Черняхівська культура припадає на добу, коли нівелюючий рубанок римського світового панування пройшов по всіх країнах Середземномор'я. Дехто з дослідників вважає, що цей нівелюючий рубанок діяв також по країнах Північного Причорномор'я. Такий погляд загальнопоширений. Однак тут є й певна різниця. Країни басейну Середземного моря лежали в межах римського лімесу; район поширення черняхівської культури простягся поза лінією лімесу. Черняхівська культура не належить до числа римських провінційних культур. Вона виникла поза діянням чинників римської окупації. Район між Дунаєм, Доном і Віслою ніколи не був римською провінцією.

Раніше вважалося, що посуд кращих гатунків у складі керамічних комплексів черняхівських пам'яток становить римські імпортні. З поширенням обсягу розкопок виявилось, що посуд вироблявся на місці. Окремі общини мали свої гончарні і гончарські випалювальні печі. Досить назвати Завадівку на Росі, Пересічне, Флерівку, Коровинці на Лівобережжі, Майорку і Микільське в порожистій смузі Дніпра, Луку-Врублівецьку, Глінжани, Томешті, Слободзею Душку, Будешти в Наддністров'ї, не кажучи вже про такий величезний промисловий центр на нижній Віслі поблизу Кракова в районі Нової Гути. Тут розкопками виявлено густе скупчення гончарень в Іголомі, Зофіполі, Тропішові, Побіднику, Цлі, Плешеві, Могили тощо. Досі в цих суміжних пунктах, розташованих поблизу один біля одного, відкрито близько 90 печей для опалювання посуду. При річному циклі до 10—12 опалювань і при завантаженні печі щонайменше 80 посудинами не важко вирахувати продуктивність цього виробничого центру. Не важко збагнути також територіальний обсяг ринкового збуту, економічну суть і призначення доби.

Та справа не тільки в гончарстві. Те саме слід сказати також про фібули, гребінці, скло, намистини та ін. Фібули вважалися спер-

шу за виробу римського типу, довізні імпортні, як і кераміка. Тим часом процес технічного розвитку і поступової зміни форм простежується на місцевих зразках протягом століть від фібул середньолатенської схеми, знайдених в Корчуватому та в інших пам'ятках II ст. до н. е., до пізньолатенських фібул на рубежі н. е. і від останніх до черняхівських арбалетних фібул з підгнутою ніжкою і підв'язаним замком та далі до т. зв. двоцифрових фібул¹.

Є істотна різниця в процесах етногенезу, як вони відбувалися за доби римського світового панування в межах і поза межами римського лімесу. З цього визнання треба починати. Це внесе ясність в історичну ситуацію, що склалася для варварського світу, коли Рим самовладно, гнобительськи, на власний кшталт, визначав долю народів по всіх країнах басейну Середземного моря. В цих країнах, зокрема в Італії, Галлії, Іспанії, Африці, а так само на Балканах, скрізь, де Рим здійснив своє панування, були нівельовані всі національні відмінності. Вони зникли. «Уже не існувало більше галлів, іберів, лігурів, нориків — всі вони стали римлянами»². «Новоспечене римське громадянство... не виражало ніякої національності, а було лише виявом відсутності національності», — говорить Ф. Енгельс³.

«Для величезної маси людей на обширній території єдиним об'єднуючим зв'язком була римська держава». На маси населення важким тягарем лягли податки, державні повинності і різного роду оброки. «Римська держава перетворилась на гігантську складну машину виключно для висмоктання соків із підданих»⁴.

«Римське управління і римське право всюди зруйнували стародавні родові союзи, а разом з ними і останні рештки місцевої і національної самодіяльності»⁵. «Але ніде не було в наявності сили, здатної створити з цих елементів нові нації; ніде ще не було й сліду здатності до розвитку, сили опору, не кажучи вже про творчу енергію»⁶. Усе місцеве і народне було скасовано, заперечено, знищено, у тім числі мова. Рим ліквідував народні мови. «Там, де не ставила опору

¹ Розвиток технології виробництва від зарубинецької доби до черняхівської якнайкраще простежується на фібулах і гребінцях. Так, пізньолатенські фібули робилися з шматка дроту. Дріт згинали і розклепували. В черняхівські часи ці одночленні дротяні фібули виходять з ужитку. Їх заступають фібули складної конструкції з кількох частин: стрижня, осі і пружини. Пружина складалася з тятиви і голки. З виготовлених окремих частин збирали фібулу. Замість згинати дріт збирають частини. Черняхівський час приносить нове в масову продукцію фібул: це — перехід від одночленної конструкції до складної багаточленної, відмова від дротяної вузької спинки, масивний пластинчатий стрижень, арбалетний устрій пружинного апарата і т. д. Усе свідчить про подія праці, про досконалу працю досвідченого фахівця, про ремесло, відокремлене від хліборобства.

² Ф. Енгельс. Походження сім'ї..., стор. 115.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 127.

грецька мова, всі національні мови мусили поступитися місцем зі-псованій латині»¹.

Сили опору, здатність до розвитку, творча енергія, «ті якості, які втратили римляни і які тільки й були здатні утворити із твані римського світу нові держави і виростити нові національності»², плекали в собі народи поза державними кордонами Римської імперії, на північ і на схід від римського лімесу. Варварство оновило Європу, проголошує Ф. Енгельс. Маса варварського населення поза лінією римського прикордонного валу, Рейну і Дунаю, від Північного моря до Чорного спромоглися протистояти Риму. Не ставши римлянами, не набувши римського громадянства, спираючись на власні сили, на здібність до розвитку, вони розвинули промисловість, об'єдналися, кількісно зросли, берегли національні відмінності, самодіяльність і мову.

Автори, які успіхи в галузі виробництва за доби черняхівської культури ладні пояснювати сутичкою варварського світу з римською цивілізацією і відповідно говорити про «добу римських впливів», йдуть хибним шляхом. Було б помилкою стверджувати, ніби близькість до центрів римської цивілізації сприяла всебічному розвитку ремесел і що саме це призвело до другого великого суспільного поділу праці.

У нас немає підстав для визнання, що фібули привозились з центрів римської цивілізації. Їх не привозили, їх робили на місці. Не слід забувати, що «торгівля і промисловість ніколи не були справою римлян, що панували над народами»³.

Справа не в близькості до центрів римської цивілізації, а в тій місцевій і національній самодіяльності, яку зберегло населення по той бік римського лімесу.

Ремесло відокремилася від землеробства, другий великий поділ праці стався через безупинний ріст виробництва. На археологічних матеріалах, зіставляючи речові знахідки з черняхівських і зарубинецьких пам'яток, легко можна побачити, як зростала промисловість, удосконалювалось виробництво, як поступово ремесла «все більше й більше відособлялись одне від одного, розвивалася в дедалі більшій мірі різноманітність виробів і досконалість їх виготовлення»⁴. Якщо б речі ввозилися, становили собою імпорти, як це свого часу гадав М. Ф. Біляшевський, то це не призвело б до росту місцевого виробництва, не сприяло його розвитку і не зумовило б відокремлення ремесел. Усе це надто ясно, щоб тут можливі були суперечки. Археологічні матеріали показують, через які етапи перейшов розвиток виробництва від Зарубинців до Черняхова, як склався внутрішній ринок, як переборювалася зональна відокремленість, формувалася територіальна нерозчленованість країни.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 115.

² Там же, стор. 121.

³ Там же, стор. 116.

⁴ Там же, стор. 127.

На черзі стоїть питання про етногонічний сенс процесів, про мову місцевого населення в цей період, про можливі шляхи для розв'язання цієї надто важкої проблеми. Мовознавці кажуть: «Південь Росії до східних слов'ян заселювали скіфи, а потім сармати, які говорили мовами іранської групи індоєвропейських мов»¹. Не інакше висловлюються й археологи: «Зарубинецька культура датується II ст. до н. е.— II ст. н. е. В Наддніпров'ї вона засвоїла ряд скіфських елементів, але є всі підстави гадати, що населення Наддніпров'я було безперечно слов'янським»².

Ф. П. Філін слушно виступив проти визначення зарубинецької культури як слов'янської. «Цілком ймовірно, що племена зарубинецької культури справді були слов'янськими, але це припущення в принципі може витікати не з археологічної, а лише з історико-лінгвістичної аргументації»³. «Стверджувати, що зарубинецька культура була слов'янською тільки на підставі археологічних даних,— праця зовсім марна»⁴.

На кожен культуру можна накласти перший-ліпший етнічний штамп, але це аж ніяк не сприяє розв'язанню проблеми. Етнос формується в переходах від союзу племен до народності і від народності до народу. Завдання полягає саме в розчленуванні етапів.

Народність починає формуватись за скіфських часів в період VIII—III ст. до н. е. З кінцем скіфської доби цей процес в його своєрідних «скіфських» формах, спертих в своїй суспільно-виробничій основі на поєднанні кочового скотарства і осілого хліборобства, в початкових умовах союзу кровноспоріднених (братерських) племен, уривається.

На етапі зарубинецької культури (II ст. до н. е.— II ст. н. е.) розвиток скеровується в іншому напрямку. Постає нова територіальна конфігурація, витворюється відмінна суспільно-господарська структура, змінюється тип культури. Контакти ведуть нас вже не на Схід, а на Захід.

В свою чергу все те, що на зарубинецькому етапі накреслилося як зародок, як потенціальна можливість, за часів черняхівської культури набуває дальшої різноманітної удосконаленої чинності: гончарство, металургія, взаємозв'язок ремесел, професіоналізація. Щоправда, справа не йде про генезис черняхівської культури із зарубинецької. Таке визначення неодноразово пропонувалося, натомість слід говорити про різку відмінність ступенів розвитку.

В основі зарубинецької культури лежав племінний лад з концентрацією в межах розгалужених, часткових територій. Черняхів скасовує цю розчленованість і запроваджує об'єднану територіальну суцільність, хоч і з деякими, поки що не досить виразно простежу-

¹ В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, М., 1963, стор. 33.

² История СССР, т. I, стор. 304—305.

³ Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, стор. 72.

⁴ Там же, стор. 73.

ваними варіантами. «Факт наявності варіантів закрито зовні монолітністю і єдністю черняхівської культури в цілому», — як слушно висловився один з дослідників. Збільшується населення, зростає залюдненість країни, поволі ліквідується фонд вільних земель.

Якою мірою єдність археологічної культури виявляє етномовну єдність країни? А. Мейє у вступі до своєї книги «Спільнослов'янська мова» пише: «Мовна єдність слов'ян очевидна... За певної доби існувала одна мова, якою розмовляв народ, свідомий своєї єдності... Поділ спільнослов'янської мови на різні і відокремлені мови повинен був статися незабаром перед історичною добою і яка, до речі, для слов'ян почалася пізно — в VII або VIII ст.»¹. Постановка питання у А. Мейє ясна. Він пов'язує виявлену мовну єдність слов'ян з часом перед історичною добою, VII—VIII ст. н. е., тобто, інакше кажучи, перед завоюванням Балканського півострова слов'янами.

Серед мовознавців немає згоди щодо характеристики географічної території напередодні поділу спільнослов'янської мови («спільної мови-основи») на різні слов'янські мови. Так, Р. Аванесов і П. Кузнецов в передмові до книги А. Мейє, воліючи зробити уточнення, стверджують: «Усі слов'янські наріччя, які стали згодом різними слов'янськими мовами, розвинулися з спільної мови-основи, що займала обмежену територію»². Концепція «обмеженої території» зараз досить поширена. Свого часу її підтримував такий видатний учений лінгвіст, як О. О. Шахматов.

Звернімося до історичних реальностей. Вони відомі. Поділ слов'ян на східних, західних і південних стався не раніше VII—VIII ст. В VI ст. слов'яни починають вторгатися і з кінця VI ст. осідати на землях Балканського півострова в межах Візантійської імперії. Дехто з дослідників цей тричленний мовний поділ історичних слов'ян, як він позначився з VII—VIII ст. і, раз у раз поглиблюючись, триває ще й досі, ототожнює з тричленным поділом на венетів Надвіслання, склавинів Наддністров'я і антів Наддніпров'я, фіксованим в середині VI ст. у Йордана і Прокопія. Недоречність такого ототожнення очевидна. Поділ історичного слов'янства на південних, західних і східних стався після завоювання Балканського півострова. Тим часом поділ, що про нього говорять Йордан і Прокопій, припадає на попередній час, відбиває становище, як воно склалося за попередньої доби.

Протягом VII—VIII ст. слов'яни спромоглися заселити більшу частину Балканського півострова, тоді як давня територія на пів-

ніч і на схід від Дунаю не перестала бути заселеною їх нащадками, — істотна відміна від етнічних рухів готів, гуннів, аварів того часу.

Немає сумніву, що заселення Балкан викликало величезне пересунення народних мас, але це не призвело до утворення вакуума на етнічній карті Східної Європи. До давнього етнічного масиву, як він склався в попередній період, в VII—VIII ст. прилучилася ще територія Балканського півострова. Незважаючи на етнічні зрушення, весь простір між Дунаєм — Дніпром — Віслою лишився слов'янським. І це головне, що ми можемо ствердити на сьогодні.

¹ А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 5—6. В «Передмові» до 1-го видання (1924 р.) А. Мейє зазначав: «Слов'янські мови становили собою продовження майже єдиного наріччя, яким говорили в одному, точно не встановленому районі за доби, яка теж не піддається уточненню — значно пізніше I ст. і значно раніше IX ст. н. е.» (там же, стор. 1).

² Там же, стор. XII.

ПІДСУМКИ

Теорія і методика етногенетичних досліджень досі найменше розроблені. До цього спричинилися, з одного боку, брак джерелознавчих матеріалів, а з другого — недостатність джерелознавчих студій. На перший план виступили загальні теоретичні концепції відповідно до поглядів, які панували в історіографії. Концепціям як таким в їх абстрактній самодостатності надавалося вирішальне значення і ними намагалися заповнити прогалини в джерелах.

В етногенетиці здавна беззастережно панують дві концепції: міграційна і протилежна їй автохтонна. В основу міграційної покладено принцип етнічних переселень. Народи перебувають в русі. Одні народи відходять, інші приходять, заступаючи давню людність на звільнених нею землях. Завдання полягає в тому, щоб простежити зміну народів та їх взаємний просторовий тиск.

Автохтоністи обстоюють діаметрально протилежну тезу про нерухомість народів, про непорушний зв'язок народу й землі, про одвічну співналежність території і етносу. Він незмінний в своїх основах. Кожен етнос існує в своїй початковій, споконвічній самодостатності. Слов'яни завжди слов'яни, германці — германці, фінни — фінни і т. д.

Кожна з цих двох концепцій пов'язана з певною ідеологічною системою, має власне суспільно-історичне коріння. Теорія автохтонізму, одвічного зв'язку «землі-народу», виникла в першій чверті XIX ст. і була теоретично розроблена в доктрині німецького романтизму під впливом визвольних ідей французької революції. Становій розчленованості феодального суспільства була протиставлена демократична ідея нерозчленованого в своїй суцільній єдності народу. Народ постає в глибокій позаісторичній давнині як незмінна цілість, як міф і епос. Я. Грімм проголошував: «Поезія Гете менш значна, ніж будь-яка старовинна міфологія». «Народна поезія народжується в душі всього народу (aus dem Gemüte des Volkes)». Звідси підвищений інтерес до передісторії, епічної давнини, міфології і народної поезії. «Das Ganze», народ в своїй первозданній нерозчленованості, народ як цілість, общинний лад, одвічний зв'язок з землею, землеробство як правдиве покликання — ці засади визначили зміст автохтонізму як провідної етногенетичної теорії.

60-і роки XIX ст. принесли з собою злам в суспільній ідеології. Позитивізм, сполучений з еволюціонізмом і релятивізмом, гаслу реставрації народного минулого в його прадавній непорушності протиставив принцип критичного ставлення до дійсності. Немає нічого незмінного. Ніщо не існує в собі і через себе, в своїй одвічності.

завершеній самодостатності. Усе змінюється, перебуває в русі, існує в співвідношенні з іншим, в залежності від іншого, від простору і часу, виникає, щоб зникнути. Не консервативний антикваризм, занурений в минуле, не збереження минулого, а його переборення, поступ. Народ не є цілість, він конгломерат протилежних інтересів, сукупність взаємовідносин, витвір різноманітних впливів, запозичень, переселень, рухів в просторі і часі, не даність, а завдання. Провідним дослідним методом стає порівняльництво, порівняльне вивчення мов, літератур, мистецтва народів. Порівнюючи мови, лінгвісти відтворюють прамову. Процес етногенезу історики розглядають як процес етнічних переселень, рухів етносу в географічному просторі.

Беселовський в його дослідженнях мандрівних сюжетів, Соболевський як автор «Русско-скифских этюдов», Шахматов («Древнейшие судьбы русского племени») репрезентують академічну науку в Росії кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Для Шахматова процес етногонії — процес племінних міграцій. Етнос постає в русі і через рух. В основі лежить простір. Кожна зміна осілості («прабатьківщини») є разом з тим глоттогонічна зміна, черговий етап у становленні етносу і його мови. Шахматов намагався досліджувати «географічні основи, звідки пішли рухи окремих руських племен після розпаду східнослов'янської єдності», ставив перед собою завдання з'ясувати «напрямок руху східних слов'ян, який привів їх на територію спільноруську»¹.

Для нас такі етногонічні конструкції неприйнятні. На сьогодні в радянській науці міграціонізм і автохтонізм — пройдений етап. Щоб разом з Хвойкою стверджувати слов'янську автохтонність або разом з Шахматовим говорити про племінний рух слов'ян з Прибалтики до Дунаю, про готське і гуннське панування як перешкоди в цьому русі слов'ян на південь, що «слов'яни, звільнившись від гуннського панування, скерували свої рухи до нижнього Дніпра»², необхідно спиратися на певну фактографічну основу, оперувати історичною документацією. Самих умоглядних побудов і прогнозів явно недосить.

Почнімо з Трипілья. Мова тодішньої людності нам невідома. Це примушує відмовитись від прямих етнічних визначень. Посилання на сталу осілість населення і на безперервний розвиток землеробства в Наддніпров'ї від неоліту до згадуваних в літопису історичних слов'ян, як це робив Хвойка, не вирішує питання. Цього не досить, щоб називати трипільців далекими предками слов'ян і бачити в них найдавніших протослов'ян. Доводиться шукати інших шляхів і більш переконливої аргументації.

Розшифровка залишків писемства давніх народів Малої Азії довела, що граматична будова і словниковий склад хетто-лувійських

¹ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы..., стор. 4—5.

² Там же, стор. 5.

(анатолійських) мов мають індоевропейський характер. Хеттська мова є поза сумнівом індоевропейською. Більша частина розшифрованих Б. Грозним клинописних документів датується часом з XVIII до XIII ст. до н. е., сходять до II тисячоліття до н. е. Немає сумніву, що для створення хетто-лувійської (анатолійської) мовної системи знадобився час. Отже, анатолійські мови існували принаймні вже в III тисячолітті.

Писемні пам'ятки хеттської мови мають для нас виключне мовно-історичне значення. Вони давніші, ніж всі інші пам'ятки, як-от кріто-мікенські написи на давньогрецькій мові або гімни Pirbedu. Разом з тим, за своєю хронологічною приналежністю, при датуванні хетто-лувійських мов III тисячоліттям до н. е., ці анатолійські мови Малої Азії синхронні мові трипільської людності в лісостеповій смузі Східної Європи.

В 1957 р. В. В. Іванов опублікував надзвичайно цікаву статтю «Про значення хеттської мови для порівняльно-історичного дослідження слов'янських мов» («Вопросы славянского языкознания», II, 1957, стор. 3—28). Анахронізм подібного зіставлення «явищ хеттської мови, якою говорили в II тисячолітті до н. е., з даними слов'янських мов, пам'ятки яких починаються з кінця I тисячоліття н. е.», очевидний. Цього не уникнути, але з цим треба рахуватись¹.

Наявність окремих спільних хетто-слов'янських ізоглос, збіги деяких явищ в слов'янських і анатолійських мовах свідчать не про давність слов'янства, що мова трипільців була слов'янською і трипільці це предки слов'ян, а про глибокий архаїзм цих ізоглос, про мовні зв'язки між Північним і Південним Причорномор'ям за хетто-трипільських часів. Тут немає місця ні для недооцінки, ані для переоцінки.

Лінгвістичні дані збігаються з археологічними. Трипільська культура типологічно споріднена з пам'ятками типу Кукутени Наддунав'я, Балкан, Егейського світу, Малої Азії. За хетто-трипільських часів ці території виявляють ознаки культурно-типологічної спорідненості. Північне і Південне Причорномор'я в цей період входять до складу одного ареалу.

В Східній Європі трипільська культура за межі лісостепової зони не виходила. Пам'ятки типу Коломийщини — Володимирівки в «класичний» період трипільської культури засвідчені при розкопках виключно в межах Середнього Наддніпров'я — Надбужжя. Далі на північ вони не поширюються. Лісовій зоні вони невластиві.

Зональне розчленування культур становить характерну особливість доби. Лісостеп заселявали скотарсько-хліборобські племена,

¹ «Хеттську мову й інші давні індоевропейські мови Малої Азії можна віднести до тієї ж групи індоевропейських діалектів, що й балто-слов'янські мови» (В. В. И в а н о в, О значении хеттского языка для сравнительно исторического исследования славянских языков, М., 1957, стор. 10). «Ряд явищ в словотворенні (особливо іменному), а також деякі лексичні дані свідчать про наявність рис, спільних лише для хеттської і слов'янських мов» (там же, стор. 28).

носії трипільської культури. Починаючи з Полісся, ловецько-рибальські племена посідали лісову зону.

З кінцем «класичного» періоду, коли пам'ятки типу Коломийщини — Володимирівки припиняють своє існування і їх заступають пам'ятки типу Городська — Усатового, при переході від енеоліту до епохи бронзи, десь на рубежі III—II тисячоліття до н. е., зональна культурно-господарська розчленованість переборюється. Скотарство і землеробство стають приналежністю не лише Лісостепу, як це було за попередньої доби, але й лісової зони, півдня і півночі, обох зон, всього географічного простору Східної Європи від Чорного моря до Прибалтики.

Ми не поділяємо принципу ототожнення культури-етносу. Це значило б надто спрощувати постановку проблеми. Та при всьому тому жодна мова не існує поза простором і часом. З цього треба починати дослідження. «Знання історичних умов, в яких відбувається мовний розвиток, часто полегшує завдання лінгвіста». Ми вже наводили це висловлення Антуана Мейє. В Європі в III тисячолітті до н. е. балтійських, слов'янських, германських мов як таких в історичній завершеності і етнічній визначеності, як вони нам відомі з писемних джерел, ще не було. Вони перебували в процесі становлення.

Як відбувався цей процес становлення, що можна сказати з цього приводу? З кінцем кам'яного віку, десь на межі III—II тисячоліття до н. е., з початком доби енеоліту — ранньої бронзи, неолітичні племена лісової зони від системи лісо-річкового, ловецько-рибальського господарства переходять на новий, вищий ступінь скотарсько-землеробського укладу. Запроваджується тваринництво. На випалюваних ділянках пралісу сіють збіжжя. Мовна ситуація доби набуває ясності. Ловецько-рибальські племена повинні були запровадити до мови назви речей і явищ (всього того, чого в них не було доти) свійської худоби, зернових культур, землеробських знарядь і робіт, всебічно поширити лексичний запас, вживаним досі словам надати інший семантичний сенс і зміст.

Для ілюстрації таких семантичних зрушень наведемо такий приклад. Слово *ada* в латинській мові означає «шкіра, хутро». В цьому значенні воно могло існувати ще за неоліту в умовах ловецького побуту, як і слово *adata* «голка», призначена шивати шкіри. Та разом з тим споріднене слово того ж кореня *adit* має значення «в'язати (спицями)», *adits* «в'язаний». В'яжуть шерсть, рослинні волокна. Таке значення постає в змінених виробничих умовах, з появою скотарства і землеробства. Замість семантично-господарського ряду: шкіра, хутро (здобуті при полюванні) — голка — сшивання шкір, витворюється новий ряд: вовна, шерсть — свійські тварини — в'язання (спицями).

Переборення зональної розчленованості — найважливіший, зламний момент в культурно-господарській історії Східної Європи. Цей злам припадає на прикінцевий етап доби трипільської культури,

пов'язується з процесом формування т. зв. середньодніпровської культури та інших синхронних культур на суміжних територіях. На всьому величезному просторі Східної і Західної Європи, на всій довжині європейського континенту від Чорного моря до Балтійського і від Передуралля до Ютландії в цей період поширюється культура шнурової кераміки в комплексному сполученні з кам'яними свердленими сокирами.

Археологічна і мовна карти Європи перекривають одна одну. Археологічні дані пов'язуються з даними лінгвістики. В літературі неодноразово відзначалося, що «простір, зайнятий культурою шнурової кераміки, географічно майже відповідає поширенню діалектів, які визначаються в лінгвістиці як північно-індоевропейські (тобто вживані мовними предками балто-слов'ян і германців)»¹.

Одним з найяскравіших прикладів, який характеризує північну групу в її відрізненні від усіх інших індоевропейських мовних груп, є відмінкове закінчення *-m-* (пор. лит.) *rankoms, vilkams*, слв. *rankatъ, vľkotъ*, гот. *gibom, wulfam*, спільна ізоглосса, властива балтійським, слов'янським і германським мовам. Мовам південної анатолійської групи ця іменна флексія *-m-* не властива². В індоіранських мовах замість іменної флексії *-m-* засвідчена форма з дифтонгом *-oi-* перед показником з початковим *bh-*, пор. д. інд. *Vrkebhah*.

Йдеться ні про «нашарування культур», ні про «експансію племен», як це, в згоді з І. Костржевським, Л. Козловським, і К. Яжджевським, каже Т. Лер-Сплавінський³. Все це виглядає так само малопереконливо і бездоказово, як і твердження О. Я. Брюсова про рух скотарських племен через посуху з півдня на північ. Мовляв, дружинники, озброєні кам'яними сокирами, пливли на човнах, тоді як пастухи берегами річок гнали стадо худоби.

Натомість треба брати до уваги сукупність процесів і явищ в їх взаємодії. Це насамперед розпад культурно-територіального чорноморського ареалу хетто-трипільської доби; поширення скотарсько-землеробського укладу на лісову зону; переборення зонально-господарської розчленованості; удосконалення виробництва кам'яних знарядь (свердління і шліфування каменя); всеєвро-

пейський характер цих процесів. Система неолітичного лісо-річкового господарства починає поступатися системі лісостепового господарства з перевагою тваринництва над ловецтвом і землеробства над збиральництвом.

Що приходить згодом в Східній Європі? Наступний вік — залізний вік, I тисячоліття до н. е., скіфська доба. Це перша доба, коли археологічні джерела поєднуються з мовними. Від цих часів в записях античних авторів дійшли до нас деякі глоси, окремі слова, особисті імена, племінні назви, назви річок тощо, про які певно стверджено, що вони скіфські, за самоназвою скіфів — сколотські, з мови паралатів-борисфенітів.

На жаль, вивчення решток скіфської мови, мови тубільного населення Наддніпров'я пішло хибним шляхом всупереч всім керівним засадам історично-порівняльного мовознавства. Утворилося своєрідне становище, яке ніяк не може бути виправдане. Більшість дослідників починає з того, чим повинно завершуватися вивчення.

Скіфська мова була віднесена до північноіранських діалектів в їх генетичній спорідненості з осетинською мовою. Скіфи були проголошені іранцями, предками осетин, прасосетинами. За винятком одного лише В. Юргевича, цей погляд, починаючи з К. Мюлленгофа і потім Вс. Міллера, поділяють всі наступні дослідники: Ф. Юсті, В. Томашек, І. Маркварт, М. Фасмер, аж до В. І. Абаєва, Я. Гарматти, Л. Згусті. Це положення знаходить беззастережне визнання і серед усіх археологів.

Ірано-осетинська концепція набула значення історіографічної норми. Тезис про іраномовність скіфів був перетворений в принцип методики. При порівняльних дослідженнях автори, як правило, обмежувалися виключно арійськими (іноіранськими) зіставленнями і головним чином посиленням на осетинську мову. Вс. Міллер вважав лінгвістичний метод, розроблений К. Мюлленгофом, бездоганим. На його думку, особливою заслугою Мюлленгофа є те, що він до пояснення скіфо-сарматських імен прикладав «фонетичні закони іранських мов». Тимчасом саме в цьому полягає основна вада Мюлленгоф-Міллерівського методу. Цей метод не бездоганий. Навпаки, тут не взято до уваги, що йдеться про вивчення решток мови, етнічна приналежність якої ще невідома. Дослідники ігнорували цю обставину. Вони розглядали мову давнього населення Наддніпров'я як задалегідь визначену. Невідоме проголошувалося відомим. «Іранська мова припонтійських районів збігається з сучасною осетинською», — говорить Вс. Міллер. «Заслугою Цевса, Мюлленгофа, Вс. Міллера, Томашека і Маркварта є те, що вони значно просунули вперед пояснення скіфської і сарматської мови за допомогою іранської мови»; «Іранське походження скіфської мови твердо встановлено»; «Мовні рештки дають підстави бачити в скіфах лише іранців»; «В іранстві скіфів і сарматів немає сумніву» (М. Vasmer).

Умовне припущення, яке належало ще довести, перетворювалось в непорушну догму. І не тільки це: історична проблематика

¹ Т. Лер-Сплавінський, К современному состоянию проблемы происхождения славян. — «Вопросы языкознания», 1960, № 4, стор. 27.

² «В хеттській відсутності форми непрямих відмінків множини, які в слов'янських, балтійських і германських мовах мали показник * *-m-*, а в інших мовах показник *-bh-*» (В. В. Иванов, О значении хеттского языка..., стор. 10).

³ Т. Лер-Сплавінський говорить про «нашарування племен т. зв. культури шнурової кераміки на давніші поселення племен т. зв. гребінчастої кераміки». «Простір, зайнятий культурою шнурової кераміки, ...на початку віку бронзи був поділений експансією племен, які прийшли з південного заходу і які належать до циклу т. зв. унетидької культури, згодом долужицької культури» (Т. Лер-Сплавінський, К современному состоянию..., стор. 27—28).

невиправдано змішувалася. Проблема етнічної історії півдня Східної Європи оберталася на здобуток іраністики. Лінгвістам осетинологам належало вирішальне слово. Вивчення решток скіфської мови ставало невід'ємною приналежністю ірано-осетинської філології. Ніхто з дослідників не наважувався вказати на неправомочність подібної постановки питання. Філологів-іраністів цікавило питання про північні кордони іранської мови, про периферію іранського етнічного масиву. Досить навести назви головних праць у цій ділянці. У Вс. Міллера: «Эпиграфические следы иранства на Юге России» (1886), «К иранскому элементу в припонтийских греческих надписях» (1913), у М. Фасмера: «Iranier in Südrussland» (1923), у Я. Гарматти: «Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia» (1951). Згідно з цим креслиться етнічна карта Східної Європи. Південна частина Східної Європи від Зауралля до Карпат, від Дону до Дунаю і від Чорного моря до Полісся відводиться іранцям. Неіранському населенню відводиться територія на північ від Сейму і від прип'ятського Полісся.

Наслідки досліджень, як відомо, значною мірою залежать від запровадженої методики. Вс. Міллер, виходячи з думки, що осетини — прямі нащадки іраномовних скіфів, відтиснених з рівнинних просторів Східної Європи в глухі, малоприступні ущелини Кавказьких гір, вважав можливим звертатись безпосередньо до ірано-осетинських зближень і цим обмежуватись. Тим часом методичний прийом, заснований на засаді одномовних зближень, пояснювання решток скіфської і сарматської мови за допомогою іранської, явно неприйнятний. Порівняльно-історичний метод вимагає притягнення всіх тих мов, які входять до складу досліджуваної мовної спільності. За допомогою одномовних ірано-осетинських зближень не можна довести, що скіфи — іранці і що вони прямі історичні предки осетин.

В цьому не важко переконатись при першій-ліпшій спробі етимологічного аналізу. На сьогодні відомо до десятка скіфських власних імен з аспа, асфа. Іранські зв'язки цих імен очевидні. Пор. авест. аспа, н. перс. *esp, esb*, д. інд. *a va* «кінь». Однак це зовсім не значить, що цим можна обмежитись в порівняльних студіях і в цей спосіб довести іраномовну приналежність цих імен. Крім іранського ономастикона і словника це слово не менш виразно засвідчено в балтійських мовах. Пор. лит. *asva asvienis* «кінь, кобила», д. прус. *aswīpan dādan* «кобиляче молоко». Для фракійських імен характерна зміна *a/e*. Пор. *Ουτ-ασπιος, Ουετ-εσπιος, espenus, Nezbenus* та інші.

Або *οιρ-πατα*, скіфська назва амазонок. Перше слово цієї дво-членної глосси пояснено Геродотом: *αυδρα*, «так називають (скіфи) чоловіків» (IV, 110). Пор. авест. *vīga*, д. інд. *vīga-h* «чоловік», для другого слова — д. інд. *patī*, авест. *patau, vispaitis*, серперс. *pat* «володар, родовий старшина». Обидва слова відсутні в осетинській мові, але наявні в балтійських. Пор. лит. *vugas*, лат. *vīgs*, д. прус. *wījgs*. Для *-πατα* лит. *vies-pats* «господар, володар», *viespatauti*

«панувати», *patī* «господиня, жінка», лат. *pats*, д. прус. *waispattin, patiniskun*.

Сказаного досить. Скіфська мова не іранська і тим більше не праосетинська. Це самостійна мова, одна з мов східної групи індоєвропейських мов і виявляє найближчу спорідненість з мовами суміжних територій, відповідно до свого географічного положення: на Сході — з індоіранськими, на Півночі — з балтійськими і на південному Заході — з фракійською.

Переходячи до зарубинецької доби, датованої за Хвойкою II ст. до н. е.—I—II ст. н. е., ми натрапляємо на ті самі труднощі, що й в усіх інших випадках: на брак мовних джерел. За цих умов доводиться шукати інших шляхів та інших способів розв'язання етнологічної проблеми. Зважмо на простір і час, на ті зміни, які сталися при переході від скіфської доби до зарубинецької. Розпадається політично-територіальна спільність. Спільність скіфських часів в межах від Танаїса до Істра розчленовується на низку районів. Відмирає перегонне скотарство з зонально-сезонним випасом худоби. Уже немає великих стад, які потребують оборони і сталих зимівельних осад. Стада вже не зганяють на зиму з степових просторів в перед-степову смугу Лісостепу. Більше вже непотрібні збройні дружини, що захищають стада від «баранти». Припиняють своє існування могутні городища Немирівське, Шарпино, Мотронино, Трахтемирів.

Господарство докорінно змінює свою структуру. Господарювання стає приселищним і присадибним. Селища розташовуються переважно на відрогах крутих річкових берегів. Кожна община оборує сама себе. Селищна община становить нерозчленовану цілість без того станово-майнового розчленування, яке становило властиву ознаку суспільного ладу скіфських часів. Усе це в свою чергу не могло не позначитись на процесах мовного розвитку місцевої людності Наддніпров'я в зарубинецький період.

Без скіфської мовної документації ми не мали б найменшої можливості сказати щось певне про етномовні процеси Східної Європи в I тисячоліття до н. е., визначити їх в просторі і часі. Досить зважити на приклади, наведені вище. Слово аспа, асфа «кінь», притаманне скіфській мові, не збереглося в слов'янській мові, але воно, як зазначено, збереглося в балтійських мовах, в давньопрусській і в живій литовській мові. В слов'янських мовах його заступило слово *кінь*¹.

Так само слово *віг* «муж», в грецькій транскрипції у Геродота (IV, 110) *οιρ*, залишилося у балтів і загублено слов'янами.

Щодо скіфського *-πατα*, то це слово у слов'ян засвідчено в стадії відмирання. «Назва «господаря», якнайкраще засвідчена

¹ «Загубивши назву «коня», яку балтійські мови зберегли в похідному з значенням самки (лит. *asva*), слов'янські мови заступили його словом *конь* з варіантом *комонь*, поруч з назвою *кобила*, теж зовсім невизначено походження» (А. Мейє, Общеславянский язык, стор. 396—397, § 570, 587).

в балтійських мовах (лит. *pat̃s* «чоловік», і «сам», *viespat̃s*, д. лит. *viespat̃ni* і т. д.), зберігається лише в складниках *господь*, не зовсім виразного походження, та безсумнівно *потьбѣга* «розведена жінка», причому «перший член *роть* (пор. лит. *pat̃s* «чоловік») в слов'янських мовах вже не усвідомлюється»¹.

У світли наведених прикладів яскраво виступає балтійська забарвленість мови скіфів-борисфенітів, їх найближча генетична спорідненість. Саме балти збережуть те, що згодом загублять в своїй мові слов'яни.

Археологи, а разом з ними, хоч і не без деяких застережень, лінгвісти, ладні називати зарубинецьке населення Середнього Наддніпров'я слов'янами. З цим ледве чи можна погодитись. Важко припустити, що мова борисфенітів з її виразним балтійським забарвленням, яке вона мала в VIII—III ст. за скіфських часів, змінилася так різко і відразу. Подібне припущення малоїмовірне.

Проте, маючи в своєму розпорядженні рештки мови місцевого населення Наддніпров'я з середини I тисячоліття до н. е. і зіставляючи відповідно мову борисфенітів скіфської доби з слов'янською мовою, як ми її знаємо наприкінці I тисячоліття н. е., ми здобуємо можливість виявити зміст і напрямок глотогонічного процесу. Як не дивно, досі це не було зроблено.

За скіфської доби мова скіфів-борисфенітів, місцевого населення півдня Східної Європи виявляє, як сказано, близькі зв'язки з мовою Прибалтики. На зарубинецькому етапі ця близькість послаблюється, втрачає поволи свою прадавню балто-іранську («скіфську») забарвленість, позбувається архаїзму, модернізується в бік «слов'янськості». Певний лексичний прошарок, так яскраво репрезентований для середини I тисячоліття до н. е. в записах Геродота та інших античних авторів, відмирає, як це ми мали нагоду спостерігати на прикладах з аспа «кінь», «патажінка, господаря», вір: «муж», ап: «вода, річка» і т. д. Виходячи з ужитку в мові тубільного населення Наддніпров'я, слова з цього комплексу утримуються в мові народів Прибалтики.

Без чіткого уявлення про злам, що відокремлює скіфську добу від зарубинецької, нам не збагнути змісту історичного процесу незалежно від того, чи ми будемо посилатись на міграцію, чи не будемо. Нова доба ліквідує соціально-господарське, майново-станове розмежування власників величезних стад і безхудобної бідноти, володарів і підлеглих, скотарів і хліборобів, кочовиків і осілих. В залежності від цих змін відбуваються ґрунтовні зміни в територіальній структурі Східної Європи. Територія геродотової Скіфії, як вона склалася на великих просторах від Дону до Дунаю, на етапі зарубинецької культури розчленовується на кілька областей. Середнє Наддніпров'я на півночі відокремлюється від прип'ятьсько-Полісся, на півдні — від Надтясминня і нижнього Дніпра.

¹ А. Мейе, *Общеславянский язык*, стор. 397, 400, § 570, 572.

Замість того щоб, не знаходячи належної, історично виправданої відповіді, назвати зарубинецьке населення Наддніпров'я слов'янами і вважати тим самим проблему етногонії розв'язаною, краще і переконливіше вказати на послідовність в зміні епох. Немає сумніву, що формування обласних територій в зарубинецький період повинно було позначитись на глотогонічному процесі, спричинитися до розмежування племінних діалектів, призвести до діалектного порізнення суміжних районів. Згідно з класифікацією археологічних культур, запровадженою В. В. Хвойкою, між скіфською добою і добою історичного слов'янства лежить кілька періодів. Зарубинецьку культуру заступає черняхівська, датована у Хвойки II—V ст. н. е. Питання про етнічну атрибуцію черняхівської культури викликало дискусію, що не принесла, однак, бажаного розв'язання. Одні дослідники, починаючи з Хвойки, вказували на слов'ян, інші — на готів. Згодом моноетнічну концепцію заступила поліетнічна. Мовляв, черняхівська культура поширювалася в строкатому різноетнічному середовищі.

Посилаючись на Страбона, що «бастарни, скіфи і сармати жили змішано з фракійцями», П. М. Третяков мав усі підстави додати: «З появою готів в Причорномор'ї етнічна інфільтрація могла лише збільшитись»¹. Вказівка безперечно слушна, але вся справа в тому, що процес етнічного становлення черняхівської культури відбувався незалежно від появи готів у Причорномор'ї, від їх інфільтрації, як і від перелічених у Страбона бастарнів, фракійців, скіфів та сарматів. Процес формування черняхівської культури відбувався поза територією, де жили згадані народи.

Осідаючи в Криму, готи не принесли з собою власної етнічної культури. Культура, яку вони засвоїли в Причорномор'ї, не була черняхівською. З скіфо-сарматами пов'язані на нижньому Дніпрі городища типу Гаврилівки (Нововоронцовський р-н Херсонської області). На зміну пам'яткам цього хронологічно-культурного циклу приходять пам'ятки черняхівського типу на зразок розкопаного в 1952—1956 рр. Є. О. Симоновичем могильника, розташованого поблизу Гаврилівського городища². До речі, між городищем і могильником немає прямих генетичних зв'язків. Вони репрезентують археологічні культури різних історичних періодів.

На сьогодні існує дві теорії походження черняхівської культури. В. В. Хвойка пов'язував її походження з зарубинецькою. Відповідно до цього одні дослідники твердять про поширення черняхівської культури з середнього Дніпра на Південь, інші обстоюють відмінний погляд. На їх думку, нову культуру розповсюджували хліборобські племена в їх русі з південних областей на Північ. З цими

¹ П. Н. Третяков, *Финно-угры, балты и славяне*, стор. 221.

² Э. А. Симонович, *Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья*.— СА, XXIV, 1955, стор. 282—316; його ж, *Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на нижнем Днепре*.— МИА, № 22, 1960, стор. 192—238.

теоріями ми вступаємо в галузь хистких і довірливих припущень. На даному рівні археологічної інформації, яка є в нашому розпорядженні, ми не можемо підтримати жодну з висунутих гіпотез. Нам поки що бракує достатніх даних як щодо типологічного, локального, так і щодо хронологічного розчленування окремих територіальних груп черняхівських пам'яток¹.

На сьогодні для етнічного визначення черняхівської доби в нашому розпорядженні є такі дані: монолітна єдність культури, щільність і густота заселення, територіальне поширення культури. Ці дані доповнюються звістками з творів Йордана і Прокопія протантів, склавинів і венетів, що займали південну частину Східної Європи в межах Вісли, Дунаю, Дніпра, Дону.

Більшість археологів, починаючи з В. В. Хвойки, вважає черняхівську культуру слов'янською (А. В. Арциховський, М. Ю. Брайчевський, Є. В. Махно, Б. О. Рибаків, Є. О. Симонович, М. Ю. Смішко, А. Т. Сміленко, М. О. Тиханова, П. М. Третьяков та ін.). Це визначення, однак, потребує уточнень і корективів.

Відтворюючи мовну історію слов'янства, слов'янський етногенічний процес, ми не повинні ігнорувати історичні події, зміни, що сталися протягом I тисячоліття н. е. На середину I тисячоліття н. е. припадають грандіозні історичні події, зміна двох епох, двох соціально-економічних формацій, накреслюється перехід від рабовласницького суспільства до феодального ладу. Якщо Рим в першій половині I тисячоліття н. е. в ім'я панування зіпсованої латині винищив в межах свого лімесу тубільні мови галлів, іберів, лігурів, нориків, фракійців, дако-гетів та ін., то народи за межами римського лімесу — германці зберегли свої мови. Їх не торкнувся адміністративно-урядовий чинник, тиск мовної денационалізації, запроваджений Римом в сфері свого державного панування.

Народи на схід і на північ від кордонів Римської імперії не втрачають своїх етнічних ознак. В упертих збройних змаганнях, в тривалих війнах з Римом вони спромоглися зберегти свою народність, захистити свою недоторканість, свою незалежність, суспільний устрій, мову. Та це зовсім не значить, що слов'янство склавинів і антів, населення Східної Європи в першій половині тисячоліття до н. е., у тім числі і носіїв черняхівської культури, можна повністю отождентити з історичним слов'янством, як воно постає в другій половині I тисячоліття н. е.

Кожна епоха має свої закономірності історичного становлення етносу. Між добою черняхівської культури і добою історичного слов'янства лежить глибокий вододіл. Злам був різкий. Протиставлення епох розумче. На зламі двох епох, з кінцем рабовласницького

¹ «Проблема виявлення і уточнення локальних варіантів черняхівської культури дуже складна і поки що знаходиться в початковій стадії розробки. В даному випадку для нас важливий сам факт наявності таких варіантів, зовні закритих монолітністю і єдністю черняхівської культури в цілому» (М. Ю. Брайчевський, Біла джерел..., стор. 317).

світу, припиняє своє існування черняхівська культура, утворюється культура іншого типу¹. «Загальне зубожіння, скорочення торговельних зносин,... зменшення населення, занепад міст, повернення землеробства до нижчого рівня — такий був кінцевий результат римського світового панування», — зазначає Ф. Енгельс².

Через брак писемних пам'яток, за винятком скіфської доби, ми не можемо спертися на мовні джерела, але в нас є можливість відтворити картину загальноісторичних змін. Досі при розв'язанні проблем слов'янського етногенезу на перешкоді стояли визнання іраномовності скіфів і теза про спільнослов'янську мовну спільність, висунута без прямих вказівок на її просторові і часові координати.

Лінгвісти, звичайно, відмовляються локалізувати спільнослов'янську мову. Для цього у нас є лише одна можливість: замість мовних даних скористатися загальноісторичними. Територіальна ситуація, як вона склалася за скіфських часів, з переходом до зарубинецької доби зазнає істотних змін. Єдність «братерських» племен, скріплена союзноплеменними узами, розчленовується на суму окремих самодостатніх районів. «Братерська» близькість обривається. Цей процес, що позначається ще за скіфських часів, не випав з уваги Геродота. Скіфська генеалогічна легенда, як її записав Геродот, на свій кшталт фіксує розрив між племенами Дністро-Дунайського межиріччя і племенами Наддніпров'я, між нащадками Агатірса і нащадками Скіфа. Нашадки легендарного Агатірса — тірети, тірагети — мешканці межиріччя між Тіро (Тирасом) і Дунаєм — Істром; нащадки Скіфа — борисфеніти. В зарубинецький період ця племенна відмінність між тірагетами і борисфенітами зростає. Їх культурна і мовноетнічна спорідненість, успадкована від давнини, коли фракійська і скіфська мови виявляли ознаки близької спорідненості з балтійськими та іранськими мовами, хоч і простежується, але вже не так виразно.

Черняхівська доба приносить нові зміни. Зникає часткова територіально-племенна розмежованість, властива для попередньої доби. Якщо для мови борисфенітів середини I тисячоліття до н. е. була характерна яскрава балто-іранська забарвленість, при наявності тубільної своєрідності, то мова «черняхівців» несе, поза сумнівом, ознаки слов'янськості, хоч «слов'янство» черняхівців істотно відмінне від слов'янства історичних часів.

¹ «Зникли історичні умови, які породили цю блискучу і яскраву культуру, склалися нові суспільні взаємини, перемістилися в різних напрямках різні частини «великого народу венетів», — і матеріальна культура «незліченних племен антів» набула цілком іншого, примітивного вигляду» (МІА, № 32, 1960, стор. 6).

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї..., стор. 116.

ЗМІСТ

Вступ	8
I. ПИСЕМНО-ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА	
Йордан	11
Прокопій з Кесарії	26
Літопис	89
II. ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА	
Вступні зауваження	55
Гідроніми групи -дан- (Припонтіда)	59
Річкові назви групи -пар-, -пор-	75
Гідронімія верхнього Наддністров'я. Ріки Стрий, Стир	80
Риі Агалінг. Гало. Голядь	88
Гідронімія Надросся	99
Назви лівих приток р. Ррсі балтійського походження	101
Назви лівих приток р. Росі змішаного типу, подвійного ет- номовного походження, спільної балто-слов'янської мовно-територіальної приналежності	102
III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА	
Проблема періодизації археологічних культур В. В. Хвойка	109
Археологія і лінгвістика	112
Енеолітичні культури. Трипільська і городсько-усатівська	118
Трипільська культура	118
Доба городсько-усатівської культури (кінець III — початок II тисячоліття до н. е.)	126
Середньодніпровська культура	139
Скіфи	153
Зарубинецька доба (II ст. до н. е.—II ст. н. е.)	182
Черняхівська культура (II—V ст. н. е.)	192
Підсумки	202

Виктор Платонович Петров
ЭТНОГЕНЕЗ СЛАВЯН
Источники, этапы развития и проблематика
(На украинском языке)

**Друкується за постановою вченої ради Інституту археології
Академії наук Української РСР**

Редактор П. П. Лисюк
Художній редактор С. П. Квітка
Художнє оформлення Т. Т. Головченка
Технічні редактори І. Р. Ойхман, Н. П. Рахліна
Коректори В. А. Ковлова, Н. В. Борідько

Здано до набору 24/VI 1971 р. Підписано до друку 15/II 1972 р.
БФ 01166. Зам. № 1-1511. Вид. № 249. Тираж 3000. Папір
№ 1, 60X90^{1/4}. Умовн.-друк. арк. 13,5. Обліково-видавн.
арк. 16,2. Ціна 1 крб. 70 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Київського поліграфкомбінату в Несте-
ровській міській друкарні Львівського облуправління по пресі
м. Нестеров, вул. Горького, 8, зам. 2070.

Баран В. Д. Ранні слов'янські пам'ятки між Дністром і Прип'яттю. Мова українська. 15 арк. 1 крб. 85 коп.

В книзі на основі писемних джерел та матеріалів, виявлених під час багаторічних археологічних розкопок пам'яток середини I тисячоліття н. е., висвітлюються етнокультурні і соціально-економічні процеси та питання плеємної приналежності населення Західної Волині і Верхнього Подністров'я напередодні виникнення східнослов'янських державних утворень.

Широко показано економічні та культурні зв'язки слов'ян Волині та Верхнього Подністров'я з сусідніми слов'янськими племенами та іншими етнічними групами.

Праця розрахована на викладачів вузів, науковців, працівників музеїв, учителів, студентів та всіх, хто цікавиться стародавньою історією слов'ян.

Середні віки на Україні. Вип. 2. Мова українська. 20 арк. 2 крб. 15 коп.

У книзі вміщено дослідження з актуальних питань середньовічної історії України. Подаються узагальнюючі відомості про ранньослов'янські пам'ятки на території Волині й Прикарпаття, про особливості етно-історичних зв'язків у Середньому Подніпров'ї в другій половині I тисячоліття н. е., оборонне будівництво, історію козацтва, українську метрологію, історію книжкової справи та виробництва на Україні, історію стародавнього Криму. У збірнику використано письмові, археологічні, етнографічні матеріали та топонімічні дані.

Становить значний інтерес не тільки для істориків та археологів, а й для читачів, що цікавляться минулим українського народу.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймуть всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якою адресою «Книга — поштою» або безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ, вул. Кірова, 4).

ВІПРАВЛЕННЯ

Стор.	Рядок	Слід читати:
36	1—4 зверху	одне не підлягає сумніву, а саме те, що, згідно з свідченням Прокопія, за його часів анти сиділи як на Дунаї, так і коло Меотиди, де вони сусідили з гунами-утигурами. Анти сиділи тут «на північ» од гунів (IV—VIII, 4, 9).